

Кыргыз Республикасынын Билим жана илим министрлиги

Ош ТУнун академик Б.Мурзубраимов атындагы Өзгөн
технология жана билим берүү институтунун Педагогика
жана тил илимдери кафедрасы

Кол жазма укугунда
УДК: 821.1(575.2)(043.3)

Мамутов Мансур Тайлович

**Кыргыз тилиндеги атоочтук
плеоназмдардын семантика-стилистикалык
маңызы**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертация

Илимий жетекчи – филология илимдеринин доктору,
профессор Ибрагимов С.И.

Ош – 2015

Мазмуну

КИРИШҮҮ	3
I БАП. ПЛЕОНАЗМДАРДЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ	10
1.1. Тилдик арбынчылык мыйзамы жана анын теориялык маселелери	10
1.2. Плеоназм кубулушунун жалпы тил илиминде каралышы	17
1.3. Плеоназмдардын кыргыз тили илиминде изилдениши	27
1.4. Плеоназмдардын ашыкчылыкты туюндуруучу тил бирдиктерине болгон катышы	31
Биринчи баптан алынган тыянактар	43
II БАП. ПЛЕОНАЗМДАРДЫН ТҮРЛӨРҮ, УЮШТУРУУЧУ КАРАЖАТТАРЫ, БЕРИЛИШ ЖОЛДОРУ ЖАНА ПАЙДА БОЛУУ БУЛАКТАРЫ	44
2.1. Плеоназмдардын лексика-семантикалык маңызы	44
2.2. Плеоназмдардагы ашыкчылыкты туюндуруучу каражаттар	55
2.3. Лексикалык плеоназмдардагы ашыкчылык көрүнүшүнүн берилиш ыктары	79
2.4. Лексикалык плеоназмдардын колдонулуш чөйрөсүнө карай бөлүнүшү	90
2.5. Лексикалык плеоназмдардын пайда болуу булактары	94
Экинчи баптан алынган тыянактар	99
III БАП. ЛЕКСИКАЛЫК ПЛЕОНАЗМДАРДЫН СТРУКТУРАЛЫК, СЕМАНТИКАЛЫК ЖАНА СТИЛИСТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	101
3.1. Атоочтук плеоназмдардын структуралык классификациясы	101
3.2. Атоочтук плеоназмдардын лексика-семантикалык топтору	113
3.3. Атоочтук плеоназмдардын жаралышынын этимологиялык негиздери ..	139
3.4. Атоочтук плеоназмдардын пайда болушунун стилистикалык жана логикалык аспектилери	158
Үчүнчү баптан алынган тыянактар	173
КОРУТУНДУ	176
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР	181
ТИРКЕМЕЛЕР	203

Киришүү

Ар бир тилдин кылымдар бою калыпташкан грамматикалык түзүлүшүндө белгилүү бир мыйзам ченемдүүлүк болот. Ага ылайык тилдеги сөздөр өз маанилерин түрдүү формаларда, түркүн ыкмаларда, же болбосо тил системасындагы үнөмчүлүк жана ашыкчылык көрүнүштөрү аркылуу туюндуруп келет. Тилдин ички эволюциясына назар салганыбызда, бири-бирине карама-каршы эки тенденция бар экендиги байкалат. Биринчиси – убакытты жана аракетти үнөмдөөгө умтулуу. Бул багытты окумуштуулар компрессия дешет. Аз убакытта көп маалымат берүүнү көздөө – бардык тилдерге мүнөздүү мыйзам. Тил каражаттарын түшүрүп айтуу, маалыматты “ныктап” берүү, аз сөз менен чоң маалыматты камтып чыгаруу, аббревиацияга кайрылуу, эллипстик сүйлөмдөрдү колдонуу сыяктуу жагдайлар сүйлөөчү менен тыңдоочунун убактысын, физикалык дараметин аз сарптоого негиз түзөт.

Ал эми экинчи тенденция – ойду кенен, даана жана экспрессивдүү берүүгө умтулуу – компрессияга кайчы келет. Плеоназм мына ушул мыйзамдын ишке ашырылышынан пайда болот.

“Плеоназм” терминин тилчи илимпоздор бир кылка түшүнүшпөйт. Анын лингвистикалык маңызы жетишерлик деңгээлде изилдөөгө алына элек. Тил системасында алган орду боюнча да окумуштуулар арасында бирдиктүү пикир жок. Плеоназм тилдеги артыкбаштык мыйзамы менен тыгыз байланышта. Арбынчылык, ашыкчылык көрүнүшүнүн негизинде жүз берүүчү бул тилдик кубулуштун айрым белгилери боюнча белгилүү бир илимий теориялар жалпыланып, аздыр-көптүр толуктоолор киргизилип, тийиштүү аныктамалар берилгени менен, даде болсо тилдеги башка кубулуштарга, кептеги көп сөздүүлүктү шарттап турган көрүнүштөргө болгон катышы, жаралуу себеэп-өбөлгөлөрү толук ачылбай, структуралык түзүлүшү жеткилең чечилбей келет.

Плеоназм – грек сөзү (*гр. πλεονασηός*). Кыргыз тилинде “ашык”, “артык” деген маанини билдирет. Плеоназмдарга тавтология, периссология, баттология, гендиадис, дублет, кайталама кош сөз, маанилеш кош сөз сыяктуу ашыкчылыкты туюндуруучу каражаттар кошулуп жүрөт. Жасалыш ыктарына, семантикасына карабастан кайталоонун жалпы бир системасын түзгөн жогорудагы кубулуштардан плеоназмдардын айырмачылыктарын ажырата билүү зарыл. Булар тилдеги бир эле көрүнүштүн түрдүү аталыштары эмес. Алардын ар биринин өздөрүнө таандык белгилери, жасалыш өзгөчөлүктөрү бар. Түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз тилиндеги конкреттүү фактылар лексикалык плеоназмдардын бул тилдик кубулуштардан айырмалап турган белгилерин бөлүп көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Кыргыз тилиндеги плеоназмдардын табияты жана белгилери, тил системасында алган орду, функционалдык-семантикалык маани-маңызы, колдонулуу чөйрөсү, ыкмалары ушул кезге чейин толук түрдө ачык-айкын ажыратыла элек. Плеоназм кубулушунун жаралуу себептери, пайда болуу булактары жана багыттары бүгүнкү күндө теориялык мүнөздөмөгө муктаж. Плеоназмдарга тиешелүү каражаттарды тилдин алкактарына карай бөлүштүрүүнүн критерийлери, бул тил бирдигинин лингвостилистикалык кызматы дале болсо кенен аныкталбай, кеңири сыпатталбай келүүдө.

Ашыкчылык көрүнүштөрүнүн тилден орун алуу жана таралуу себеп-өбөлгөлөрүн изилдеп үйрөнүү лингвистикадагы актуалдуу маселелерден болуп саналат. Бул проблема тил системасында арбынчылык кубулушунун чордонунда турган плеоназм сөздөрдү ар түрдүү өңүттө иликтөөнүн негизинде чечилиши мүмкүн. Жогоруда белгиленген жагдайлар биз тандап алган теманын, диссертациялык **изилдөөнүн актуалдуулугун** тастыктап турат.

Илимий иштин проблемасы кыргыз лингвистикасы бүгүнкү күндө бир топ өнүккөндүгүнө карабай, андагы тилдик плеоназмдарга тиешелүү орундун

“бош” турушу, бул “боштук” толтурууну талап кылып жаткандыгы менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн объектиси катары кыргыз тилиндеги плеоназмдар, **предмети** катары атоочтук плеоназмдардын лингвистикалык табияты, структуралык түрлөрү, лексика-семантикалык топтору, семантика-стилистикалык маңызы, табияты жана өзгөчөлүктөрү тандалып алынды.

Диссертациянын максаты — кыргыз тилиндеги плеоназмдардын ачып берүү, тилдик системадан алган ордун аныктоо, плеоназмдарды тилдеги арбынчылыкты алып жүрүүчү өз алдынча каражат катарында кароо менен, зат атооч жана сын атооч сөз түркүмдөрүнүн базасында уюшулган лексикалык плеоназмдардын семантика-стилистикалык маани-маңызын талдап чыгуу.

Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн изилдөө ишибизде төмөндөгүдөй орчундуу маселелерди аныктоо **милдеттери** коюлду:

1)проблемага тиешелүү лингвистикалык адабияттар менен таанышып, атоочтук плеоназмдарды каттап, иреттеп жана тактап чыгуу;

2)плеоназмга байланыштуу кабыл алынган аныктамаларды анализдөө жана атоочтук плеоназмдардын чегин, чен- өлчөмүн (белгилерин) жалпы көлөмүн, түрлөрүн белгилөө;

3)плеоназм түшүнүгүнө жалпы аныктама берүү;

4)плеоназмдарга чектеш жана жандаш кубулуштарды (тавтология, периссология ж.б.) ажыратып, алардын бөтөнчөлүктөрүн аныктоо;

5) плеоназмды уюштуруучу тилдик каражаттарды иликтөө;

6)плеоназмдарды лексика-семантикалык, грамматикалык жана стилистикалык алкакта сыпаттап, алардын статусун жана тилдеги ролун аныктоо;

7) атоочтук плеоназмдарды структуралык жактан классификациялоо;

8) атоочтук плеоназмдарды лексико-семантикалык топторго бөлүштүрүү;

9)плеоназмдарды изилдөөнүн практикалык маанисин айкындап чыгуу.

Диссертациянын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери жана пландары менен байланышы. Бул диссертациялык изилдөөнүн темасы жекече демилге менен аткарылып, Ош ТУнун академик Б.Мурзубраимов атындагы Өзгөн технология жана билим берүү институтунун Педагогика жана тил илимдери кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына шайкеш келет.

Изилдөөнүн алдына коюлган гипотеза: плеоназм кубулушу башка тилдерде жолукса, анда ал кыргыз тилине да мүнөздүү болуу керек; плеоназм жалпы тилдик факт болсо, анда ал кыргыз тилинде өзгөчөлүктөргө ээ болушу ыктымал.

Ушул гипотезаны текшерип, аталган максат-милдеттерге жетүү үчүн изилдөөнүн жүрүшүндө ар кандай методдор жана ыкмалар колдонулду. Сүйлөшүү кебинде, элдик оозеки чыгармаларда жана көркөм адабияттарда жолуккан плеоназмдарды байкап териштирүү, каттоо, максатка ылайыктарын иргеп алуу, аларды системалаштыруу, классификациялоо, эсептөө жана интерпретациялоо иштин орчундуу бөлүгүн ээледі. Теориялык жоболорду, аныктамаларды жана натыйжаларды салыштыруу, сунуштоо анализ, синтез, индукция, дедукция, моделдештирүү, формалдаштыруу ж.б. методдордун чегинде сыпаттоо аркылуу аткарылды.

Изилдөөнүн булактары катары русистика менен түркология боюнча аткарылган, аталган темага арналган илимий эмгектер (Г.Д.Ажибекова, Г.Ф.Благова, А.Н.Бурухин, А.М.Бушуй, Б.Д.Воробьев, Н.В.Глаголев, Н.В.Федотова, Б.Усубалиев, Э.Муратова, А.Ормонбекова, А.Дунганаев, А.Т.Кайдаров, Н.Махкамов, А.Нажимов, О.А.Никитина, А.И.Ройзензон, Г.Е.Руснак О.А.Зайц ж.б.), бул эмгектерде камтылган мисалдар, маалыматтар жана жоболор, ошондой эле диссертациялар, эки тилдүү жана түшүндүрмө сөздүктөр колдонулду. Мисалдар кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын өкүлдөрүнүн чыгармаларынан, элдик оозеки чыгармалардан жана массалык-маалымат каражаттарынан тандалып алынды.

Коргоого сунушталган жоболор:

1. Плеоназм тилдеги арбынчылыкты, ашыкчалыкты жаратуучу көптөгөн кубулуштардан (тавтология, периссология ж.б.) даана айырмаланат.

2. Лексикалык плеоназмдар “аныктооч+аныкталгыч” катышында уюшулат. Бул биримдик – плеоназмдардын негизги көрсөткүчү. Лексикалык плеоназм тутумундагы сыңарлардын айкалышы, негизинен ыкташуу, кээде таандык жана башкаруу байланыштары аркылуу берилет.

3. Лексикалык плеоназмдарды, топонимдерден, антропонимдерден да учуратууга болот. Ошондой эле алар ээ менен атоочтук баяндоочтон уюшулган жалаң сүйлөм тибинде да кезигет.

4. Атоочтук плеоназмдар фонетикалык, лексикалык, грамматикалык, толук жана толук эмес варианттарга ээ. Жеке сөздөр сыяктуу эле лексикалык плеоназмдардан синонимдик жана антонимдик катыштарды жолуктурууга болот.

5. Кыргызча плеоназмдарды жаратуучу каражаттар теги боюнча кыргыз (түрк) сөздөрүнүн, кыргыз+бөтөн тил (орус, араб, иран, кытай) сөздөрүнүн жалганышууларынан пайда болот.

6. Лексикалык плеоназмдарды тематикалык, функциялык жана этимологиялык алкактарда бөлүштүрүүгө болот.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Иштин темасын тандоо, фактылык материалдарды топтоо, аларды системалаштыруу, жыйналган материалдарды чечмелөө жана сыпаттоо диссертант тарабынан жекече жүргүзүлдү. Диссертацияда баяндалган жана коюлган жоболор, плеоназмдарды классификациялоонун натыйжасында чыгарылган натыйжалар, корутундулар изилдөөчүнүн жекече салымы болуп саналат.

Эмгектин жаңылыгы катары плеоназм кубулушунун тандалып алынышы, түрлөрүнүн жана жалпы касиеттеринин аныкталышы, плеоназмдардын кыргыз тилинде колдонулушунун жана стилистикалык алкакта пайдаланылышынын чечмелениши эсептелет. Кыргыз тилиндеги

плеоназмдардын чегин, белгилерин жана жаралуу булактарын аныктоо, аларды азыркы кыргыз тилинин түрдүү өңүттөрүндө анализдөө да иштин жаңылыгын түзөт. Плеоназмдардын пайда болушуна орус, араб, иран жана кытай тилдеринин материалдары да негиз болуп бере алышы изилдөөдө биринчи жолу көрсөтүлдү. Бул иште кыргыз тилиндеги атоочтук плеоназмдар биринчи жолу изилдөөнүн объектисине айланды. Тиешелүү фактылардын негизинде кыргыз тилиндеги атоочтук плеоназмдардын лексика-семантикалык топтору ажыратылып берилди.

Изилдөөдө плеоназмдардан да жеке сөздөр сыяктуу синонимдик жана антонимдик катыштар кезигери алгач ирет фактылык материалдардын негизинде көрсөтүлүп берилиши, плеонастикалык түгөйлөрдүн айкалышы айрым учурларда таандык жана башкаруу байланыштарында ишке ашары, сын атоочтун базасында түптөлгөн лексикалык плеоназмдар кээде структуралык жактан ээ менен атоочтук баяндоочтон уюшулган жалаң сүйлөм тибинде келүүсү мүмкүн экендигинин далилдүү мисалдар аркылуу ачыкталышы, лексикалык плеоназмдарды антропонимдерден, топонимдерден табууга боло тургандыгынын аргументтүү белгилениши да илимий ишке жаңылык кошо алат. Ошондой эле плеоназмдарга тиешелүү лингвостилистикалык жана семасиологиялык эмгектердин эч биринде каралбаган плеонастикалык варианттардын бул эмгекте алгачкы жолу иликтөөгө алынышы изилдөө ишинин илимий **жаңылыгын** айгинелеп турат.

Бул иштин натыйжалары жана тыянактары кыргыз тилинин морфологиясын, синтаксисин жана лексикасын изилдөөгө, семасиология менен стилистиканы иликтөөгө пайдаланылат да, **теориялык мааниге** ээ боло алат.

Диссертациядагы материалдар окуу процессинде семасиологияны, көркөм чыгарманын тилин, стилистиканы, текстти редакциялоону жана кеп маданиятын үйрөнүүдө **практикалык баалуу** каражат катары кызмат кылат.

Иштин апробациясы жана колдонулушу.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдары 1994-жылдан бери ар кандай учурларда өткөрүлгөн илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө талкууланган. Эмгектин негизин түзгөн жоболор жана маалыматтар азыркы кыргыз тилинин ар кыл бөлүмдөрүн өтүүдө, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда колдонуудан өткөрүлгөн.

Теманын логикасы жана иштин максаты анын түзүлүшүн аныктады. Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат.

I бап. Плеоназмдардын лингвистикалык мүнөздөмөсү

1.1. Тилдик арбынчылык мыйзамы жана анын теориялык маселелери

Тилдин өсүү эволюциясынын ички механизмдерин толук андап билбей туруп, андагы өнүгүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн жеткиликтүү түшүнүгө мүмкүн эмес. Анткени ар бир тилде өзүнүн ички мүмкүнчүлүгүнө жана тенденциясына таянган өз алдынча өнүгүү процесси бар. Тилдин өсүп-өнүгүүсүндөгү ички мыйзамдарды изилдеп үйрөнүү лингвистикадагы актуалдуу маселелердин бирине кирет.

Плеоназмдар да тил системасында лексиканын байып, толукталып турушундагы маанилүү ички каражаттардан. Арбынчылык көрүнүшүнүн негизинде жүз берген бул кубулуш бардык тилдерде кезигет. Алар ар кыл даражада, түркүн жагдайда, ар түрдүү мүнөздө жолугат. Плеоназмдардын жаралышы кокустуктан эмес, ой-пикирди толук кандуу берүүдөгү, түшүнүктү так, таамай туюндуруудагы зарылдык менен шартталат.

Плеоназмдар арбынчылыкты түзүүчү, артыкбаштыкты алып жүрүүчү башка көрүнүштөрдөн компоненттеринин ички маанилик катышынын көп кырдуулугу, байланыш формаларынын ар түрдүүлүгү, эң негизгиси, сөз маанисин тактоонун ийкемдүү ыкмасы, баяндоонун таасирдүүлүгүн арттыруунун стилистикалык өзгөчө каражаты катарында колдонула алышы менен өзгөчөлөнүп турат. Ошондуктан бул тилдик кубулуштун пайда болуу жолдорун, жаралуу булактарын, себептерин иликтеп үйрөнүү лингвистикада чоң мааниге ээ.

Түрк тилдеринде стилистикалык жактан орундуу пайдаланылганда кептин таасирдүүлүгүнө шарт түзө турган синонимдеш дублеттердин ар кандай түрлөрү кеңири таралган. Азыркы түрк тилдери үчүн бул дублеттерди кептин кырдаалына ылайык дифференциялап колдонуу өзгөчө мүнөздүү. «Тилдин өсүп-өнүгүүсүнүн негизги өбөлгөсү байланыш-катышта ой-пикирди

туюндурууда бардык жаңы-жаңы формаларды таба алууга жарамдуулугу, ийкемдүүлүгү болуп саналат [Кодухов В.И., 1974, 200-б.]. Кептик үнөм жана ашыкчылык, алардын ортосунда дайыма болуп туруучу карама-каршылык – тилдин өнүгүшүнүн башкы шарттарынын бири.

“Тилдик эволюция адамга таандык болгон пикир алмашуу муктаждыгы менен анын акыл жана аракетин минимумга чейин азайтууга болгон умтулуусунун ортосундагы туруктуу карама-каршылык менен аныкталат» [Мартине А., 1960. 126-б.]

Ынгайлуулукка умтулуу, үнөм принциби көпчүлүк тилчилер (мисалы, Курциус Г., Бодуэн де Куртэне И.А., Мартине А.) тарабынын көптөгөн тилдик өзгөрүүлөрдүн тикеден-тике себеби жана булагы катарында таанылат. Айрым илимпоздор үнөм принцибин бар болгону фонетикалык өзгөрүүлөрдөн көрүшөт [Языковые категории и закономерности. Пути их системного изучения. Вопросы русского языка и литературы. – Кишинев, 1990. 152-б.].

Тил каражаттарын үнөмдөө маселеси дүйнөнүн бардык тилдеринде тилдин ар бир алкагында кезигүүчү бир кыйла күчтүү ички тенденция катары азыркы учурда көптөгөн тил таануучулардын талыкпай изилдөөлөрүнүн объектиси болуп эсептелет. [Будагов Р.А., 1972. № 1. 35-б.].

Ошондой болсо да, байыркы доордун окумуштуулары [Цецилий, Квинтилиан ж.б.] сөз кылган «үнөмдөлбөгөн» өзгөрүүнүн зарылдыгын айтпай коюуга болбойт. [Античные теории языка и стиля (Антология текстов) [Текст]/ под.ред. Фрейденберг О.М., – СПб., 1996. – 226.б.]. Анткени үнөмдөө тенденциясы өз антиподу болгон ашыкчылык, үнөмдөбөөчүлүк тенденциясы болгондугунан улам гана пайда болгон. Бул эки тенденция бири-бирин толуктап, бири-бирин талап кылып турары белгилүү.

Аталган окумуштуулар тилдин ой-пикирди толук, даана, айкын жеткиликтүү берүүгө умтулуусу үнөмдүү эмес өзгөрүүлөрдүн негизинде ишке аша тургандыгын белгилешкен.

Ошого карабастан тилдеги ашыкчылык тилдик үнөмгө салыштырмалуу аз изилденген. Мүмкүн, ошондуктан «ашыкчылык», «тилдик арбынчылык закону» терминдери кээ бир сөздүктөрдө белгиленген эмес [Розенталь Д.О., Теленкова М.А., 1976].

Бул маселе чыныгы илимий аныктамага өткөн кылымдын алтымышынчы жылдарынын аягынан баштап ээ боло баштады [Глаголев Н.В., 1967, 56-б.] Б.А.Серебренников тилде арбынчылыктын жашап турушун мындайча мүнөздөйт: «Бул тенденция таң каларлык жана адаттан тыш деле эмес. Ал пикир алмашуу функция кызматында жаралат. Кайсы гана тилде болбосун, сүйлөөчү ой-пикирин экинчи тарапка толук жеткире түшүндүрүп берүүгө умтулат [Серебренников Б.А., 1963. 82-б.]

Тил ар дайым максималдуу аныктыкка ык койгондуктан, демек, анда арбынчылыктын, көп сөздүүлүктүн орун алышы табигый зарылдык болуп эсептелет. О.С.Ахманованын пикири боюнча да, арбынчылык, сөздөрдү ашыкча колдонуу «кабар-маалыматтын ишенимдүүлүгүн күчөтүү» үчүн зарыл [Ахманова О.С. 1954. 167-б.]. Тилдеги ашыкчылык эмоционалдуулукту, спонтандыкты шарттап турары жөнүндө да божомолдор бар [Глаголев Н.В., – М. 1967. 10-б.]. Ошондой эле кептин коммуникативдик милдетине карай да арбынчылыктын түрлөрү ажыратылат [Ахманова О.С., 1954. 18-б.].

Импликатив жана экспликатив тилдин өнүгүшүндөгү өз ара байланыштуу факторлордон. Эгерде импликатив тилдик үнөмчүлүктүн натыйжасында жүз берсе, экспликатив өз кезегинде тилдеги редунданттуулукту, ашыкчылыкты пайда кылат [Бушуй А.М., 1969. 30-31-б.]. Мындай көп сөздүүлүк тил үчүн маанилүү экендигин, алар кабар жеткирүүнү кечеңдетип, тил элементтерин көбөйтүп турганы менен, түшүнүктүн дагы да анык болушуна өбөлгө түзөрүн И.А.Гальперин өзгөчө белгилеген [Гальперин И.Р. 1974., 84-б.]. Ашыкчалыктын тилде оң же терс кубулуш экендигин чечүү маселеси бирдей болушу мүмкүн эмес. Эгерде “артыкбаштык” тактоо, түшүндүрүү, баяндоонун уккулуктуулугун,

эмоционалдык боекту ачып берүү, ыргакты камсыз кылуу максатында колдонулса, бул учурда ал зарыл. Ал эми ашыкча колдонулган элемент баяндоонун мазмунуна тиешеси болбосо, анда ал ой-пикирди так жана таамай туюндурууга жөндөмсүз болуп, кепти булгап, кекечтиктин көрүнүшү катары саналат. Мындай артыкбаштыкты кептеги ыгы жок артыкбаштык деп эсептөөгө болот. Тилдик ашыкчалык аз изилденген бойдон калууда. Балким, бул кубулуш көптөгөн кырдаалдарга ички тилдик сыяктуу эле экстралингвистикалык жагдайларга байланыштуу болот. Мына ошол себептен ашыкчалыкты жаратуучу каражаттардын айрым түрлөрүн изилдөөдө алардын тилге тиешелүүлүгүн так, туура аныктап алуу зарыл.

Мисалы: *Анын бакырган кыйкырыгы асканын башына жанчыла угулуп жатты* (Ч.А.). *Таажеңем баштыкты жумурткага шыкап узатты: - Чайкоочуга үргүлжү карматып ий, артыкбаш тенге чөнтөктү тешипейт. Бирди жарым суйкайган сулууга имерилсең, калбаат сүйлөшкөнгө каражат керек* (А.П.).

Биринчи мисалда *бакырган кыйкырыгы* тизмегинде артыкбаштык акталбаган. Бул – кептик тавтология. Ал эми экинчисинде (*суйкайган сулууга*) ашыкчалык зарыл, анткени *сулуу* сөзүндө камтылган маани багыныңкы компонент аркылуу күчөтүлүп берилди. Мындай айкалыш лексикалык плеоназмга кирет.

Арбынчылыкты туюнтуучу каражаттардын өнүмдүүлүгү жана таралуу кеңдиги ар бир тилде ар башкача кезигет. Илимпоздор мунун себебин чечмелөөдө айрым спецификалык бөтөнчөлүктөрдү эске алуу менен катар ар түрдүү көз караштарды назарга тутушкан.

Маселен, түрк тилдериндеги ашыкчалыкты туюнтуучу каражаттардын адаттан тышкары өнүгүшүн айрым окумуштуулар ал тилдердин бирдей негиздерди абдан көп кайталоо ыкмасына таянып, кош сөздөрдүн мисалын далилге тартып, бул кубулушту стилистикалык фактор гана эмес, морфологиялык фактор катары да карашкан [Дмитриев Н.К., 1930. №17. 501-522-бб].

Бирок ошондой болсо да, бул изилдөөлөрдө семасиологиянын алкагындагы тилдик ички жагдайларды иликтөөдөн тышкары тийиштүү өлчөмдө тарыхый, маданий, этникалык, ж.б.у.с. экстралингвистикалык факторлор эске алынган эмес.

Кыргыз тилинде ашыкчылыктын пайда болуу себептерин, балким, кыргыз тилинин жаралуу тарыхынан издеп көрүүгө туура келет. Айталы, кыргыз элинде мурунтан эле элдик оозеки чыгармачылык өнүгүп, элибиз кылымдардан бери сөздүк корду көбөйтүп, курчутуп, оңдоп түзөп, ийлеп, сөз колдонуу чеберчилигин муундан-муунга өткөрүп келишкен.

Элдик оозеки чыгармалардын тилинде арбынчылыкты уюштуруучу каражаттар, анын ичинде, негизинен, конкреттештирүүнүн, күчөтүүнүн, маанилик дифференциялоонун каражаты катары логикалык жактан окшош түшүнүктөрдү билдирүүчү маанилеш сөздөрдүн тизмеги болгон плеоназмдар көп кезигет.

Жазма тилдин өнүгүшү менен булар көркөм чыгармаларда авторлордун жеке чыгармаларында да колдонула баштады. Публицистикада жана илимий стилдин тилинде “артыкбаш” каражаттар азыраак. Ошентип, тилдеги ашыкчылыкты алып жүрүүчү каражаттардын колдонулуш чөйрөсү бүгүнкү күндө так аныкталган. Алар – элдик оозеки чыгармачылык, көркөм адабият жана сүйлөшүү кеби.

Ар кандай тил кайталангыс. Ар бир тил ошол тилдин өкүлдөрү үчүн байланыш-катыш жүргүзүүнүн, ой-пикирди, сезимди туюндуруунун, эркти билдирүүнүн табигый каражаты болгондугу менен кымбат. Тилдик формалардын жана ашыкчылык каражаттарынын ар түрдүүлүгү ошол тилдин сөздүк байлыгын жана коомдук функциясын чагылдырып турат.

Ашыкчалык каражаттарынын келип чыгуу себептерин, арбынчылык законунун аракетте болуу принциптерин изилдеген бардык иликтөөлөр бүт бойдон синхрондук планда, сыпаттама мүнөздө болгон.

Лингвистикада ашыкчылыкты туюнтуучу каражаттардын пайда болуу себептерин жана булактарын изилдөөнү айрым түзүлүш өзгөчөлүктөрү

менен катар артыкбаштыкты туюнтуучу каражаттар абдан өнүмдүү (айрыкча немец тилинде), бирок герман тилдеринин материалында өзүнүн баасын ала элек түштүк элдери, алардын темпераменти, ой жүгүртүү мүнөзү менен да байланыштырууга аракеттер болгон: [Леонтьев Н.А., 1962. 21-б.].

Тилдеги арбынчылык законуна тиешелүү маселелер толук ачыла электигинен улам, аталган жагдайлардан тышкары тилчилердин алдында ар бир тилдеги ашыкчылыкты уюштуруучу бардык тилдик каражаттарды изилдөө, ал каражаттарды тилдин ички мыйзамына жараша классификациялоо жана бир системага салуу милдети турат [Руснак Г.Е., 1971].

Тилдик материалдарды сыпаттоодо арбынчылыкты, ашыкчылыкты практикалык максатта жоюу, кыскартуу маселеси көптөн бери каралып келет [Кодухов В.И., Леонтьев А.А., Новиков Л.А., Зулпукаров К.З. ж.б.]. Мындай маселелердин бири сөз түркүмдөрү, сөз айкаштары, сөз байланыштары жана сүйлөм мүчөлөрү сыяктуу төрт алкактын ортосундагы тавтологияны жоюп, тиешелүү материалдарды комплекстүү нукта синтездеп, бир концентрлүү деңгээлде окутуу максатында мүнөздөп берүү тилди өздөштүрүүнү оптималдуу уюштура алат деген жобону сунуштап, негиздеп бериши да көңүлгө аларлык [Зулпукаров К.З., 1986. 15-20-бб; 1991. 113-120-бб.].

Ашыкчалыкты билдирүүчү тил каражаттарын семантикалык жана тилдин деңгээлдерине ылайык классификациялоо аракеттери да көрүлгөн [Комаров А.П., 1977. 100-101-бб.]. Анткени менен тилдеги ашыкчалыктын көптөгөн жеке аспектилери колго алынбай келүүдө. Алардын бирине арбынчылыкты алып жүрүүчү лексикалык каражаттарды кошууга болот. Ошондуктан бул изилдөө плеоназмдардын ашыкчылыкты туюндуруучу каражаттар системасында алган ордун аныктоодогу “боштуктарды” азыркы кыргыз тилинин материалында лексикалык деңгээлде толуктоо максатын көздөйт.

1.2. Плеоназм кубулушунун жалпы тил илиминде каралышы

Плеоназмдар – жалпы тил илиминде толук изилденип бүтө элек актуалдуу проблемалардын бири. Алар бүгүнкү күндө өзүнүн так аныктамасына муктаж. Бардык тилдерде кезиккендигине карабастан, илимде алиге чейин плеоназмдардын теориясы жеткиликтүү иштелип чыга элек. Мунун бирден бир себеби – сөз болуп жаткан лингвистикалык кубулуштун тил таанууда бир тараптуу түшүнүккө ээ болбой, карама-каршы мүнөздө талкууланып келе жаткандыгында. Арбынчылыкты туюндуруучу башка каражаттар сыяктуу эле плеоназмдар да ашыкчалык принцибинин бир көрүнүшүнө кирет.

Бул маселеге түркологияда алгачкылардан болуп Г.Ф.Благова кайрылып, түрк тилдериндеги аффиксалдык плеоназмдарды салыштырма-тарыхый жана ареалдык-лингвистикалык жактан талдоого алган [Благова Г.Ф. 1968.]

Айрым түркологдор: Н.К.Дмитриев [1948], А.К.Боровков [1959], А.Н.Кононов [1971], Э.В.Севортян [1962], А.М.Шербак [1977], Н.А.Баскаков [1952], А.Г.Гулямов [1974], М.И.Адилов [1968], С.К.Кенесбаев [1977], А.Болганбаев [1965], К.А.Аханов [1978], А.Нажимов [1971], Т.Коньрев [1966], К.А.Назаров [1962], А.Н.Назаров [1987], Б.Уринбаев [1973], К.Шарипова [1972], Т.Аширбаев [2001], Э.Нуруев [2002] тил илиминин бул же тигил бөлүмүн изилдөөгө алган эмгектеринде плеонастикалык айкаш туурасында учкай болсо да сөз кылып кетишкен.

Өзбек тил илиминде плеоназм тууралуу маалыматты бир кыйла кеңири планда Н.Махкамовдун [1981] жана Р.Кунгуровдун эмтеринен [1980] жолуктурууга болот. Ошондой эле дагы бир өзбек тилчиси М.Туробованын макаласы [1982] да плеоназмдын кайсы бир түрү боюнча маалымат алууда белгилүү мааниге ээ.

А.Болганбаев казак тилиндеги зат атоочтук синонимдерге багышталган эмгегинде маанилеш кош сөздөр менен плеоназмдарды ажыратып карап,

«плеоназмдардын тилдеги ролун, жасалыш ыктарын үйрөнүүнүн теориялык жана практикалык мааниси чоң экендигин, бул тема өз алдынча изилдөөнү талап кыларын» белгилеп кеткен. [1965. 43-б.] Славян тилдеринде да плеоназмдар кептеги артыкбаштыкты пайда кылуучу кызматсыз кыстырынды жана мите сөздөрдү изилдөөдө кошо каралып өткөн [Никитина О.А., 1968. 154-157-бб.]. Ал иликтөөдө *вернулся назад, оглянулся назад, продолжай дальше, в январе месяце, семь человек комсомольцев сыяктуу* айкалыштар талдоого алынган.

Н.В.Федотова “Многословие – враг ясности” аттуу макаласында плеоназмды көп сөздүүлүктүн бири катары эсептейт [1988. 49-62-б.]. Кеп болуп жаткан кубулушка байланыштуу маселелер аздыр-көптүр герман тилдеринде да Бушуй А.М. [1969. 30-53-бб.], Зайбек А. [1960. 183-б.] сыяктуу окумуштуулардын көңүлүн бурат. А.Зайбек плеоназм жана тавтология түшүнүктөрүн ажыратып кароо менен биргеликте плеоназмга аныктама берүүгө аракет кылган.

А.М.Бушуйдун белгилөөсүндө, байыркы мезгилдеги окумуштуулар Дионисий, Галикарнасский, Квинтилиан, Донаттын ж.б изилдөөлөрүнөн тартып бүгүнкү күнгө дейре плеоназм маселесинин тегерегинде түрдүү концепциялар орун алган [Бушуй А.М., 1969. 39-б.]. Квинтилиан, Донат жана Диомед плеоназмды кепке артыкбаш сөздөрдүн ашыкча жүктөлгөндүгү, стилистикалык жетишпестик, кемчилик катары карашат. Тескерисинче, Дионисий, Каликарнасский бул фигураны кептин сөздөр менен баюусу катарында, бир көз карашта артыкбаш, бирок, чындыгында, кептин дааналыгын, тактыгын, ыргактуулугун, ишендирмелүүлүгүн күчөтүүчү, кепте кыскача иш жүзүнө ашпай турган кубулуш катары белгилешет.

Жалпы тил илиминде «плеоназм» термини түрдүүчө талкууланат. Анын терминдик маани-маңызын тактоодо окумуштуулар арасында бирдиктүү пикир жок. Бул туурасында Г.Ф.Благова өз кезегинде мындай деген: «Азыркы тил илиминде плеоназм өтө кең мааниде талкууланат, кээде түрдүү тил жана кеп кубулуштары плеоназмга кошулуп каралат, эрежеде

белгилегендей, плеоназмдын «курулуш материалы» эсепке алынбайт, башкача айтканда, эмне кайталанып жаткандыгы (аффикстер же уңгулар, сөз формалары же синтаксистик конструкциялардын ар кыл элементтери) этибарга алынбайт. Ошондон улам мындай плеоназмдар ар дайым эле грамматика жана стилистиканын предмети сыпатында айырмаланбайт» [Благова Г.Ф., 1968. 81-б.].

Чындыгында, «плеоназм», «плеонастикалык айкаш» терминдеринин маанисин чечмелөөдө же аныктама берүүдө лингвистикалык бул кубулуш же өтө тар, же өтө кең мааниде талкууланат: Маселен, Адилов М.И. [1968. 5-б.] жана А.М.Бушуйдун эмгектеринде [1969. 39-б.] аталган термин «тигил же бул маанинин ар кандай тил бирдиктеринде кайталанышы...» же болбосо «жалпысынан ар кандай түрдөгү артыкбаштыгынын нагыз редунданттуулугу» катарында чечмеленет.

М.И. Адилов менен А.М. Бушуйдун плеоназм боюнча түшүнүгүн тар мааниде кабыл алсак, анда плеоназмдарды кош сөздөрдөн айырмалоого мүмкүн болбой калат.

К.А.Аханов да плеоназмды чектелген мааниде түшүндүрөт. Анын пикири боюнча, плеоназмдар «составдык компоненттеринин биринчиси экинчисин толуктап, тактап турган, көп учурда айкалыштын баары түшүнүктү күчөтүү кызматын аткарган мааниси жакын синоним сөздөрдөн» түзүлөт [1978. 127-б.].

Окумуштуу мында плеоназмдын түгөйлөрү бир сөз түркүмүнөн жасалары жөнүндө кеп кылып жаткан сыяктуу. Бирок плеоназмдык тизмек бир сөз түркүмүндөгү сөздөрдөн гана эмес, эки башка сөз түркүмүнөн да (*жаши көчөт, кеч бешим мөлтүрөгөн сулуу ж.б.*) уюшула берери белгилүү.

Мисалы: *Чөл кезип келатып, бир жерде төө кайтарган жаш жигитти көргөндөрүн эскеришти* (Ч.А.). Бул сүйлөмдө плеоназм тизмегин түзүп турган сөздөрдүн биринчиси сын атооч, экинчиси зат атооч сөз түркүмүнөн жасалган. Компонеттеринин бир же эки башка сөз түркүмүнөн болушу плеонастикалык тизмектин негизги белгиси болуп эсептелбестигин

жогорку мисал («*жааш*» – сын атооч, «*жигит*» – зат атооч) тастыктап турат. Мында *жааш* деген сын атоочтук аныктооч менен *жигит* деген зат атоочтук аныкталгыч бири-бирин толуктап, идентификациялап, плеонастикалык мазмунга ээ болуп турат. Бул жерде *жааш* сөзүн зарыл “артыкбаш” элемент деп кароого болот.

Кээ бир изилдөөчүлөр плеоназмдын сөздүк маанисин назарга тутуп, «ар кандай артыкбаштык, башкача айтканда, плеоназм – тил каражатагтарын ашыкча пайдалануу» деп карашат [Туробова М. 1982. 50-б.]. Бирок тилдеги жана кептеги ар кандай артыкбаштыкты плеоназм катарында түшүнүү калпыстыкка алып барат.

Мисалы: *Камкорчулар кеңеши коррупцияны колго чабат.* («Кут бил.», 7.05.2013). *Кечке жуук үйгө бөтөлкөлөш досумду ээрчитип келдим. Экөөбүздүн тең көңүлдөрүбүз шат* («СИ», №272).

Бул мисалдарда *камкорчулар* деген сөздөгү *-чу (-чы)*, *көңүлдөрүбүз* деген сөздөгү *-дөр (-лар)* мүчөлөрү эч кандай функция аткарган жок. Контекстте ашыкчалык орун алганы менен, ал плеоназм эмес. Плеоназмда кеминде эки тил бирдиги семантикалык жактан кайталаныш керек.

Башка бир топтогу окумуштуулар плеоназмды өтө кең планда карап: «бирдей маанидеги түрдүү тил бирдиктеринин дал өзүндөй кайталанышы» [Адилов М.И., 1968 6-б.], же «кепте бир кыл сөздөрдүн же фразеологизмдердин кайталанып колдонулушу» [Хотамов Н., Саримсоков Б., 1978. 234-б.] деп эсептешет.

Биздин пикирибиз боюнча, кептеги бир түрдүү же синоним тил бирдиктеринин кайталанышы дайым эле плеоназмды пайда кыла бербейт. Кайталанып жаткан элементтердин (сөз, аффикс ж.б.) ар бири контекстте өз алдынча семантикалык функцияны аткарып турса, алардан плеоназмды табуу мүмкүн эмес.

Мисал катарында *Апрелде айгүл гүлү ачылат* («КТ» 03.04.2009) деген сүйлөмдү жана *Кара-Дарыя дарыясы* деген айкалышты алып көрөлү.

Мында *дарыя, гүл* сөздөрү эки ирет колдонулуп жатканына карабастан, экинчи сөздөр өз алдынча семантикага ээ болуп турат. Же болбосо *туугандарыбыздыкындагылар* деген көп мүчөлүү, жандуу кепте аз колдонулган сөздө көптүктүн *-лар* мүчөсү кайталанып келгени менен, плеоназм кезикпейт. Анын себеби – аталган мүчө эки башка маанини, башкача айтканда, туугандардын жана алардын үйүндөгү туугандардын көптүгүн туюндуруп тургандыгында. Демек, плеоназмда формалардын кайталанышы негизги чен-өлчөм боло албайт. Плеоназмга мындай көз караш менен баа берүү тилди формалдуу аныктоого барабар. Плеоназм үчүн белгилүү болуп турган маанинин кайра кайталанышы мүнөздүү.

Ж.Марузо да «плеоназм» терминин кеңири мааниде түшүнөт. Анын пикири боюнча, бул кубулуш перифраза, периссология, диттология жана тавтологияны өзүнө камтып турат [1970. 95, 208-211-бб.].

Балли Ш. [1955. 169-б.] жана Адилов М.И. [1968. 6-б.] плеоназмды кептен тилдик нормага өтүшү же андан алыс турушуна ылайык *милдеттүү грамматикалык, экспрессивдүү-стилистикалык* жана *«жараксыз» («порочный»)* плеоназмдарга бөлүп карашат.

Стилистикада [Словарь иностранных слов. 1954, 544-б.] плеоназмдар стилистикалык функциясына карай *плеонастикалык эпитет, тавтология, паранлерома* ж.б. түрлөргө ажыратылат.

Г.Ф.Благова грамматикалык плеоназмды курулуш материалдарынын колдонулушу боюнча «ар башка грамматикалык маанилерди билдирүүчү» уңгулаш жана «бир эле грамматикалык маанинин кабатталып келишинен уюшулган» аффиксалдык плеоназмга бөлүп карайт [1968. 81-б.].

А.М.Бушуй да плеоназмды кең мааниде түшүнөт [1969. 307-б.], ал эми Ф.Д.Перевозчикова «плеоназм» терминин колдонбостон, жалпысынан *тавтологиялык айкалыш (тавтологические сочетания)* деп атоо менен, анын тилдик факт катары да, кептик каталык катары да келишин белгилейт [1966. 66-78-бб.]. Жалпы адабий тилге жайылган тавтологиялык айкалыштарга *проливной ливень, ложная клевета, реальная*

действительность, практическое дело, практический опыт, жизненный опыт, житейский опыт, главная суть, повседневная обыденность, торжественный кортеж, старый ветеран, передовой форкость, свободная вакансия, период времени, монументальный памятник, букинистическая книга сыяктуу сөз тизмектерин далилге тартып, алардын колдонулушунун орундуу жана орунсуз жагдайлары туурасында кеп кылат.

Көпчүлүк учурларда плеоназм жана тавтология бир эле кубулуш катары каралат [Потебня А.А., 1968 307-б.]. Д.О.Розенталь жана М.А.Теленкова да плеоназмды тавтология менен бирдей мүнөздөшөт [1966. 286, 479-бб.].

Айрым изилдөөчүлөрдүн бул түшүнүктөрдүн чегин ажыратууга болгон аракетин ишке ашкан эмес [Руснак Г.Е., 1971. 183-б.]. Кээ бирлери аталган терминдердин көлөмүн түшүндүрүүдө алардын этимологиясын негизге алуу менен жаңылышат [Riesel E., 1963]. Е.Ризелдин пикирине караганда, «көпчүлүк плеонастикалык конструкциялар менен тавтологизмдердин ортосунда, негизинен, айырмачылык жок» [1963. 330-б.]. Кээ бир эмгектерде плеоназм менен тавтологияны ажыратып кароого аракет кылынып, «плеоназм – синоним сөздөрдүн кайталанышы», ал эми «тавтология – бир түрдүү уңгулардан уюшулган сөз айкашы» катарында классификацияланат [Кожина М.Н., 1977. 88-б.; Уринбаев Б., 1973. 177-б.]

Ал эми В.И.Корольковдун ою боюнча, “тавтология жана плеоназм көпчүлүк учурда дублеттер сыпатында колдонулат. Алардын ортосундагы ажырым мында: тавтология артыкбаштыктын бардык түрлөрүн өз ичине камтып, жалпы түшүнүктүү билдирет, ал эми плеоназм бул бүтүндүктүн бөлүгү катары белгиленет [1973. 93-б.]. Биз окумуштуунун бул пикирин кубаттоого албайбыз, анткени плеоназм – тавтология кубулушуна караганда кенен түшүнүк.

Тавтологияны «өзүн актабаган кептик артыкбаштык» катары кабылдаган О.С.Ахманова плеоназм «тилдик бирдиктердин туруктуу касиети» болгондугу менен тавтологиядан айырмаланып турары жөнүндө айтат [1966. 325-б.]. Ал эми Т.Коньрев [1966.8-б.], тескерисинче, плеоназмды кептик

кубулуштардын бири катарында эсептейт. Биз мында О.С.Ахманованын пикирин кубаттап, тавтологияга кептеги артыкбаштыкты кошобуз. Бул демилге эмгекте кенен далилдөөгө ээ болот.

Лексикологияда плеоназм жана тавтология көбүнчө лексикологиялык көз караштан аныкталат. Ошондон улам төмөндөгүдөй бир тараптуу, аныктамалар берилген: «Плеоназм – фразидагы артыкча сөз, ушул сөз аркылуу ойду толук кандуу жеткирүү» [Марузо Ж., 1979. 210-б.], «плеоназм – көп сөздүүлүк, башкача айтканда, кепте мааниси жакын сөздөрдү колдонуудан улам пайда болгон логикалык артыкбаштык [Русский язык. (Энциклопедия). – М., 1979. 210-б.] «Плеоназм – бул семантикалык жактан жакын же синоним лексемалардын өз ара аныктоочтук-атрибутивдик катыштагы айкалышы» [Аджибекова Г.Д., 1982. 38-б.].

“Семантикалык жактан бири-бирине жакын же синонимдеш келип, бир түгөйү логикалык жактан артыкбаш, ашыкча болгон сөз айкашы плеоназм же плеонастикалык айкаш (грек тилинде “ашык, артыкбаш”) деп аталат [Э.Муратова, Б.Усубалиев.2002. 28-б.] Көрүнүп тургандай, соңку аныктамада лексикалык плеоназмдардын табияты, өзгөчөлүгү так мүнөздөлгөн.

Плеоназм сөздөрдүн гана эмес, башка тил элементтери (аффикстер, сөз тизмеги, синтаксистик татаал конструкциялар ж.б.) чегинде да кезигиши мүмкүн. Ошондуктан жогорудагы аныктамалар плеоназмдын айрым бир түрлөрүнө, маселен, аффиксалдык же синтаксистик плеоназмдарга туура келе бербейт. Мына ушул сыяктуу өзгөчөлүктөрдү эске алып, Ахманова О.С.: «Плеоназм – кептик фигура, синоним туюнтмалардын бир жайда топтолуп келиши», – деген аныктамасын сунуштайт [1966. 325-б.]. Бул аныктама орунтуктуулугу, негиздүүлүгү менен баалуу. Биз ушул көз карашты жетекчиликке алдык.

Плеоназм – үнөмчүлүк принцибине карама-каршы турган кубулуш. Ошого карабастан ал стилистикада маанилүү орунду ээлейт.

Орус тил илиминде плеоназмды А.Н.Бурухин атайын максатта изилдөөгө алган. Ал плеоназмдын жеке лексикондо функцияланышынын

өзгөчөлүктөрү жөнүндө кандидаттык диссертациясын коргогон [Бурухин А.Н., 2013]. Анда адам баласынын кебиндеги плеоназмдын функцияланышынын себептери жана өзгөчөлүктөрү ачылып берилген. Плеоназмдардын тилдик жана кептик феномен катарында функцияланышынын бөтөнчөлүктөрү каралган. Дискурстун ар башка тибинде плеоназмдардын статусу аныкталып, аларга лексикографиялык анализ жүргүзүлгөн. Ошондой эле плеоназмдардын колдонулушуна психоллингвистикалык мамиле жасалган жана эксперименталдык изилдөөнүн методикасы аныкталган. Эмгекте булар менен катар плеоназмдардын жеке лексикондо колдонулушунун өзгөчөлүктөрүн ачыктоо максатында эксперименталдык иликтөө өткөрүлүп, плеоназмдарды тилде колдонуунун жыштыгын ачып берүү үчүн корпустук анализ жасалган жана корпустук ал маалыматтар менен эксперименталдык изилдөө өз ара салыштырылган.

О.А.Зайц тавтологиянын жана плеоназмдын семантикасын жана прагматикасын изилдеген [Зайц О.А., 2001]. Ал изилдөө тавтологиялык жана плеонастикалык туюнтмаларды азыркы когнитологиялык семантиканын жана лингвистикалык прагматиканын позициясында териштирүүгө багытталган. Эмгекте тавтологияны жана плеоназмды семантикалык жана прагматикалык позиция менен ар тараптуу изилдөө максаты ишке ашкан.

Тавтология жана плеоназм жөнүндөгү изилденген маалыматтар системалаштырылган. Тавтология менен плеоназмдын структуралык жана артыкбаштыкты туюнтуучу чен-өлчөмдөр боюнча окшоштуктары ачылып көрсөтүлгөн, алардын айырмалуу белгилери катталган. Тавтология жана плеоназмдын структуралык негизги типтери аныкталган. Бөлүнүп көрсөтүлгөн тавтологиялык курулмаларга семантикалык жактан толук анализ берилген. Тавтология менен плеоназм артыкбаштык чен-өлчөмдөрүнүн негизинде классификацияланган. Ошондой эле изилденип жаткан кубулуштардын тексттеги функциясы да ачыкталган жана иллокутивдик кызматы такталып, сүйлөөчүгө байланыш-катыштын конкреттүү

кырдаалында чоң репертуардан мүмкүн болгон альтернативаны тандоону шарттай турган факторлорго кеңири анализ жүргүзүлгөн.

Плеоназмдар лексикографиялык эмгектерде да каралган. Бул маселеге орус лексикографиясында башка тилдерге салыштымалуу көбүрөөк көңүл бөлүнгөн. Атап айтсак, Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова түзгөн “Лингвистикалык терминдердин сөздүк-справочнигинде” [М., 1985, 3-чыг.] плеоназм – “көп сөздүүлүк, мааниси бирдей, ошону менен бирге артыкбаш сөздөрдөн турган туюнтма”.

“Орус тили” энциклопедиясында [М., 1997, 2-чыг.] плеоназм жөнүндө мындай деп айтылат: “Сөз айкашында же сүйлөмдө семантикалык жактан жакын, көбүнчө логикалык жактан артыкбаш сөздөрдүн колдонулушуна негизделген кептик фигура. Плеоназмды кээде кайталоонун бир түрү (көрүнүшү) катары карашат. Кеңейтилген түшүндүрмөдө плеоназм көбүнчө “стилдик кемчиликке чектеш көп сөздүүлүк сыпатында чечмеленет. Плеоназмдык негизде түзүлгөн айкалыш туруктуу мүнөзгө ээ боло алат: *ходить вокруг да около*. Кептик жетишпестик, каталык катарындагы плеоназм менен стилистикалык фигура катарындагы плеоназмдын чеги доордун жалпы стили менен аныкталат”

“Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүк” [М., 1990] плеоназмды “сүйлөмдөгү грамматикалык жана лексикалык маанилерди берүү үчүн колдонулган көркөм каражаттардын ашыкчалыгы” катарында көрсөтөт.

Мында *көркөм каражат* деп айтылышы оңтойсуз. Тилдик көркөм каражаттар дегенде, адатта, эмоционалдуу-экспресивдүү лексиканы көңүлгө тутабыз. Андай тил каражаттарын ар бир плеоназмдан кезиктирүү шек туудурат. Муну сөздүктүн өзү да ырастайт: “Табияты боюнча тилдик норма жана система менен шартталган *милдеттүү плеоназм*, ошондой эле, экспресивдүү баяндоо максаты менен шартталган *факультативдүү, стилистикалык плеоназм* болушу мүмкүн. *Милдеттүү плеоназм* ар башка тилдердин грамматикасында кеңири таралган. Маселен, ээрчишүү системасында (зат атоочтун грамматикалык маанисинин ага багынып турган

сөздүн формасында да кайталанышы) этиштик башкаруунун айрым конструкцияларында (этиштик префиксттердеги мейкиндик маанилеринин предлогдордо кайталанышы (*спуститься с дерева*) же тануу маанисинин кош кабат келиши (*никогда не был*)”...

Л.П.Крысинанын “Чет тил сөздөрүнүн түшүндүрмө сөздүгүндө” [М., 1998] плеоназм – “мааниси бирдей же жакын сөздөрдүн кайталанышынан пайда болгон кеп түрмөгү: (*патриот родины, приснилось во сне*). Ал элдик поэзияда көп жолугат: *грусть – тоска, горе – горькое, путь-дороженька*” ж.б.

“Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” [Ушаковдун Д.Н. ред.] плеоназм жөнүндө мындай делет: “Мааниси бирдей сөздөрдөн, сүйлөмдөрдөн турган кеп түрмөгү: *спор был долгий и продолжительный; я его расцеловал и облазывал; надо докончить, завершить, выполнить начатую работу*”. Берилген мисалдарга караганда, авторлор түшүндүрмөдө “мааниси бирдей же маанилик жактан жакын” дешсе, балким, тагыраак болмок.

Мааниси бирдей сөздөр: *долгий, продолжительный; расцеловать, облозывать* (акыркысы стилистикалык боектуу); *докончить, завершить*. Ал эми *выполнить* сөзү *докончить, завершить* сөздөрүнө толук синоним боло албайт. Аларга абсолюттук эмес (шарттуу) синоним. Бул сөзгө *начатую* сөзү керек, а *докончить, завершить* сөздөрү ага мүмкүн эмес.

С.И.Ожегов жана Н.Ю.Шведова тарабынан түзүлгөн “Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” [Москва, 1997] плеоназм “*снец*” белгиси менен берилген. Бул сөздүк плеоназмды “маанилери толук же жарым-жартылай дал келген сөздөрдүн зарылдыгы жок кайталанып келишинен (*человек двадцать людей*), же болбосо айкалышып турган сөздөрдүн биринин маниси экинчисинин составында камтылып турган (*своя автобиография, патриот родины, коллега по работе*) кеп түрмөгү” катары түшүндүрөт. Тилекке каршы, “маанилери жарым-жартылай дал келген” сөздөргө тиешелүү мисалдар тартылган эмес.

“Казак тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” плеоназмга төмөндөгүдөй аныктама берилген: “Кабатташып катар колдонулуунун натыйжасында бир маанини билдирип, калыпташып кеткен эки көз. Өз ара маанилеш эки сөз плеоназм сыпатында, удаа, катар айтылып келүү менен бир сөз эсебинде колдонулат.” [Алматы, 1985.VIII том.-591-б.].

1.3. Плеоназмдардын кыргыз тили илиминде изилдениши

Кыргыз тили илиминде плеоназм кубулушу жөнүндөгү алгачкы маалыматты окумуштуу Ж.Мукамбаевдин [1983] макаласынан жолуктурабыз. Андан соң бул маселеге филология илимдеринин доктору А.Дунканаев [1988] кайрылып, плеоназмдардын лексика-семантикалык, лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кылат жана алардын «ар кыл тилдеги ашыкчалык кубулуштардан айырмачылыктарына, семантикалык, грамматикалык маанилерине, сүйлөмдөгү синтаксистик милдетине, курулуш структурасына жана башка ар кандай белгилерине кеңири изилдөө иштерин жүргүзүү келечектин иши» экендигин белгилеп өтөт.

Плеоназмга тиешелүү кыргыз тилинде жарыяланган эмгектердин арасынан профессор Б.Усубалиев менен Э.Муратованын “Кыргыз тилиндеги плеоназмдар (артыкбаш сөздөр)” аттуу макаласы [2002, 21-27-бб.] туурасында өзгөчө сөз кыла кетүү орундуу. Бул макалада кыргыз тилиндеги плеоназмдардын табият-маңызы терең жана ынанымдуу талдоого алынып, омоктуу пикирлер айтылган. Авторлор алгачкылардан болуп кыргыз тилиндеги плеонастикалык айкаштардын пайда болуу себептерин конкреттүү фактылардын негизинде ачып беришкен.

Филология илимдеринин доктору А.Ормонбекова «Тилдик кубулуштарды лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө» аттуу докторлук диссертациясынын негизинде жарык көргөн монографиясынын бир главасында плеоназмдарды да атайын изилдөөгө алып, бул кубулуштун

жаралуу себеп–өбөлгөлөрүн, поэтика-эстетикалык табият касиетин ар тараптуу териштирген [2010].

Орто мектептердин 10-11-класстары үчүн жазылган “Кыргыз тили” окуу китебинде фразеологиялык плеоназмдар түздөн-түз аталбаса да, фразеологиялык тизмекке синонимдеш сөздү же фразеологимдерди жарыш колдонуу образдуулукту арттырууга, маанини күчөтүүгө өбөлгө болору айтылат [2003. 292-бет].

Жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган окуу китептеринде “плеоназм” термини колдонулбаганы менен, ага тиешелүү белгилер учкай сөзгө алынган. Атап айтсак, С.Давлетов менен С.Кудайбергенов тарабынан жазылган эмгекте [1980] авторлор зат атоочтун таандык категориясы, сын атоочтун басаңдатма, салыштырма даражалары, чамалама жана топ сандар, белгисиз ат атооч, этиштин кош мамилеси, буйрук-каалоо ыңгай, тактоочтун салыштырма, күчөтмө даражалары туурасында маалымат берип жатып, грамматикалык, лексика-грамматикалык плеоназмдарга мүнөздүү белгилерге үстүртөн гана токтолуп өтүшкөн. Дал ушундай абалды И.Абдувалиевдин окуу китебинде сын атоочтун салыштырма даражасына, аркылуу мамиле мүчөлөрүнүн кабатталып келишине, чакчылдардын этиштик белгилерине байланыштуу келтирилген бирин–экин мисалдардан байкоого болот [2008. 101, 158, 201-бб.].

А.Назаровдун “Фразеологизмдер, алардын идентификаторлорунун стилистикалык максаттарда катар колдонулушу” аттуу макаласында фразеологизмдин маанисин күчөтүү максатында текстке киргизилип, семантикасы боюнча фразеологизмге эквивалент боло алуучу жеке сөз, сөз айкашы, сүйлөм жана сүйлөмдөр тобу талдоого алынган. Анда фразеологизмдердин идентификаторлору жөнүндө сөз болгону менен, айрым мисалдарында (*Чегиртке келаткан командада жааштары илгери барган ак көңүл, кой оозунан чөп албаган момун кишилер бар* (Т.С.); *Айлана кулак-мурундуу кескендей жымжсырт, бир кыңк эткен доош чыкпайт* (“АТ”))

фразеологиялык плеоназмга таандык белгилер тууралуу да ойлор камтылган [1987.].

Т.Аширбаев кыргыз тилинин тил байлыктарын начар билүүгө байланыштуу кетирилген каталар плеоназм түрүндө да кезигерин “*Өзүмдүн өмүр баянымды жаздым*” деген сүйлөмдүн мисалында көрсөтүп, *өзүмдүн* сөзү текстте ашыкча колдонулгандыгын белгилейт. Бирок, биздин оюбузча, кыргыз тил өкүлдөрүнүн кебинде *өзүмдүн өмүр баяным* сөз тизмегинин жумшалышы шек туудурат. Автор мында орус тилинде учурап калуучу тавтологиялык мүнөздөгү *своя автобиография* плеоназмынын таасиринде калгандай. [2000, 71-бет].

Ал эми кыргыз тилинин морфологиялык жана синтаксистик стилистикаларынын жалпы маселелерин иликтеген эмгегинде сын атоочтун күчөтмө даражасы көркөм чыгармаларда жана сүйлөшүү кебинде плеоназмдардын катышуусу аркылуу да уюшулары туурасында пикирин билдирет. Өз оюн бекемдөө максатында *Бекене бойлуу ынды кара Жумагалы трактор-эксковаторду айдап барат* (Ч.А.) деген мисалдагы *ынды кара* плеоназмын күбөгө тартат [2001, 33-бет].

Антонимдеш сөздөрдүн маанилерин жалпылаган сөз плеоназм катары сүйлөмдө келе берерин *барды- жоктун баарына* деген тизмектин мисалында карап, (*анда биз барды-жоктун баарына жооптуу болчубуз* (Ч.А.)) мындай учурлар көркөм стилде көп учурай тургандыгын, аны менен чыгарманын бүтүндүгүнө доо кетпестигин айтып, плеоназмдын көркөмдүк кудурети туурасында учкай сөз кылып өткөн [2000, 117-бет].

Кыргыз тилиндеги нумеративдик сөздөрдү изилдөөгө алган Э.Нуруев *жаш* нумеративи эң эле кең тараган сөз экендигин, бул нумеративге *курак* нумеративи синонимдеш болорун, ошондуктан *курак* нумеративи *жаш* нумеративи менен кабатталып келип, плеоназм түзүүгө катышарын *Ошентип, пайгамбарыбыз 63 жаш курагында дүйнөдөн кайтат* (“К-3 мад.”). *Мен 12 жаш курагымда согуш башталды* (С.Ө.) деген сүйлөмдөр аркылуу белгилеп өтөт [Э.Нуруев, 2002.- 91-б.].

1.4. Плеоназмдардын ашыкчылыкты туюндуруучу тил бирдиктерине болгон катышы

Плеоназмдар когнитивдүү феномен катарында жамааттык аң-сезимде бекемделген, психолингвистикалык мамиленин алкагында изилдөөнү талап кылган өзгөчө типтеги тилдик түзүлүш болуп саналат [Бурухин, 2013].

Лингвистикада изилденип жаткан бул феномен салттуу түрдө нормадан четтөө болуп эсептелет жана “айтымдын лексикалык жана грамматикалык маани-маңызын берүү үчүн колдонулуучу көркөм каражаттардын ашыкчылыгы” катары түшүндүрүлөт [Ярцева, 1990].

Плеоназм бул – “семантикалык жактан жакын, логикалык жактан артыкбаш сөздөрдүн сөз айкашында же сүйлөмдө колдонулушуна негизделген кеп түрмөгү [Караулов, 1997].

Плеоназм бардык тилдерге мүнөздүү. Ага тавтология түшүнүгү тыгыз кошулуп жүрөт. Кээде ал плеоназмдын бир түрү эсептелет. “Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүктө” тавтология “сүйлөмдө бүтүндүн же анын бөлүгүнүн маанилик кайталанышында көрүнгөн артыкбаштык” катарында аныкталат [Ярцева, 1990].

Плеоназмдарды изилдеп үйрөнүүгө арналган лингвистикалык булактарга талдоо жүргүзүү бул тилдик кубулуш ой-пикирдин, маанинин бир канча элементтеринин кайталанышын билдирүүчү, кептин же тексттин аякталган бөлүгүнүн чегинде бир эле маанини туюндурган тилдик бир нече формалары бар, ошондой эле тилдин өзүндөгү окшош кайталоолорго ээ туюнтма экендиги туурасында тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет.

Плеоназмдардын семантика-стилистикалык маңызы аларга жакын тилдик кубулуштардын арасында алган ордун, башка тил бирдиктерине карым-катышын салыштырып көргөндө даана ачылат. Эң ириде алардын тавтология менен болгон байланышына токтолуп өтөлү. Тавтология ар убак кепке (узуска) тиешелүү. Ал тилдик системага жана нормага кирбейт,

милдеттүү эмес. Сүйлөөчүнүн тилдик сабаттуулугундагы кемчиликтерди күбөлөндүрүп турат.

Плеоназмдык тизмекте артыкбаш туюлган форма (аффикс, сөз, синтаксистик татаал конструкция ж.б.) кандайдыр бир стилдик жүк аркалап турат. Ал эми тавтология кайра - кайра кайталанышы менен кепти булгап, тажатмалуулукту жаратат. Текстте орунсуз кайталоону пайда кылып, кеп жаратуучунун сүйлөө маданиятынын чабалдыгын айгинелейт.

Мисалы: *Өсүмдүктөр үчүн жарык да абадай керектүү.* («СИ», 14.03.2008). *Мен эмгектенген жамаатта алтымыш адам эмгектенет* («Кут бил.» 20.03.2009).

Биринчи сүйлөмдө сөз жасоочу мүчө **-түү(-луу)** ашыкча болсо, экинчисинде уңгулаш сөздөрдүн (**эмгектенген, эмгектенет**) ыксыз кайталанышы кептин көркөмдүк сапатын төмөндөттү. Мында **эмгектенген** сөзүнүн ордуна **иштеген** сөзүн колдонуу туура болмок.

Ошондой болсо да кайталоолордун баарын тавтология катары эсептөөгө болбойт. Айрым учурларда кайталоо стилистикалык зарыл ыкма болуп калышы да мүмкүн.

Мисалы: *Адам адам менен адам* (макал). *Ошентип, Иса менен Дамиранын тагдыры акыры бир түйүнгө түйүлдү* («Алиби», 21.12.2009). *Баш мыйзамды өзгөртсөк, өзгөрткөндөй өзгөртөлү* («Фабула», 28.04.2015). *Төөлөр – ашууларды ашарда, шайлоо, референдумдарда абдан керек жаныбар.* («КР», 13.03.2009).

Кээ бир составдуу терминдерди колдонууда да тавтологиялык айкалыштардан айланып өтө албайбыз: *Чет тил сөздөрүнүн сөздүгү, Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн сөздүгү* ж.б.

Н.Ф.Федотова кепте кездешүүчү бул сыяктуу көрүнүштөргө *белое белье, всякая всячина, красная краска, сиднем сидеть, черный черышка, сослужить службу, пропади пропадом, ходить ходуном* деген мисалдарды келтирип, аларды «*мыйзамдаштырылган кайталоо*» деп атайт [1988. 53-б.].

“Чет тил сөздөрүнүн түшүндүрмө сөздүгү” [1998] тавтологияга эки термин катары түшүндүрмө берет.

1. линг. Мааниге тактык киргизе албаган жана кептеги каталык катары саналган кайталоо: *мертвый труп, более длинее.*
2. филос. Логикада. Логикалык каталык катары: *Круг – это геометрическая фигура круглой формы.*

Мертвый труп тавтологиясы *приснилось во сне* плеоназмнан эмнеси менен айырмаланат? Бүгүнкү күндө *труп – мертвое тело*, а *приснилось во сне*. Башкача айтканда, *мертвый* семасы *труп* сөзүнүн, *сон* семасы *приснилось* сөзүнүн маанисине кирип турат. Эки учурда тең сөз айкаштарында *мертвый*, *сон* сөздөрү физикалык жактан катышып турганы менен, семантикалык жактан катыша алган жок. Эки учурда тең бул – семалардын биринин эки эсе артыкбаш күчөтүлүшү.

Г.А.Нечаев түзгөн “Кыскача лингвистикалык сөздүк” [Ростов-на-Дону, 1976] плеоназмды териштирген эмес. Ал эми тавтология бул сөздүктө “*сүйлөмдүн же сөздүн артыкбаштыгы: биография жизни, патриот родины, свободная вакансия, самое выгоднейшее*”. Тилекке каршы, сөздүк тавтология сүйлөмдүн артыкбаштыгы катарында да келишине далил боло алуучу мисалдарды берүүнү унутта калтырган.

“Лингвистикалык терминдердин сөздүк-справочнигинде [Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. М., 1985, 3-чыг.]” тавтология 1. “Окшош сөздүүлүк, эч кандай жаңы маани кошо албаган башка бир сөз аркылуу кайталаныш. 2. Сүйлөмдө уңгулаш сөздөрдүн кайталанышы. 3. Туюнтманын орунсуз артыкбаштыгы” катары мүнөздөлөт. Биздин оюбузча, авторлор тавтологиянын үчүнчү мааниси лексикографияда кандай кабыл алынарын көрсөтүү менен бирге эскерте кетишсе болмок. Демек, бул сөздүктө тавтология термини тек, ал эми плеоназм түр катары түшүндүрүлөт. Орус тилиндеги дагы бир сөздүктө [“Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүк”] тавтология “сүйлөмдө бүтүндүн же анын бөлүгүнүн маанилик кайталанышынан көрүнгөн артыкбаштык” сыпатында аныкталат.

Тил системасындагы ашыкчылык диттология, периссология, баттология, редупликация, сыяктуу кубулуштарда да байкалат.

Диттология көрүнүшүндө муун же тыбыштык комплекс кабатталып айтылат: *чы-чыр-канак, мый-мый, бой-бой, чой-чойло* ж.б.

Периссологияны бир эле сөздүн толук же жарым-жартылай кайталанып айтылышынан (*тура тур, элек эле, мына мындай* ж.б.) кезиктиребиз.

Гректердин байыркы Баттос деген кекеч падышасынын ысымына байланыштуу аталып калган «*баттология*» термини катуу чочуп, өксүп сүйлөгөндө же кекечтенгенде, тыбыш же тыбыштык айкалыш, муун же сөздүн өзү кайра кайра кайталанып айтылышын билдирет: *кыкы - кы-зыл, ча.. ча... чакыр* ж.б.

Мисалы: *Мен... Ысмайылдан ж-жа-жамандыгымдан... ушинтип келген экем да!* (Ч.А.).

Редупликацияга кандайдыр бир муун, сөз, же башка бир элементтин кайталануусу (*жапжалгыз – жапа жалгыз – жалгыз + жалгыз – жалгыз; сопсонун – сопосонун – сонун; күпкүндүз – күпөкүндүз; аппак – аппак* ж.б.) кирет.

Редупликация жаңы сөздөрдү жасоонун морфологиялык каражаты боло алат.

Мисалы: *жө + жө = жөжө, тей + тей = тейтей, бул + бул – булбул, күк+күк = күкүк* ж.б.

Плеоназмдарга эң жакын көрүнүштөрдүн бири болуп маанилеш кош сөздөр эсептелет. Алар плеоназмдарга абдан окшош келет. Ошондуктан А.Ормонбекова [2010. 216-б.] мындай кош сөздөрдү «*кош сөз тибиндеги плеоназмдар*» деп атайт. Алардын айырмачылыктарын жана окшоштуктарын так ажырата билүү плеоназмдардын семантика-стилистикалык табиятын жетик өздөштүрө билүүгө өбөлгө түзөт.

1.Маанилеш кош сөздөрдүн түгөйлөрү синтаксистик жактан тең укукта келип, лексика-семантикалык мааниси эки компонентине бирдей таандык болот, башкача айтканда, компоненттери лексикалык бир бүтүндүктү түзөт:

чыр-чатак, күч-кубат, сак-саламат ж.б. Плеоназмдын түгөйлөрү атрибутивдик-аныктоочтук катышта келип, бирине экинчиси багыныңкы абалда болот: *кең далылуу, ысык аптап, узун бойлуу* ж.б.

2. Кош сөздөрдүн компоненттеринин айкалышы лексикалык бир бүтүндүктө туруктуу келет да, түгөйлөрүнүн ортосуна дефис коюлуп жазылат: *идиш-аяк, акыл-эс, кыймыл-аракет* ж.б. Плеоназмды уюштуруучу компоненттердин орду кээде стилдик максатка ылайык өзгөрүүгө учурай берет.

Мисалы: 1. *Эгерде бирөө болсо менден бөлөк,*

Же тытып, сүрөтүңдү же өрттөмөк (Ж.С.)

2. *Экөөбүзгө окшош куюп койгондой,*

Катар бирок кайчы өтүшкөн жолдордой (Ж.И.)

Бул ыр саптарындагы плеоназмдык сыңарлар (*бөлөк бирөө, куюп койгондой окшош*) поэзиянын талабына жараша орун алмашып келүү менен, биринчиден, ыр саптарынын бирдей ыргактык бөлүктөргө ажырашына мүмкүндүк жаратса, экинчиден, ырдагы муундардын теңдештигин камсыз кылды, үчүнчүдөн, туташ уйкаштыкка жол ачты.

Плеоназмды уюштуруучу составдык элементтердин стилдик талапка ылайык бири-бирине обочо абалда келүүсү прозалык чыгармаларда да кездешет. Мисалы: *Кийинчирээк ал ташты Кожомкул Бөйрөк жайытындагы түзөңгө өзү көтөрүп алып барып койгон.* (Т. К.) Мында иш аракетти аткаруучуну өзгөчө бөлүп көрсөтүү муктаждыгы плеонастикалык түгөйлөрдүн (*Кожомкул өзү*) дистанттык абалга ээ болушун шарттады.

3. Кош сөздөр сүйлөм тизмегинде бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарсан, плеонастикалык айкашуудагы түгөйлөр эки башка сүйлөм мүчөсү болуп келе берет. Мисалы: *.Баш прокуратуранын чеңгээлинен кутулган Исхак Пирматовдун дайын-дареги* белгисиз («ЖА.» 05.03.2). *Өзүнө жаккан оюндан жаш бала кантип баш тартсын.* (А.Ст.)

Мисалдардын биринчисинде кош сөздүн түгөйлөрү (*дайын-дарек*) биргеликте бир сүйлөм мүчөсү (ээ) катары келсе, экинчи сүйлөмдө

плеоназмды уюштурган компоненттер (*жааш бала*) ар башка (аныктооч, ээ) функцияда.

Кош сөздүн да, плеоназмдын да компоненттеринин тыбыштык түзүлүшү белгилүү даражада өз ара жакындашат. Экөөнүн тең түгөйлөрү ассонанс, аллитерация сыяктуу фонетикалык кубулуштардын таасиринде дабыш уккулуктуулугун жарата алат: *соода-сатык, кайгы-капа, ачык-айкын* ж.б. (кош сөз); *жалган жалаа, бекер белек, айгыр ат, элдик эпос, санат сөз, башка бирөө, кыткылыктап күлүү* ж.б. (плеоназм). Булар маанилеш кош сөз менен плеоназмдын окшоштуктарын түзөт.

Ал эми плеоназмдар менен кошмок сөздөрдүн жалпылыктарына төмөндөгүлөр кирет:

1. Плеоназмдар да, кошмок сөздөр да, негизинен, эки компоненттүү болот: *кыламык кар, мите курт, алга умтулуу* ж.б. (плеоназмдар); *ат кулак, төө тикен, бака жалбырак* ж.б. (кошмок сөздөр).

2. Кошмок сөздөр сыяктуу плеоназмдар да экиден ашык компоненттен турушу мүмкүн: *Чоң-Сары-Ой, Ысык-Ата-Арашан, алп кара куш* ж.б. (кошмок сөздөр); *селт этип чочуу, алга карай умтулуу, колунан көөрү төгүлгөн уз* ж.б. (плеоназмдар).

3. Экөөнүн тең компоненттери бир гана маанини берет.

Ошондо боз үйдөн тарашадай арык кемпир чыга келди да... (Т.К.).
Ысык-Көл – кыргыз көлү кылкылдаган... (А.О.)

Жогорку мисалдарда **боз үйдөн, Ысык-Көл** кошмок сөздөрүнүн компоненттери биргеликте бир гана түшүнүктү (үй жана көлдү) билдирип турат.

Боз кыроо түшкөн кеч күздө Айзада данбагарлардын босогосун аттады. (Т.К.) Саратанда качпай **ысык аптаптан...** (Т.М.)

Бул мисалдардагы **боз кыроо, ысык аптап** плеонастикалык айкалыштарынын маанилери бир гана түшүнүккө – **кыроо** жана **аптап** маанилерине – багытталып турат.

Белгилей кетүүчү жагдай, кыргыз тилинде айрым кошмок сөздөрдүн өзүндө да семантикалык ашыкчылык байкалат. Алардын түгөйлөрү кээде плеоназмдык түгөйлөр сыяктуу бири-бирине синонимдеш келет да, бири экинчисинин маанисин толуктап турат: *тулку бой, алп кара куш, турак жай, накыл сөз, ак куу, кара тору (кыз), кара кочкул, чаар ала, кимдир бирөө, көз ирмем, көк жашыл, чыбыр ала* ж.б. Мисалы: *Бетинде чыбыр ала майда толкундары болбосо, көл мемиреп тыптынч* (А.Ст.). **Алп кара куш** деген кошмок сөздүн тутумундагы **кара** сөзү куштун өңүн эмес, анын күчтүүлүгүн, өтө зор экендигин туюндурган символдук мааниге ээ болуп турган үчүн **алп** сөзүнө кабатталып келип, аны менен биргеликте плеоназмдык мазмунга ээ кошмок сөздү уюштурууга катышты.

Кошмок сөздөрдөн да, плеоназмдардан да энчилүү аттар жасала берет: *Бакдөөлөт, Уулбала, Жоомарт, Азизбек, Ажаркан, Акбермет, Гүлдесте, Байана* ж.б (плеоназм) *Кара-Балта, Абдышүкүр, Кызыл-Кыя* ж.б. (кошмок сөздөр).

Плеоназмдар менен кошмок сөздөрдүн айырмачылыктарын төмөндөгүлөр түзөт:

I. Кээ бир кошмок сөздөрдө өтмө маани камтылган болот.

Мисалы: **Кызыл үйдүн ичи жасалгаланган. Кызыл баркыттан парда илинген** (КБ.). Мында **кызыл үй** деген кошмок сөз өтмө мааниде колдонулду, тагыраак айтканда, эскирген сөздөрдүн катарын толуктап калган бул кошмок сөз убагында “үгүт-насаат, маданий иш чаралар өткөрүлүүчү жай” маанисин берген.

II. Кошмок сөздүн компоненттеринин байланышы бекем, грамматикалык формасы, алган орду туруктуу келгендиктен, алардын арасына сөз кошуп айтууга, же түгөйлөрүн башка бир сөз менен алмаштырууга болбойт.

Мисалы: *бет аарчы, көк жөтөл, жылкычы чымчык, ит мурун* кошмок сөздөрүнүн түгөйлөрүнүн ордун же алардын бирин алмаштырсак, кошмок сөздүк касиети жоголот: *аарчы бет, жөтөл көк, жылкычы кой, мурун ит* ж.б. Ал эми плеоназмдын түгөйлөрүнүн ордун стилдик максатта алмаштырууга, араларына сөз кошуп айтууга боло берет.

Мисалы: 1. *Агымын турмуштун кече элек*

*Анда сен **кыз элең секелек*** (Ш.Д.)

2. *Көздөгөн максатыңа жете албайсың,*

*Колуңда **бардык жарак бүт*** болбосо (Б.).

Бул мисалдарда плеоназмдардын түгөйлөрдүн орду (*секелек кыз, бүт бардык*) поэтикалык кептин талабына ылайык өзгөрүүгө учурады.

III. Плеоназмды түптөгөн сөздөрдүн маанилери бирдей же жакын болсо, бул өзгөчөлүккө кошмок сөздөр (*санат сөз, момолой чычкан, бет маңдай, тула бой* деген сыяктууларды албаганда) ээ эмес.

Мисалы: *Бир убакта булбулдар **безеленип сайрап*** кирчү (А.Мур.).

Көрүнүп тургандай, бул сүйлөмдө плеоназмдын компоненттери (*безеленип сайрап*) бири-бирине синонимдеш.

IV. Плеоназмдык тизмектеги сөздөрдүн бири, кээде экөө тең диалектизмдерден да болушу мүмкүн.

Мисалы: *Үйгө жетсек, сени кемпирум экөөбүз **аспиеттеп багып*** алабыз, – деп кобурап турду Танабай (Ч.А.). “Өрттөнүп кеткенче буларга битта күкүрт бергилечи. Жаным курман, Ваң!” – деп ***көкнарикаш баңгилар*** курсактарын тырмалап, тоголонуп кетишет

(Куудул китеп “Бешбейне”). **Амма ликин** сен эс тарткандан бери минтип бир дасторкондо олтуруп сүйлөшкөн эмеспиз, натуурабы? (Ж.Мавл.). Бул сүйлөмдөрдөгү *аспиеттеп, көкнарикаш, амма ликин* деген сөздөр – диалектизм.

V.Сейрек болсо да плеоназмдар ээ менен атоочтук баяндоочтон уюшулган жалаң сүйлөм тибинде (*көзү азиз, сырты жылма, жүзү сулуу, көздөрү бүтүк ж.б.*) кездешсе, кошмок сөздөрдө мындай өзгөчөлүк байкалбайт.

Мисалы: **Жүзү сулуудан тажайсың, мүнөзү сулууга тойбойсүң** («Ш.», №7. 2012).

Плеоназмдарга жакын турган тил бирдиктерине кайталоону да кошууга болот. Компоненттеринин бир түшүнүккө багытталышы, бир маанини туюндурушу, мурунку түгөй кийинки түгөйдүн маанисин күчөтүп келиши плеоназм менен кайталоонун окшоштугун түзөт.

Мисалы: *Бирок Арсен Саманчин артына кылчайбады* (Ч.А.). **Шолоктоп ыйлаган** Арууке кыйладан кийин басылды (А.Ст). **Тилеген тилегиме жеттим десем, жашоо токтогондой болуп калбайбы** («Ж.», №12, 2013). **Терезеден үйлөгөн суукка Султанмураттын оң капталы муздагандан муздап баратты** (Ч.А.)

Жогорудагы сүйлөмдөрдө плеоназмдардын (*артына кылчайбады, шолоктоп ыйлаган*) жана кайталоонун (*тилеген тилегиме, муздагандан муздап*) түгөйлөрүнүн маанилери бир түшүнүккө багытталды да, алгачкы компонент кийинкисинин маанисине күчөтүү кийирди.

Составдык элементтеринин тыбыштык турпатынын ар башка болушу, компоненттери, негизинен, синонимдеш же мааниси жакын сөздөрдөн түзүлүшү боюнча плеоназмдар кайталоодон айырмаланып турат. Анткени кайталоонун уюштурган түгөйлөрдүн уңгулары тыбыштык түзүлүшү жагынан бирдей болот жана бири-бирине синонимдик катышты түзө албайт.

Мисалы: *Эмнесин айтасың, ажайып укмуштун баары Цейлондо* (Ч.А.). *Эми бул жерде өзүңдү бейкүнөө периште көрсөтүп, баштан бери көбүк чачканың актыгыңа кепил боло албайт* (Ч.А.). *Чекиш чал эмне демек? Ойлогон ой көп - кол кыска* (Ч.А.). *Жашоо күнүн көрмөк белек кылымга / Шаттык куруп, колдон келсе, ыр ырда* («Ой оттору»). *Шараптан куй, ыр ырдайлы / Бий бийлейли шараптап.* (Э.И.) *Көзү сокурга жолуксаң жолук, көкүрөгү сокурга жолукпа* (макал).

Берилген мисалдарда плеоназмдык түгөйлөр (*ажайып укмуш, бейкүнөө периште*) тыбыштык турпаты эки башка болгон жана бири-бирине синонимдеш сөздөрдөн уюшулса, кайталоону түптөп турган компоненттер (*ойлогон ой, ыр ырда, бий бийлейли, ыр ырдайлы, жолуксаң жолук*) алардан айырмаланып, уңгулардын тыбыштык түзүлүшү бирдей, ошондой эле өз ара синонимдик катышта келе албаган сөздөрдөн түзүлдү.

Ашыкчалык көрүнүшүнүн дагы бир катарын сүйлөмдө синонимдеш, сөздөрдөн уюшулган *бир өңчөй мүчөлөр* толуктап турат. Алар плеоназмдарга маанилеш сөздөрдөн жасалышы боюнча окшош келишет. Бирок компоненттеринин семантикалык мамилелештигине, синтаксистик байланышына жана интонациясына тереңирээк назар салганда, алардын айырмачылыктары даана байкалат. Синонимдеш бир өңчөй мүчөлөр сүйлөмдө санак интонацияда айтылат, өз ара тең укукта байланышып, бири-биринен үтүр жана багындырбас байламталар аркылуу бөлүнүп турат. Алардын ар бири семантикалык өз алдынчалуулугун толук сактап, аныкталгыч болуп түшкөн үчүнчү сөз менен мамиледе боло алат, б.а., байланыша алат.

Мисалы: *Акылдуу, эстүү жигитсиң. Балдарды окутам деп, жаныңды сайып жүрөсүн. Мен ушуга түшүнбөйм.* (Ч.А.).

Көрүнүп тургандай, мында бир өңчөй мүчөлөр (*акылдуу, эстүү*) семантикалык жактан бирдей, стилистикалык жактан бейтарап сөздөрдөн түзүлдү. Алардын ар бири аныкталгыч (*жигитсиң*) менен байланышып турат жана булардын бирин сүйлөмгө катыштырбай коюуга да боло берет.

Ал эми плеонастикалык айкаштын компоненттери дайым эле стилистикалык жактан тең укуктуу боло бербейт. Алардын ичинен бирөө маанилик жактан жымсалданып, жаап-жашырылган же өз алдынча колдонула албай калган сөздөрдөн болушу мүмкүн.

Мисалы: *ак, боз, аппак* сөздөрү бири-бирине синонимдеш, бирок практикалык жактан алардын колдонулушу актык белгисиндеги кошумча сапаттын ар кыл даражасын туюндура билүү жөндөмдүүлүгү менен байланышкан. Мында жаныбарларга байланыштуу *табу* сөздөрүнүн да кайсы бир денгээлде тиешеси бар. *Ак ит, аппак ит* сөз тизмеги азыркы кыргыз тилинде сөз айкашы боло алат жана сүйлөмдү уюштурууга катыша алат: *Ак ит, кара ит - баары бир ит* (макал).

Ал эми *боз ит* деген структурада сөз айкашын түзүүгө мүмкүн эмес. Же болбосо, тескерисинче, *боз ат* деп айтылат, *ак ат, аппак ат* деп айтуу, сөз айкашын түзүү акылга сыйбайт. Жогорудагы синоним сөздөрдүн (*ак, боз, аппак*) экинчи бир сөз менен айкалышуу мүмкүнчүлүгү, колдонулушу «элдик практикада шартталган» [Мусабаев Г.Г., 1959. 67-б.].

Тыныш белгисинин туура эмес коюлушу да кээде плеоназм менен синонимдеш бир өңчөй мүчөлөрдү чаташтырууга алып келет.

Мисалы: *Өмүр, сенсиң таза, тунук булактай*

Өлкө үчүн өрнөк болгон кур акпай (К.К.)

Бул ыр саптарында мааниси жакын сөздөрдү (*таза, тунук*) бөлүп турган үтүр белгиси *Ажардын сулуу, сүйкүмдүү, ак жуумал өңүнө Сабитахун мурунтан кызыгып жүрчү* (К.Б.) деген сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөрдү (*сулуу, сүйкүмдүү, ак жуумал*) бөлүп турган үтүр белгисине окшоштурулгандыктан улам коюлуп калган. Жогоруда кеп болгондой, бул сүйлөмдө да бир өңчөй мүчөлөрдүн ар бири аныкталгыч (*жүзүнө*) менен байланыша алат. Ал эми плеоназмдык түгөйлөр (*таза тунук*) катышкан сүйлөмдө компоненттеринин аныкталгыч катары келген *булак* сөзүнө болгон катышынан өзгөчөлүктү байкоого болот. Тактап айтканда, кийинки

компонент (тунук) *булак* сөзү менен байланыша алса (*тунук булак*), ал эми мурунку түгөйү (*таза*) мындай укукка ээ эмес.

Таза тунук сөз сайкашы – плеоназмдык айкаш, анткени артыкбаш туюлган алдыңкы түгөй кийинки түгөйдүн маанисине тактык кошуп, туюнтманын маанисин ажарлантып турат. Алар бир өңчөй мүчөлөр сыяктуу санак интонацияда айтылбастан, туташ үн ыргагына ээ болуп келди. Бул синонимдеш компоненттердин байланышы – атрибутивдик-аныктоочтук катыш. Ал катыш аныкталгыч болгон үчүнчү сөзгө (*булак*) карата ырааттуу уюшулган. Семантикалык жүк алгач компоненттердин бирине (*тунук сөзүнө*), андан соң аныктап турган сөзгө түшкөн. Демек, жогорудагы ыр саптарында *таза* жана *тунук* деген сөздөрдүн арасына үтүр белгиси туура эмес коюлган.

Плеоназмдар лексика-семантикалык, лексика-грамматикалык маани-маңызын ар кыл структурада туюндура алат. Алар бириккен сөз формасынан тартып синтаксистик татаал конструкцияга чейинки курамда уюшула берет. Ошондуктан формалдык түзүлүшү плеоназмдарды бириккен сөздөр сыяктуу тилдик бүтүн бирдиктерден айырмалоонун чен-өлчөмү боло албайт «Составдык бөлүктөрү өз ара биригип кетип, жөнөкөй сөз катары колдонулуп жүргөн, бирок түпкү теги татаал сөздөрдөн турган» [Сейдакматов К., 1985. 7-б.] бириккен сөздөр менен плеонастикалык бириккен сөздөрдүн чегин так билүү зарыл. Кадыресе бириккен сөздөрдүн компоненттери бир түшүнүктү (*бу + жыл = быйыл, ага + уни = агайын, ун + чык = унчук, кандай + этип = кантип, бири + соң + күнү = бүрсүгүнү*) билдирсе, плеоназмдык бириккен сөздөрдө компоненттердин бири экинчисинин маанисине дааналык, тактык киргизет: *сары + санаа = сарсанаа, кара + дөө = карадөө, жай + баракат = жайбаракат, ишии – кебек = ишикебек, дастор + кон = дасторкон ж.б*

Биринчи баптан алынган тыянактар

1. Тил ар дайым өнүгүү жана өзгөрүү процессинде болот. Арбынчылык закону тилде (плеонастикалык айкаш жана маанилеш кош сөздөр аркылуу) же кепте (тавтологизмдер аркылуу) гана эмес, тил менен кептин ортосундагы кубулуштар аркылуу да туруктуу чагылышып турат.

2. Арбынчылыктын көп түрлөрү бар, алар тилде семантикалык жактан бутакталган бирдиктүү жана татаал система болуп саналат.

3. Плеоназмдар тилдеги ашыкчылыкты туюндуруучу өз алдынча каражат болуп эсептелет. Алар тил бирдиги катарында өзүнө мүнөздүү бөтөнчөлүктөрү менен кептеги жана тилдеги артыкбаш көрүнүштөрдөн айырмаланып турат.

4. Плеоназмдардын автономдуулугу тындоочуга же окурманга маалыматты так жеткирүү максаты менен, кандайдыр бир түшүнүктү же маанини кошумча иретинде тактап, толуктап, конкреттештирип, күчөтүп берүү милдети менен тастыкталган.

5. Лексикалык плеоназмдардын арбынчылыкты алып жүрүүчү башка каражаттардан өзгөчөлөп турган негизги белгиси болуп алардын компоненттеринин атрибутивдик-аныктоочтук байланыш-катышка негизделген семантикалык мамилелештиги эсептелет.

II бап. Плеоназмдардын түрлөрү, уюштуруучу каражаттары, берилиш жолдору жана пайда болуу булактары

2.1. Плеоназмдардын лексика-семантикалык маңызы

Плеоназмдык тизмектин негизги белгиси болуп айкалышып турган элементтердин берилиш ыктары жана түзүлүш турпаты эмес, ал компоненттердин семантикалык мамилелештиги, атрибутивдик-аныктоочтук катышы эсептелет. Ар кандай синтаксистик сөз айкаштарынын башкы белгиси катары андагы түгөйлөрдүн маанилик (же семантикалык) өз ара байланышы эсептелет. Түгөйлөрдүн ортосундагы бул байланыш болбосо, сөз айкашынын уюшулушу мүмкүн эмес. Бардык эле зат атооч атоочтук сөз айкаштарынын биринчи компоненти болуп келе бербейт. Андай мүмкүнчүлүк предметтердин практикада аныкталган карым-катышын билдире алган, реалдуу, конкреттүү мааниге ээ зат атоочтордо болот. Тизмектешип келген сөздөр биринчи компонент сыяктуу эле экинчи компоненттин семантикалык өзгөчөлүктөрүнөн келип чыккан предметтик-атрибутивдик түрдүү карым-катышын туюндурууга жөндөмдүү зат атоочтордо болот.

Компоненттеринин дал мына ушул карым-катышы алардын позициясын жана так жайгашуу тартибин (алгач аныктооч, андан соң аныкталгыч) уюштурат.

Плеонастикалык айкалыштар да бул жалпы эрежеге баш ийет: биринчи элемент экинчи компоненттин грамматикалык аныктоочу болуп, анын маанисин күчөтүп, тактап, дааналап, же маанилик көлөмүн тарытып, чектеп турат.

Мисал катарында *кемер кур* деген плеоназмды алып көрөлү. Бул плеоназмдын эки компоненти тең тилде өз алдынча колдонула алат. Бир кыйла өзүнчө мааниге ээ болгон *кемер* лексемасы *кур* сөзүндөгү жалпы

маанини конкреттештирип, дааналап жана тактап келди. *Кемер кур* плеоназмы орус тилине которгондо компоненттери атрибутивдик–аныктоочтук катыштагы эркин сөз айкалышында (*ремень с металлическими украшениями*) берилет. Орус тилиндеги котормосунда плеоназмдык мааниси жоюлат. Муну менен биз экинчи бир тилди плеоназмдын маңызын ачуу үчүн эксперименталдык каражат катары колдонууга болорлугун айткыбыз келет.

Же болбосо *жаш бала, жаш улан* тибиндеги плеоназмдарды мисалга тарталы. Мында кийинки компоненттеги курактын баштапкылыгын, алгачкылыгын жаштыгын туюндуруп турган түшүнүк *жаш* деген сөздүн айкалышы менен кайталанып, натыйжада *жаштык* мааниси күчөтүлүп берилди. Бул плеоназмдардын орусча котормосу плеонастикалык айкалышка туура келип калышы мүмкүн (*малое дитя, молодой юноша*). Бул жерде плеоназм тил аралык типологиялык окшоштукка ээ болорлугун белгилөөгө болот.

Демек, *лексикалык плеоназм деп мааниси жагынан жакын же синонимдеш лексемалардын синтаксистик багынынкы байланыштын негизинде атрибутивдик-аныктоочтук катышынан түзүлгөн, багынынкы бөлүгү багындыруучу бөлүгүнүн маанисин күчөтүп, тактап түшүндүрүп турган тилдик каражаттардын тизмегин айтабыз.* Ушул аныктама дагы көптөгөн мисалдардын жалпы көрсөткүчү боло алат.

Кумайык ит деген тизмек дагы плеонастикалык айкалышка кирет, анткени анын компоненттери – синонимдеш сөздөр. Ар бири жеке-жеке колдонулууга жөндөмдүү. Бирок бул сөздөр нагыз (абсолюттук) синонимдер эмес. Атап айтсак, *кумайык* сөзү түрк мифологиясында эки ача маанини берет: 1) жомоктордогу *күлүк, учкайк ит, үлгү (патрон), иттердин пири, колдоочусу*; 2) элдик жомоктордо *жумуртканы жарып чыккан өңү ала-була куштан пайда болгон күчүк* деген мазмун менен түшүндүрүлөт. Буга карабастан бул айкалышта *кумайык* сөзү *күлүк ит* маанисинде колдонулат. *Ит* деген сөздөн ал болгону өзүнүн мифологиялык (же мифтик) теги боюнча гана айырмаланат. Ошондуктан *кумайык* сөзү семантикасынын

күндүрттөнүшүнөн улам тил өкүлдөрүнө башка иттерден шамдагайлыгы, жомоктук күчкө ээлиги, күлүктүгү аркылуу өзгөчөлөнүп турган ит тукумун мүнөздөп туруучу аныктооч катарында кабыл алынат.

Плеоназмдардан өз алдынча сөздөр сыяктуу эле синонимдик жана антонимдик катыштарды учуратууга болот.

Ар башка плеоназмдар өз ара маанилеш болсо, плеонастикалык синонимдерди түзөт: *курулай доомат – жалган жалаа, ай чырайлуу – нур жүздүү, кара күүгүм – кечки иңир, сырткы сымбат – тышкы келбет, эңгезердей ири – калдайган зор, аксакал карыя – картаң чал, ызгаар суук – чыкыроон аяз, бет алды – тике маңдай, ээн талаа – эрме чөл, көктөм жаз– жазгы баар, ичинде кири жок дардаңкү – тарсылдаган ачык-айрым, керемет кооз - ажайып сулуу* ж.б. Мисалы: *Атамды жалган жалаа менен каматкан Карынбай табарсыгы буунуп өлдү* (М.Абд.) ...*курулай доомат менен алыскы Сибирге сүргүнгө айдалган.* (“БТ”, 04.05.2007). Бул мисалдардагы плеоназмдык сөз айкаштары бирин экинчиси алмаштыра алат. Алар өз ара субституцияга жол ачат. Бул синонимдеш түгөйдү төрт бурчтук катары схемага өзгөртсөк, аларды түзүүчүлөрдүн өз ара катышы даана көрүнөт:

жалган – жалаа

| |

курулай – доомат

Бул төрт бурчтуктун биринчи тике жубу аныктооч, экинчи жубу аныкталуучу катары кызматта. Төрт лексема бири-бирин кубаттап, колдоп турат. Бул жуп эки сүйлөмдө тең “ыкма” маанисин туюнтуучу толуктоочтук кызматты аткарып турат.

Мазмунду күчөтүп көрсөтүү үчүн синоним плеоназмдар катар колдонулуп келиши да мүмкүн. Бул учурда синонимдер парадигмасы синтагматикалык, тизмектешкендик катышка өтүп кетет.

Мисалы: *Ээн талаа, эрме чөлдө жоголгон ботосун издеп, жер кезген иңген. Ботосун издеп боздогон иңген* (Ч.А.).

Бул мисалда плеонастикалык жуп биринин артынан бири келген. Ал фразанын мейкиндикти көрсөтүүчү тарабына бөтөнчө маани берип, мунун оорчулугун, коркунучтуулугун, азыктын тартыштыгын басым менен белгилейт. Бул кыйынчылыктар эне үчүн тоскоол эмес, ал жеңүү үчүн аракет жасайт. Бул маани автордук ойдун пафосун түзөт.

Плеонастикалык антонимдер карама-каршы маанилерди билдирет: *жогору көтөрүү - ылдый түшүрүү, тарашадай арык - болпойгон семиз, жаш кыз – кары кемпир, каткырып күлүү – шолоктоп ыйлоо, аппак таң – караңгы түн, жайкы саратан – кышкы чилде, күн чыгыш – күн батыш, чоң киши – кичинекей наристе, калдайган зор – кетирейген кичинекей, төбөсү көккө жетип сүйүнүү – жылдызы жерге түшүп томсоруу, алдыга умтулуу – артка кетенчиктөө, сөзгө чоркок – сөзгө чечен, таң эрте – кеч күүгүм ж.б.* Булардын ортосундагы катыш парадигмалык мүнөздө. Анткени жуптардын ортосундагы байланыштарда жалпылык да, кескин айырмалуулук да бар.

Биринчи мисалда “нерсени жылдыруу багыты” жалпылыкты түзсө, “өйдө жылдыруу – төмөн жылдыруу” айырмасын түзөт. Экинчи мисалда “тулку бойдун көлөмү” жалпылык катары каралып, “тыртайгандык – балпайгандык” катышы контрастын туюндуруп турат. Ошентип, антонимдик плеоназмды уюштуруучу каражаттарды парадигмалык катыштыгы бар сөз айкаштары катары кароого болот.

Плеоназмдар оозеки кепте, көркөм чыгармаларда кеңири колдонулат. Алар кепте айрым өзгөрүүлөргө учурашы мүмкүн. Мындай өзгөрүүлөрдүн натыйжасында плеоназмдардын варианттары пайда болот. Плеонастикалык варианттар деп бир эле плеоназмдын кээ бир тыбыштык, же грамматикалык, же айрым сөздөрү боюнча айырмаланган түрлөрүн айтабыз. Варианттар жалпы плеонастикалык маанини буза албайт. Алар плеоназмдардын айтымга кирүү жолдорун аныктайт. Сүйлөөчүнүн тандоо мүмкүнчүлүгүнө жол ачып, аны шарттайт.

Мисалы: *ызгаар суук – ызгардуу суук – ызгаардуу суук, кутман таң – кутмандуу таң, жарык нур – жарык шоола, куру жалаа – куру доомат, куру*

доомат – курулай доомат ж.б. Биринчи мисалда аныктоочу бөлүк варианттык катышта. Сүйлөөчү *ызгаар / ызгаардуу / ызгардуу* варианттарынын бирөөнү тандоо зарылчылыгына кабылат. Вариант аралык айырмачылыкты орфоэпиялык (созулма же кыска үндүүнү тандоо), морфологиялык (мүчөлүү же мүчөсүз аныктоочун тандоо) бөтөнчөлүктөр түзүп турат. Экинчи мисалдагы варианттар (*кутман таң – кутмандуу таң*) мүчөлүк көрсөткүчтөрү менен гана жиктелип турат, биринчи аныктоочу компонент мүчөсүз (нөл аффикстүү), экинчиси мүчөлүү (-дуу аффикси бар) болуп айырмаланышат.

Плеонастикалык варианттар бири-биринен кайсы жагынан айырмалангандыгына карай фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык варианттарга бөлүнөт.

1.Фонетикалык варианттар. Мында плеоназмдар тыбыштык түзүлүшү боюнча өз ара айырмаланат: *тула бой – тулку бой, көк майса – көк майсан, жашырын сыр – жашыруун сыр, ызгаар суук – ызгар суук, акылы тетик – акылы жетик, көөхар таш – каухар таш, ырсактап күлүү – ыржактап күлүү* ж.б.

Мисалы: *Бул жашыруун сырды баамдаган Казангап карыя аларга унчуга албады.* (Ч.А.). *Жашырын сыры бар мукамдуу, салтанаттуу, өктөм күүлөр* (С.З.).

2.Лексикалык варианттар. Буларда айрым компоненттери башка сөздөр менен алмаштырылып колдонулат. Мындай учурда лексикалык трансформация жөнүндө сөз кылууга болот: *жарык нур – жарык шоола, жарык шоола – ак шоола, узун бойлуу – шыңга бойлуу – нооча бойлуу, какыраган чөл–кумдуу чөл–суусуз чөл, аягынан аксоо – бутунан аксоо, накыл сөз–накыл кеп, аял киши – катын киши, көк муз – көк жылгаяк, элдик фольклор – улуттук фольклор, кууш капчыгай – тар капчыгай, аңгыраган талаа – ээн талаа - айдың талаа, жакын санаалаш – жакшы санаалаш, жат бирөө – башка бирөө – бөлөк бирөө – бөтөн бирөө, чоочун бирөө, кээ бирөө – кай бирөө, уй түгүндөй көп – ат түгүндөй көп, тыртайган арык –*

тарашадай арык, кеч күүгүм – кечки иңир, күмүш кыроо – боз кыроо, ушак кеп – айың кеп, имиш кеп – ушак кеп – каңшаар кеп, акылы зирек – акылы тетик, мүнөзү жумшак – көңүлү жумшак, пейили чатак – кыялы чатак – мүнөзү чатак, мына бул – мына ушул, акыр аягы – акыр соңу, он сегиз миң аалам – чексиз аалам, темир кишен – темир чынжыр ж.б.

3.Грамматикалык варианттар. Бул типтеги плеоназмдын кээ бир компоненттери формалары, сөз жасоочу, форма жасоочу мүчөлөрү боюнча айырмаланат, же орун тартиби өзгөрөт: *аскар тоо – аскарлуу тоо, ызгаардуу суук – ызгаар суук, аксакалдуу карыя – аксакал карыя, мөл булак – мөлтүр булак, кичинекей наристе – кичине наристе, алга умтулуу – алга карай умтулуу, артка кылчаюу – арт жакка карай кылчаюу, кырс мүнөз – мүнөзү кырс, бою узун – узун бойлуу, бучук мурун – мурду бучук, көнгөн адат – көнүмүш адат– көндүм адат, кыш чилде – кышкы чилде, жай саратан – жайкы саратан, ташкын суу – суу ташкыны, уяң мүнөз – мүнөзү уяң – мүнөзү тартынчаак, өзү жалгыз – жалгыз өзү, өзү жаңгыз – жаңгыз өзү, гүлдесте – десте гүл ж.б.*

Айрым варианттар бир лексеманын кошулуусу аркылуу пайда болот: *чыт курсак бала – чыт курсак ойноо бала, суусуз чөл – суусуз эрме чөл, кең талаа – кеңирсиген кең талаа, ээн талаа – аңгыраган ээн талаа, кашка суу – көк кашка суу, айдарым жел – айдарым салкын жел, көк кашка булак – көк кашка тунук булак, мөлтүр булак – мөлтүр тунук булак, көк шибер – көк жашыл шибер, жашыл шибер – көк жашыл шибер, жайкалган шибер – жайкалган жашыл шибер, чолпон жылдыз – таңкы чолпон жылдыз, алга умтулуу – алга карай умтулуу, артка кылчаюу – арт жакка карай кылчаюу, айың кеп – ушак-айың кеп, жалчы кедей – жарды-жалчы кедей, оор мүшкүл – оор мүшкүл иш, жараткан теңир – жараткан көкө теңир, желмаян төө – желмаян айса төө, алоолонгон жалын – алоолонгон кызыл жалын, акактай периште – акактай таза периште, кан төгүлгөн согуш – кан төгүлгөн каардуу согуш, менин пикирим – менин жеке пикирим, өзү жалгыз – өзү эле жалгыз, караңгы түн – көөдөй караңгы түн, өспүрүм бала – жаш өспүрүм*

бала, жаш бала – кырчындай жаш бала, көк жылгаяк – көк жылгаяк муз, кыз бала – жаш кыз бала, бозум түлөк – бозум түлөк куш, томолой жетим – ата-энеси жок томолой жетим, боздоп ыйлоо – буркурап-боздоп ыйлоо, секелек кыз – он гүлүнөн бир гүлү ачыла элек секелек кыз, бийик зоо – көк жеткис бийик зоо, купуя сыр – эч кимге айтпаган купуя сыр, кечки иңир – көз байланган кечки иңир, жер үй – жепирейген жер үй ж.б.

Берилген мисалдарда *ойноо, эрме, кеңирсиген, аңгыраган, көк, салкын, тунук, жашыл, көк, таңкы, карай, ушак, жарды, көкө, айса, кызыл, таза, каардуу, жеке, эле, көөдөй, жаш, кырчындай, муз, буркурап, жепирейген* деген лексемалардын, парафразалардын (*ата-энеси жок, эч кимге айтпаган*), идиомалардын (*он гүлүнөн бир гүлү ачыла элек, көз байланган*) кошулуп келиши менен бар түшүнүккө багытталган плеонастикалык маани ташка тамга баскандай так берилген.

Мисалы: *Р.Умбеталиев акактай таза периштеби*, же... (“Мкг”. 16.03.15).

Бул сүйлөмдө *акактай таза* плеоназмына маанилеш *периште* сөзүнүн тизмектешип келиши менен автордук ой бөтөнчө боекко ээ болуп турат.

Плеоназмдардын курамындагы айрым сөздөр түшүп да, түшпөй да колдонулат. Ошондуктан аларда толук жана толук эмес варианттар пайда болот. Толук варианттарда бардык компоненттери толук сакталат: *көк мелжиген бийик чоку, сары ооз балапан ж.б. Көк мелжиген бийик чоку* плеонастикалык тизмеги төрт компоненттен турат. Мындай курам стандарттык мүнөздө. Айрым учурда автордук контекстте анын түзүлүшү бөксөрүшү мүмкүн. Мындай вариантты кемтик трансформация деп айтууга болот.

Кемтик трансформацияда, т.а. толук эмес вариантта айрым компоненттери толук же жарым-жартылай түшүрүлүп айтылат.

Мисалы: 1. *Өрттөндү жаным, кантейин*

Өмүрлүк болдуң башкага (К.Т.).

2. *Мелжиген бийик чокулар*

Мээрими күчтүү сыр катса (А.Б.).

Биринчи мисалда багындыруучу түгөй (*жар*), экинчи мисалда багыныңкы компоненттин тутутумундагы *көк (асман)* сөзүнүн кыскарышы эки саптын муун теңдештигин сактоого, ыргак бөлүктөрүндөгү муундун бирдейлигин камсыз кылууга шарт түздү. Натыйжада ырдын уккулуктуулугу сакталды. Мында *жар* жана *көк* сөздөрүнүн көмүскөдө калганын, бирок ал кемтиктик мазмунга таасир тийгизе албашын зирек окурман (тыңдоочу) илгиртпей түшүнөт.

Плеоназмдардын тилде жашап келе жаткандыгы – бул турмуштук зарылдык. Алардын макалдарда кезигиши да бекеринен эмес. Макалдардын кыска түзүлүштө келиши – алардын көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн шарттап турган белгилердин бири. “Составындагы артыкбаш деп эсептелген сөздөрү түшүрүлүп, кыскалыктын акыркы чегине чейин жеткирилген, стилдик жактан да калыпташкан. Макалдарда сүйлөмдөрдүн айрым мүчөлөрүнүн түшүрүлүп айтылышы менен ал кыскалык дагы акыркы чекке чейин жеткирилет. Эллиптикалык жана орток мүчөлүү сүйлөмдөрдүн көп кезигиши, загташкан сын атоочтордун, атоочтуктардын сүйлөм мүчөлөрүнүн кызматында кеңири колдонулушу макал, лакаптардын ушул кыскалык өзгөчөлүгүнөн туулган көрүнүш болуп саналат” [Гапаров С., 1979. 3-б.]. Мына ушундай бөтөнчөлүгүнө карабастан макалдардын тутумунан тилдеги арбынчылыкты туюндуруучу плеоназмдарды жолуктурууга болот.

Плеоназмдар макалдарда максатсыз пайдаланыла бербейт. Ошол макалда баяндалган ойду толук кандуу, образдуу жеткирүүчү көркөм каражат, стилдик ийкемдүү ыкма катары пайдаланылат. Мисалы: *Уйга жүгөн салабы / Үйрөнгөн адат* калабы. *Бекерчиден безе кач / Ушакчыдан көчө кач. Уяда жаткан жумуртка / асманда учкан куш* болот. *Жаздын күнү жааш баладай. Төрт аяктуу мал да мүдүрүлөт.*

Келтирилген мисалдарда плеоназмдар (*үйрөнгөн адат, безе кач, асманда учкан куш, жааш баладай*) макалдарды поэзиялык касиетке ээ кылып, алардын (макалдардын) бөлүктөрү өз ара белгилүү өлчөмдө

шайкештикте жана үндөштүктө келишине, андагы ички аллитерацияга мүмкүндүк түзүп турат. Ал эми соңку мисалда плеоназмдык тизмектин багыныңкы түгөйүн уюштуруп турган “артыкбаш” элемент (*төрт аяктуу*) катышпаса, анда ал макал көркөмдүүлүгүнөн ажырап, макалдык маңызы да солгундап калары талашсыз.

Макалдардагы көркөмдүүлүк анын ыргагына да түздөн-түз байланыштуу. Плеоназмдар стилдик ыкма катары макалдарда ыргак жаратууга катыша алат. Бул оюбузду “*Алакандай болсо да, ата конуш жер кымбат*” деген макал тастыктап турат. Багыныңкы байланыштагы татаал (кошмо) сүйлөм структурасындагы бул макалда баш сүйлөмдүн тутумунда келген *ата конуш жер* плеоназмынын кийинки түгөйү (*жер*) кошмо сүйлөмдүн компоненттери 4-3 тартибиндеги ыргактык бирдиктерде келишин шарттап, натыйжада аталган макал поэтикалык кепке мүнөздүү болгон негизги белгиге – ыргакка — ээ болду.

Плеоназмдын табият өзгөчөлүгүн шарттап турган негизги белги катарында андагы түгөйлөрдүн семантикалык алакасы, компоненттеринин бирине экинчиси атрибутивдик-аныктоочтук катышта туруп байланышуусу эсептелет. Мында көбүн эсе төрчүл орун тартибиндеги мурунку түгөй кийинкисине синтаксистик жактан багыныңкы абалда болуп, анын маанисин дааналап, тактап, күчөтүп турат.

Мисалы: *Көңүлүм көтөрүлүп, айылымдын бүт керемет кооздугун карегиме батырып бараттым* («О», 02.06.2009). *Арсен күңүрт күүгүмдө кире беришти көздөй жөнөдү* (Ч.А.).

Жогорку мисалдарда *керемет кооздук, күңүрт күүгүм* деген плеоназмдардын биринчи компоненттери плеоназмды түптөөгө өбөлгө түзгөн кийинки компоненттерге кошумча тактык киргизүү максатында колдонулду да, алар менен багыныңкы абалда байланышып, аныктоочтук - атрибутивдик катышта келди.

Плеоназмдардын семантикалык мааниси ар кыл жолдор, грамматикалык түрдүү формалар менен берилет. Максатка ылайык ар кандай сөз түзүлүш жолдорун, жөндөлүштөрдү кабыл алган учурлары кездешет.

Мисалы: *Аскалуу зоого мен үн кошподум, аскалуу зоо мага үн кошту* (К.Ж.). *Алоолонуп күйгөн от көрсөм / Алоолонуп кетет жүрөгүм.* (Ж.М.)

Бул сүйлөмдөрдө *аскалуу зоо, алоолонуп күйгөн от* плеоназмдык тизмектери, биринчиден, сөз структурасынын кеңейишин шарттап турат, экинчиден, ар кандай мүчөлөрдү (*аска + луу, алоо+лон+уп, күй+гөн*) кабыл алды, үчүнчүдөн ар кандай грамматикалык (*аскалуу - сындык, алоолонуп, күйгөн– кыймыл аракеттик, от – заттык*) маанилерге ээ.

“Плеоназм болуп айкашкан бирдиктүү сөздөр өздөрүнүн негизги маанилерин жоготпойт, тескерисинче, биринчи элементтин мааниси экинчи элементтин маанисин толуктайт” [Ормонбекова А.2010.-214-б.].

Кайталанган же артыкбаш туюлган элементтердин түрүнө карап, плеоназмдарды төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүүгө болот:

1. Лексикалык плеоназмдар.
2. Семантикалык плеоназмдар.
3. Грамматикалык плеоназмдар.
4. Лексика-грамматикалык плеоназмдар.

Эгер синоним же семантикалык жактан жакын сөздөр лексикалык бирдик сыпатында тизмектешип, өз ара атрибутивдик-аныктоочтук катышта болсо, алар лексикалык плеоназмдардын катарын толуктайт: *жарык нур, көк шибер, кымбат баалуу* ж.б.

Лексикалык плеоназмдардын бир түгөйү чет тил сөздөрүнөн да боло берет: *алгачкы дебют, көтөрүңкү нафос, киши атар киллер, СМС кабар* ж.б. Мында *дебют, нафос, киллер, СМС* сөздөрү–чет тил элементтери.

Кеп жаратуучу мындай чет тил сөздөрүнүн маанисин толук ачып берүү максатында анын кыргызча эквивалентин эпитет катарында жарыш колдонот.

Мисалы: *Өлкө ичин киши атар киллерге толтуруп...* («КТ», 11.09.2009). *Жаңы билим министри А.Мусаев окуу жайлардагы кыздар хиджаб жоолук салынбасын деген буйрук чыгарып...* («А.», 12.03.2009). *Техника өсүп жетилип, зор гиганттар курулган* (Ш.Т.).

Бирок дайым эле чет тил сөздөрү менен аны кыргыз тилиндеги синонимин катар колдонуу плеоназмды уюштура бербейт. Кыргыз тилиндеги кээ бир сөз тизмектери, формалдуу караганыбызда гана плеоназмдык айкашка окшойт. Көбүнчө мындай абал араб жана перс тилинен өздөштүрүлгөн сөздөрдү колдонгон учурда байкалат.

Маселен: *баш-аяк сарнай* (тажик тилинде *сор* – “*бош*”, *но* – “*аяк*”). Мында бир эле сөздүн толук бойдон кайталанып жаткандыгы анык. Бирок бул өздөштүрүлгөн сөз кыргыз тилинде өз маанисинде колдонулбайт. Анын семантикасында маанилик жылыш жүз берген. Тагыраак айтканда, *баш-аяк сарнай* дегенде *баш* жана *бут* (*аяк*) дегенди эмес, *кайсы бир адамга бериле турган кийим-кечекти* түшүнөбүз. Демек, мындай тизмектердин бүгүнкү күндө плеоназм катары каралышы натуура.

Плеоназмдардын кыргыз тилинде кең таралган түрлөрүнүн бири – *семантикалык плеоназмдар*. Бул плеоназмдар семантикалык анализдин натыйжасында аныкталат. Мындай плеоназмдарда бир түрдүү же синоним сөздөрдүн “артыкбаштыгы” эмес, тескерисинче, семалардын “артыкбаштыгы” орун табат.

Маселен: *аяк менен тебүү, бут менен тебелөө, кол менен кармоо, көз менен көрүү, купуя сыр, жаш өспүрүм* ж.б. Жогорудагы плеоназмдык айкашууда семантикалык жактан кайталануу бар (тебүү бут аркылуу, кармоо кол менен, көрүү көз аркылуу болору, сыр болгон соң, анын купуялыгы, өспүрүмдүн жаш болору анык).

Бул мисалдардагы семантикалык арбынчылык кепте таасирдүүлүктү өзгөчө бөлүп көрсөтүү, күчөтүү максатында кызмат кылып турат. “Кайталанып жаткан компонент семантикалык кызмат аткарбайт. Аны кыскартуу мүмкүн. Семантикалык гапология сөздүн өзүнүн мазмунунда дал

ошол турушунда да семантикалык кайталоого муктаж болот. Анткени ал белгилүү стилистикалык, же болбосо башка бир «жаңы семантикалык» кызмат аткарышы мүмкүн» [Апресян Ю.Д., 1974. 88-б.].

Плеоназмдарга мүнөздүү болгон жогорудагы бөтөнчөлүктөрдү жалпылоонун негизинде лексикалык плеоназмдарды эске алуу менен, плеоназмдарга төмөндөгүдөй мүнөздөмө беребиз: *Семантикалык жактан жакын же синонимдеш сөздөрдүн бир түшүнүккө багытталган багыныңкы байланышынан түзүлгөн, логикалык жактан артыкбаш компоненти экинчи түгөйүнүн маанисин аныктап, тактап, күчөтүп турган тилдик каражаттардын тизмеги плеоназм деп аталат.*

Мисалы: *Карт абышка эми калп айтабы?* («Алиби», 28.05.2010). *Бир жигит шашып баратса, алдынан карыган кемпир чыгып...* («СИ», 12.03.2009).

Бул сүйлөмдөрдөгү плеоназмды (*карт абышка, карыган кемпир*) уюштуруп турган сөздөрдүн экинчи компоненттери (*чал, кемпир*) жеке туруп деле «*карылык*» маанисин туюнта алат, бирок ошол маанини дагы тереңдетип, күчөтүп берүү максатында *картаң, карыган* деген сөздөр ашыкча колдонулду.

2.2. Плеоназмдардагы ашыкчылыкты туюндуручу каражаттар

Плеоназмдар ашыкчылыкты, маанилик арбынчылыкты алып жүрүүчү башка каражаттардан компоненттеринин ички маанилик катышынын көп кырдуулугу, байланыш формаларынын ар түрдүүлүгү, эң негизгиси, сөз маанисин тактоонун ийкемдүү ыкмасы, баяндоонун таасирдүүлүгүн арттыруудагы *стилистикалык өзгөчө каражат* катарында келе алышы менен айырмаланып турат. Ошондон улам тилдик бул кубулуштун пайда болуу жолдорун, жаралуу себеп-өбөлгөлөрүн иликтеп үйрөнүү лингвистикада белгилүү мааниге ээ.

Плеоназмдардын структуралык курулушу ар кыл. Алар тилдин дээрлик бардык алкактарында кезигет. Составындагы “артыкбаш” элементтин тилдик деңгээлдерге болгон катышына карай плеоназмдарды шарттуу түрдө аффиксалдык, лексика-аффиксалдык жана лексикалык плеоназмдарга ажыратууга болот.

Аффиксалдык плеоназмдардын курулуш материалы катарында сөз мүчөлөрү колдонулат. Мындай түзүлүштөгү плеоназмдар айрым синоним аффикстердин бир сөз ичинде кабатталып келишинен жасалат. Демек, бир кыл грамматикалык маанини туюндурган форма жасоочу жана жалганган сөзүнүн лексикалык маанисине өзгөртүү кийирген куранды мүчөлөрдүн бир сөз ичинде параллелдүү колдонулушунан пайда болгон плеоназмдарды аффиксалдык плеоназмдар деп атоого мүмкүн.

Сөз жасоочу мүчөлөр аркылуу уюшулган аффиксалдык плеоназмдарды *койчуман, ашпозчу* деген сыяктуу сөздөрдүн мисалында көрсөтүүгө болот. Мисалы: *Койчуман карыя тигинтип чапкан бойдон кетип калды.* (А.У.). *Кызык кемпир биздин ашпозчу.* Ач көз. *Аттарга сугу түшүп тамшиана берет* (Ч.А.). Бул сүйлөмдөрдө белгиленген сөздөрдүн биринчисинде артыкбаштай туюлган –ман мүчөсү, экинчи сөздөгү –чу мүчөсү өздөрүнүн алдындагы мүчөлөрдүн маанилерин толуктап келүү менен кесиптик түшүнүктүн так, таамай туюндурулушуна өбөлгө түздү. Бирок мындай маанилеш мүчөлөрдү бир сөз аралыгында жарыш колдонуу дайым эле аффиксалдык плеоназмдарды пайда кыла бербейт: *сүткорчу, өнөрпозчу, паракорчу* ж.б. Бул мисалдарда акыркы аффикс (-чы) семантикалык жүк көтөрө алган жок. Ансыз деле бериле турган мазмун мурунку мүчө аркылуу туюнтулганын белгилөөгө болот.

1. *Спортсмен, жазуучу өнөрпозчу, депутат и просто 42 жылдан берки мугалим Абасов* (“КА”. 22.02.2012). 2. *Коррупцияга каршы күрөш күч алып, паракорчуларың күн санап пачкалап кармалганы менен, алардын аягы суюлчудай эмес* (“Ф”. 05.07.2013).

Көрүнүп тургандай, бул сүйлөмдөрдө кептик каталыкка жол коюлган, тагыраак айтканда, *өнөрпозчу, паракорчу* сөздөрүндөгү *-чы* мүчөсү кызматсыз кыстырынды мүчө катары эч кандай стилдик жүк көтөрө алган жок. Бул аффикс сөздөрдүн көлөмүн бир муунга кеңейтип, тавтологияны уюштуруп турат.

Аффиксалдык же морфемалык плеоназмдар составында *-изация, -фикация* сыяктуу суффикстери бар орус тилинен, же орус тили аркылуу чет тилдеринен кирген өздөштүрүүлөрдө көп кезигет: *классификация, модернизация, трансплантация, мобилизация, адаптация, модификация* ж.б. Мындай сөздөрдүн тутумундагы суффиксттердин семантикасын аңдабастык же эсепке албоо ал суффикстерге удаа төл сөздөгү маанилеш синоним мүчөнү (*-ла+оо=лоо*) кошо колдонууга алып барат: *классификациялоо, модернизациялоо, трансплантациялоо, мобилизациялоо, адаптациялоо, модификациялоо* ж.б.

Эгерде *-изация+лаш, -фикация+лаштыруу* сыяктуу синонимдеш элементтерден турган өзөк кыргыз тилинде өз алдынча колдоно алса, анда суффикс артыкча экендиги дароо көзгө урунат, себеби ал эч кандай зарыл функция аткарбайт.

Ал эми бул маанилеш тил бирдиктери жалганып турган өзөк кыргыз тилинде жеке туруп лексикалык маани билдире албаса (*адапт-ация, унифик-ация, мобил+изация, механ-изация* ж.б.), анда ал сөздөргө контакт абалында *-лаш, -лаштыруу* аффикстери кошулуп келет.

Мисалы: *Акыйкат башкаруу жана социалдык мобилизациялоо* жылында *Сиз жетектеген фонд кандай иштерди аткара алды?* (“ЖЗА”). *Американын тарыхында алгачкы жолу бет ткандарын трансплантациялоо* боюнча операция жасаткан 46 жаштагы... (“ЖА” 08.05.2009). *Адам сатуу – бул пайда көрүү максатында адамдарды эксплуатациялоо.* (“ОЖ”. 26.04.2014). *“Ааламдаштыруу шарттарында исламды модернизациялоо”* аттуу кандидаттык диссертация... (“Кут бил.” 2008).

Аффиксалдык плеоназмдардын түптөлүшүндө форма жасоочу мүчөлөргө басымдуу орун таандык. Албетте, мунун өзү ал көмөкчү морфеманын стилдик функциясы менен да шартталган.

Субъектилик бааны туюндуруучу же субъективдүү баалоочу мүчөлөрдүн сөз ичинде кабаттала келиши грамматикалык плеоназмдын бир көрүнүшү болуп саналат.

Мисалы: *Анакебай*, алгым келет себинди,

Мен да пенде, кантип укпайм кебинди? (Ү.И.).

Байкалып тургандай, мында *-ке*, *-бай* морфемаларынын уңгуга кошоктоло жалганышы аркылуу эмоционалдык-нарктагыч маани күчөтүлүп берилген. Мындагы плеоназм – экспрессивдүүлүктү жаратуучу баалуу каражат. Ал энеге болгон аздектүү аяр сезимди билгизүүгө катышып турат. Бирок муну менен катар поэтикалык тексттин талабы да бар. Ал – ырдын ритмомелодиясы.

Субъективдүү-баалоочу мүчөлөрдүн стилистикалык боектуулук кудурети көркөм чыгармада гана толук ачылары, алардын бир сөз тутумунда контакт абалда келиши стилистикалык максат менен шартталары жөнүндө профессор Т.Аширбаев мындай дейт: “...субъективдүү-баалоочу мүчөлөрдүн кабатталып келиши көркөм стилдеги кадыресе көрүнүш. Мындай ыкма менен айтылуучу же берилүүчү эмоциялык маани тереңдетилет:

Сенден минтип калбадыкны айрылып,

Бир биз эмес, бүткүл айыл кайгырып.

Мурдагыдан миң эсе көп сүйөлү,

*Келип калчы, **анакебай**, кайрылып* (Тур.К.).

Ал эми субъективдүү-баалоочу мүчөлөрдүн жанаша келген сөздөрдө катар жана кабатталып келиши менен сезимди градациялык ыкма менен туюнтуу ишке ашат.

Энеке,

Энекебай,

Өзүңдү түшүнсөм да,

Сөзүңдү түшүнбөймүн... (Ш.Д.) [2000. -81-б.].

Белгилей кетүүчү нерсе: экинчи текстте *эне* уңгусу кайталанып, алгач бир аффикс менен, кийин кошоктолгон эки аффикс менен келиши, биринчисине (*энеке*) караганда экинчисинде (*энекебай*) эмоционалдуулук-экспрессивдүүлүк жогорку чекте берилиши формалдык да (1 аффикс – 2 аффикс) семантикалык да (эркелетүү бир аффикс – эркелетүүчү эки аффикс) градация аркылуу ишке ашкан. Эки мисалда тең *–бай* аффиксинин колдонулушу поэтикалык муун өлчөмдөрдүн талабына ылайыкташкандыгы талашсыз. Ошентип, морфемалык плеоназмдын колдонулушу бир нече факторлор менен шартталары тууралуу ишенимдүү айтууга болот.

Кеп болуп жаткан плеоназм кубулушу этиштин мамиле мүчөлөрүндө көбүрөөк жолугат. Адатта, этиштин кош мамилеси *–ыш* мүчөсүнүн жардамы аркасында жасалып, субъектилердин өз ара биргелешип аткарган кыймыл-аракетин туюнтат: *Мектеп окуучулары гербарий чогултушту* (“Ош ш.”). Бул мисалда этиштик баяндооч билдирип турган биргелешүү мааниси *–уш(-ыш)* мүчөсү аркылуу берилди. Ошондой болсо да сейрек учурларда “биргелик маанисин күчөтүп көрсөтүү үчүн кош мамиленин мүчөсү этиштик уңгуга кабатталып жалганат: *Сакалдуу, көкүлдүүлөр Саадаттын эшигинин алдына топтошушту*” (Т.С.) [Давлетов С., Кудайбергенов С., 1980. -156-б.]. Айрым учурда кыймыл-аракеттин биргелешип аткарылгандыгын анык туюндуруу максатында кош мамиленин мүчөсү этиш жасоочу *–лаш* курандысына удаа кабатталып колдонулат.

Мисалы: *Адилет менен Жибек бир чечимге келе албай, аргасыз коштошушту* (“ЖА”. 05.03.2009).

Мында кыймыл-аракеттик процесске өз ара катышкандыкты *–лаш* мүчөсүнүн жардамында туюндуруп турган *коштош* туунду этишине контакттык абалда кош мамиленин мүчөсү (*–ыш*) уланып келиши аффиксалдык плеоназмды шарттап турат.

Салыштырыңыз: *Адилет менен Жибек... аргасыз коштошту – Адилет менен Жибек ... аргасыз коштошушту.*

Этиштик уңгулуу татаал этиштин эки компонентине тең кош мамиленин мүчөсү жалганып келиши менен да аффиксалдык плеоназм пайда болушу мүмкүн.

Мисалы: *Эки дос көчөдөн кезигишип калышат.* (“СИ” 16.02.2007). –Ээ, *Исхакты сатып кеткен баатыр ушубу?* – дешип, *күңкүлдөшүп калышты* жакын эле жерден (Т.К.).

Бул сүйлөмдөрдө *–иш* жана *–ыш*, *-и* жана *–ыш* мүчөлөрү формалдык-маанилик плеоназмды түзүп турат. Бул контексттерде алардын бирин алып койсо деле, мазмун бузулбайт. Бир эле аффикс биргелешип аткарылган аракетти туюнта алат: *кезигип калышат* же *кезигишип калышат*, *күңкүлдөп калышты* же *күңкүлдөшүп калышты*.

Аффиксалдык плеоназмдар этиштин аркылуу мамилесинде да учурайт. Өтмө этиштен өтмө этиштин жасалышын шарттаган бул мамиледе кыймыл-аракеттин башка бирөө тарабынан аткарылары этиштик уңгуга аталган мамилени уюштуруучу формалардын кабатталып орун алышы менен күчөтүлүп берилет. Мисалы: *Батист үй-бүлөнүн баласынын сөөгүн жерге бердиртпей жатышат.* (“ДФ”. 22.05.2008). Бул сүйлөмдө катар келген *–дир* жана *–т* мүчөлөрү аффиксалдык плеоназмга жол ачты. Бирок аркылуу мамиленин мүчөлөрү бир сөз ичинде кабатталып колдонулушунан аффиксалдык плеоназм уюшулбай калган учурлар да кезигет: Мисалы: *Ичине нечен кандуу окуяларды камтып шаарды карап аккан мелмилдеген чоң каналдын жээгине он чакты кадам айдаптырып барып, машинени токтоттурушту* (“КА”). Салыштырыңыз: ...машинени токтотушту – машинени токтоттурушту. Биринчисинде кыймыл-аракет (*токтотуу*) грамматикалык объект (машинени) тарабынан аткарылса, же машинаны III жактагы бирөөлөр токтотсо кийинкисинде машинаны токтотууга бир адамды өздөрү эмес, башка бирөөлөр токтотууга мажбурлаганын көрүп турабыз. “Мүчөлөрдүн кабат колдонулушу этиштин башка мамилелерине караганда аркылуу мамиледе көбүрөөк кездешет: *келтир* – *келтиргиз*, *чакырттык* – *чакырттырдык*” ж.б. [Давлетов С., 1980. 166- б.].

Сырттан болгон кыймыл-аракеттин грамматикалык субъектиге багытталгандыгын туюндуруучу туюк мамиледеги этиштер аркылуу да аффиксалдык плеоназм жасалышынын мүмкүндүгүн, бирок ал адабий нормага туура келбестигин төмөндөгү мисал тастыктап турат: *Тилекке каршы, бул тенденция бүгүнкү ишенимсиз келечектин, үмүтсүз кырдаалдын реалдуу көрсөткүчү болуп эсептелинет* (“ДФ”, 2008. 22-май). Бул сүйлөмдө иш-аракетти аткаруучу субъектинин белгисиздиги эки жолу туюндурулган: *эсепте+ыл+ын* (-ыл). Туюктукту –л –ин мүчөлөрү көрсөттү. Мында логикалык каталыкка жол коюлду. Анткени бул сөздөгү (*эсептелинет*) –ин мүчөсү өздүк мамиленин эмес, туюк мамиленин өзгөрүүгө учураган варианты. Өздүк мамиленин –ын мүчөсүнүн *эсепте* этишине жана анын *эсептел* түрүндөгү формасына уланышы орунсуз. Андыктан *эсептелинет* сөзүндөгү –ин мүчөсү семантикалык каталыкты түзүп турат.

Буйрук-каалоо ыңгайда 1-жактын көптүк саны –алы мүчөсү менен уюшулат. “Башка ыңгайларда алардын грамматикалык формасы жана жак мүчө өзүнчө форма менен берилсе, буйрук-каалоо ыңгайда булар бир форма менен берилет” [С.Давлетов, С.Кудайбергенов, 1980. – 160-б.]. Бул ыңгайда “Биринчи жактын көптүк түрү тигил же бул кыймыл-аракетти иштөө үчүн сүйлөөчү өзү кирген топко кайрылганын же ошол топтуп атынан сүйлөгөнүн көрсөтөт. Мында чакырык-буйрук менен кошо өтүнүч, каалоо мааниси да бар” [Давлетов С., Кудайбергенов С., 1980. -160-б.]. Мына ушул маанилерди күчөтүп берүү, биринчи жактын көптүк санын ачык, так көрсөтүү максатында –алы мүчөсүнө биринчи жактын көптүк санынын кыскарган формасы (-к) параллель колдонулуп, аффиксалдык плеоназмдын жаралышына өбөлгө түзөт: *баралы – баралык, чогулалы – чогулалык, ырдайлы – ырдайлык* ж.б.

Мисалы: *Аттар тыныккандыр, Каргабай. Анда эмесе, бастыралык*(А.С.). *Түгөнгүчө төгүлөлүк Мекенге / Түгөнгүчө чачылалык Мекен деп* (Ж.А.).

Эки мисалда тең буйрук-каалоо ыңгайдын мүчөсүнө (-алы) биринчи жактын көптүк санынын жак мүчөсү (-к) катар колдонулду (*бастыр+алы+к, төгүл+өлү+к, чачыл+алы+к*).

Буйрук-каалоо ыңгайдан түптөлгөн грамматикалык плеоназмдар поэтикалык кепте ырдын угумдуу, таасирдүү болушуна көмөктөшүп, уйкаштыктын ар кыл түрлөрүнүн жаралышына мүмкүндүк берет.

*Балдарыбыз өсүп жатат чоңоюп,
Ой жагынан, бой жагынан торолуп,
Сан жагынан жетпесек да колхозго,
Өзүбүзчө бир бригада бололук* (Б.С.).

Мында ашыкчалыкты шарттап турган жак мүчө (-к) буйрук-каалоо ыңгайдын кошумчасына контакт абалында келип, ырдагы аттама уйкаштыкка жол ачты. Тагыраак айтканда, *торолуп* сөзүндөгү [п] тыбышына төртүнчү саптын аягындагы *бололук* сөзүнүн [к] тыбышы каткалаңдыгы аркылуу окшошуу менен, ырдагы толук уйкаштыктын жаралышына себепкер болду. Бул тыбыштардын уйкаштыктагы дабыштык окшоштукту уюштурууга активдүү катышарын кыргыз ыр түзүлүшүн изилдеген окумуштуу К.Рысалиев төмөндөгүдөй белгилейт: “Кыргыз поэзиясында толук уйкаштыкта “К-П” тыбыштары жанаша сөздөрдүн бардык муундарында колдонулат. Демек, алар бири-бирине эң жакын дабыштык окшоштук бере алат” [1965. -92-б.].

Окумуштуу А.К.Боровков өзбек тилинде сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн бир сөз ичинде плеонастикалык колдонулушун III жактын таандык уландыларынан кезиктирүүгө болорун *бириси, шуниси, сингиси* сөздөрүндөгү *-и, -си* формаларынын мисалында талдоого алган [1959.-685-б.].

Г.Ф.Благова да түрк тилдеринин көпчүлүгүндө таандык мүчөлөрдүн табиятына тиешелүү бул көрүнүш кеңири тарагандыгын өзгөчө белгилеп өткөн [Благова Г.Ф., 1968. 85-б.].

Биздин пикирибизче, *бириси, шуниси, сингиси* сөздөрүнүн составындагы А.К.Боровков белгилеген формалардын биринчиси (-и) таандык маанини туюндура албайт, уланган сөзүнө жакчылдык маани кийре албайт. Бул форма уңгунун аягындагы үнсүз менен мүчөнүн башындагы үнсүздү, башкача айтканда, негиз менен таандык мүчөнү туташтыруучу элемент катарында гана келген. Жакчыл таандык мүчөгө окшоп турган бул тыбыш өзөктүн тутумуна биротоло сиңип кеткен. Андыктан жогорудагы сөздөрдөн аффиксалдык плеоназмды табуу кыйын. Бул оюбузду кыргыз тилиндеги *эч кимиси, Чүй проспектиси, баарысы* деген сыяктуу мисалдар тастыктап турат. Чындыгында, “таандык категориясына тиешелүү болгон кээ бир фактылар таандыкты билгилүү касиетинен ажырап, башка сөз формалары менен ажырагыстай, эң тыгыз байланышып кеткен. Мындай өзгөчөлүк *бир күнү, күнү-түнү, өгүнү, эртеңки күнү, бир жылы, кайсы, баары, эң көбү, өтө азы, ким-кимиси* ж.б. сөздөрдүн тутумунан кезигет. Мындагы III жактын таандык мааниси баштапкы маанисин сактай албай калган”. [Коллектив, 1980. 364-б.].

Аффиксалдык плеоназмдарга тиешелүү маселеге кандайдыр бир деңгээлде *сиз, биз* деген жактама ат атоочтордун этимологиясы да байланышып тургансыйт.

Сиз, биз деген сөздөрдөгү –з качандыр бир кездерде көптүк маанини туюндуруучу аффикс болгон. Бул оюбузду *биз* сөзүнүн азыркы тапта көптүк маанини берери бышыктап турат. *Сиз* сөзүндө ал мүчө (-з) мезгилдин өтүшү менен акырындап өзгөрүүгө учурап, мааниси бара-бара көңүрттөнүп, ордун -лар кошумчасына бошотуп берген. Бул туурасында К.Сейдакматов мындай дейт: “*Сен*” деген сөз *СЕ+Н* морфемаларынан турган сыяктуу эле, “*сиз*” деген сөз да *СИ+З* бөлүктөрүнөн турат. Мындагы “*си*” “*сен*” дегенге барабар келип, -з байыркы кездеги көптүк мүчө болуп эсептелет. Жалпысынан эң алгач “*сиз*” деген сөз “*силер*” дегенге барабар маани берген. Көптүк сандагы I жакты билдирген “*биз*” деген атооч “*би*” уңгусунан жана көптүктү билдирүүчү –з мүчөсүнөн турат. Мунун –би уңгусу азыркы “*мен*” жактама

ат атоочунун уңгусу болгон “*ме*” дегенге, “*бу*”, “*бул*” шилтеме ат атоочундагы “*бу*” дегенге, “*бери*” сөзүндөгү “*бе*” бөлүгүнө туура келет. Байыркы “*бе*” же “*би*” уңгусунун өзү эле “*мен*” дегенге барабар маани берген. Ага көптүктү билдирүүчү –з мүчөсү жалгануудан “*биз*” сөзү келип чыккан. Ал сөзмө-сөз *мендер* дегенге жакын маани берген” [1988. -52-б].

Бул көз караш менен алганда, *сиздер*, *биздер* сөздөрүнүн экинчи бөлүгүн плеоназм катары кароого болот. Көптүктү көрсөтүүчү –з мүчөсүнө –*дер* мүчөсү жалганып, бир бүтүн сөздү жаратып, формалдык-маанилик кошок форманын пайда болушу жөнүндөгү жоромол жалгыз эмес. Бул эки ат атоочтун келип чыгышы тууралуу башка да гипотезалар бар. Ушул гипотезалар жөнүндө кененирээк сөз кылууга болот.

1.Биринчи жактын көрсөткүчү –*ме-/би-/ми-*, экинчи жактыкы *се-/си-*, буларга “*эки*” санды көрсөтүүчү –з форманты жалганып, *биз*, *сиз* сөздөрү пайда болгон. Түрк тилдеринде биринчи эки жакты азыр сакталбаган *ман/бан*, *сан* ат атоочтору уюштурган [В.Котвич].

2.Биринчи жактын *би-/ми-* көрсөткүчүнө, экинчи жактын *-си* көрсөткүчүнө шилтеме *с-/ш-* ат атоочунун жалганышы түрк элдеринде *бас/баш*, *сис* ат атоочторун пайда кылган [Поцелуевский А.А.].

3.*Би*, *си* жана *и* уңгуларына шилтеме *л-/з-* уңгусунун кошулушу *биз*, *сиз*, *олар* сөздөрүн түзгөн [Габэн А.]. Түрк тилдеринде *л/з* тыбыштары бири-бирине оошуп турат.

4.*Биз*, *сиз* эч убакта *мен*, *сен* сөздөрүнөн жасалган эмес. Алар башынан эле көптүктүн көрсөткүчү болгон [Щербак А.М.].

5.Байыркы түрк тилинде *би* “*мен*”, *си* “*сен*” ат атоочтору өз ара жалганып, *би* + *си* = *биз*, *си* + *си* = *сиз* сөздөрдүн пайда кылган деген жоромол бар (Ботлинг О.).

Бул көз караштарды кенен талдап келип, профессор К.Зулпукаров менен М.Атакулова акыркы концепциянын негиздүүлүгүн байкашкан. Бул түшүнүк биринчи көз карашты да кубаттайт. [Зулпукаров К., Атакулова М., 2003. – 44-45-бб].

Бүгүнкү күндө *сиз* сөзүнүн көптүк сан мааниси морфологиялык жол аркылуу гана туюндурулат: *сиз* (жекелик сан), –*сиздер* (көптүк сан).

Биз сөзүнүн *биздер* формасында жумшалышы аффиксалдык плеоназмды пайда кылбастан, тескерисинче, адабий норманын бузулушуна алып келет. Бирок ошондой болсо да автордун көркөм ой-максатына дал келүүчү ыргакты пайда кылуу максатында оозеки кепте, айрыкча поэзиялык чыгармаларда ыр саптарындагы муун теңдештигин камсыз кылуу үчүн аталган сөзгө –*лар* мүчөсү уланган фактылар кездешип калат:

Ал эми (Жеңишбек-М.М.) ата-энеге эркелебейт,

Биздерге абакелеп колун бербейт (А.О.).

Жогоруда экинчи саптын биринчи ыргактык бөлүгү үч муундуу сөздү талап кылып тургандыктан, акын стилистикалык нормадан атайылап четтөөгө, –*лар* мүчөсүн колдонууга мажбур болгон. Бирок ал стилистикалык каталыкты ритмикалык бирдиктеги муундардын санынын теңдештиги, ырдын дабыштык кооздугу калкалап турат.

Ошентип, плеоназмдын башка түрлөрү сыяктуу эле аффиксалдык плеоназмдар да сөз маанисин тактоонун ийкемдүү зарыл ыкмасы, ой-пикирди жеткилең туюндуруунун маанилүү каражаттарынан болуп саналат.

Лексика-грамматикалык плеоназмдарда өзөк-негиз туюндуруп турган түшүнүк ошол өзөк-негизге уланып келген мүчө аркылуу дагы дааналанат, такталат. Сүйлөм тутумдагы белгилүү бир сөздүн маанисин ага жалганып келген мүчө конкреттештирип турат. Кээде биринчи сөздүн составындагы чет тил элементинин маанисине кийинки сөз кошумча иретинде толуктук келтирет. Алардын ар бирине өз-өзүнчө токтолуп өтөлү.

Зат атооч жасоочу өнүмдүү морфемалардын бирине –*чы* курандысы кирет. Ал негизге жалганып, андан жаңы сөз жасайт: *тарбиячы, китепканачы, тигүүчү* ж.б. Бирок сейрек учурларда аталган куранды мүчө айрым сөздөргө жалганганда, алардын лексикалык маанисин өзгөртпөй, тескерисинче, ал сөздөрдүн маанисине аныктык, тактык кошот: *касап* –

касапчы, наабай – наабайчы, кароол – кароолчу, мерген – мергенчи, жеңил атлеттер – жеңил атлетчилер ж.б.

Мисалы: *Касапчы* энесине сөөк сатат (макал). *Набайчылардын* маанайы неге ачык, же тирилик жөнүндө ойлор (“Аалам”, 14.04.2006). *Карышкырды мен-мен деген мергенчилер* гана атат (“ЭТ”. 06.02.2009). *Александр шаардын ишканалардын биринде кароолчу* болуп иштешүү (“СИ”. 29.05. – 4.06.2009).

Бул мисалдардагы белгиленген сөздөрдө лексикалык маани эки ирет: ички флексия (*касап*, II иран тилинде “*мал сойгуч*”, “*мал союучу*”, *эт сатуучу*; *наабай* иран тилинде “*нан бышыруучу*”, “*нан жабуучу*”, “*токоч жасоочу*”; *караул* орус тилинде “*күзөтчү*”, “*сакчы*”; *мерген* – “*мылтык менен уучулук кылган адам*”, “*таамай, жазбай атуучу адам*”, *жеңил атлет* – орус тилинде “*жеңил атлетика мени машыккан адам*”) [КТС.2010.-657,666,920-бб.] жана куранды –чы мүчөсү аркылуу туюндурулган. Өзөг-негиздин өзүнөн эле белгилүү бир кесип менен шугулдануучу жак айкын болуп турса да, *-чы* аффикси контакт абалында кошулган. Аткаруучу жак маанисин уңгу аркылуу туюндуруу кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө туура келбегендиктен, жогорудагы өздөштүрүлгөн сөздөргө –чы мүчөсү жарыш колдонулушу менен лексика-грамматикалык плеоназм жүз берди.

Демек, сөздүн өзөгүнөн белгилүү болуп турган маанинин куранды же уланды мүчөлөр аркылуу күчөтүлүп берилишин шарттуу түрдө *лексика-грамматикалык плеоназм* деп атайбыз. Бул типтеги плеоназмдардын жаралышына кээ бир сөз жасоочу жана форма жасоочу мүчөлөр мүмкүндүк түзөт. Лексика-грамматикалык плеоназмдар стилистикалык максатта колдонулат. Негизге кайсы бир курандынын же форма жасоочу аффикстин жалганышы менен сөз мааниси такталат. Бирок бул мүчөлөрдүн сөзгө уланып келишинен кептик каталыкка жол коюлушу да мүмкүн.

Маселен, *түрмөкана, музыкантчы, багбанчы, тамадачы* деген сөздөрдө –кана –чы мүчөлөрү эч кандай стилдик жүк көтөргөн жок, алардын бул сөздөргө жалганышы адабий нормага туура келбейт. *Түрмөкана* деген сөздүн

өзөгүндө (*түрмө*) орундук маани бар, аны аффикс (*-кана*)аркылуу кайрадан туюндуруунун зарылдыгы жок. *Түрмө* сөзүнүн семантикасы этибарга алынбай, *-кана* морфемасы аналогиялык жол менен кошулуп калган. Бул сыяктуу көрүнүштү тавтологияга тең плеоназм катары эсептөөгө болот. Тавтологиялык мүнөздөгү плеоназм сөз мүчөлөрүн орунсуз колдонууда да болот. Мисалы: *Мындай жырткычтар менен азилдешүүлөргө болбойт*". (М.Абд.). Бул сүйлөмдө *азилдешүүлөргө* деген сөздөгү *-лар* мүчөсү ыксыз артыкбаштыкты жаратты.

Лексика-грамматикалык плеоназмдарга *келинчек, балапан* деген сыяктуу сөздөр дагы мисал боло алат. Мындагы уңгуларга жалганып турган мүчөлөр (*-чек,-пан*) түшүнүктү тактоо, күчөтүү милдетине ээ. Бул сөздөрдү "*Кыргыз тилинин сөздүгү*" төмөнкүдөй мүнөздөйт. *Келинчек, зат. Жаш келин. Чолпон чолпон дегендей эле татынакай келинчек болгон* (Т.Сыдыкбеков). *Балапан. Зат. өтм. эң эле жаш, жаш өспүрүм. Мына ушундай балапан кезде ойногон жерлер* (Т.Сыдыкбеков). [КТС, 2010. - 169, 393-бб].

Келинчек, кулунчак сөздөрүнүн составындагы *-чак* формасы азербайжан жана түркмөн тилдеринде (шага) "*бала*" деген маанини туюндурган өз алдынча толук маанилүү сөз катары колдонулат.

Башка түрк тилдери сыяктуу эле кыргыз тилинде да зат атоочтун көптүк санынын морфологиялык жолу *-лар* мүчөсү менен берилет: *терек-теректер, айыл – айылдар, балык – балыктар* ж.б. Ошону менен бирге зат атоочтор көптүк сан маанилерин лексикалык жол менен да туюндура алат. Бул учурда "бир өңчөй заттарга карата жалпылама атоо мааниси бар зат атоочторго *-лар* жалганбай туруп эле көптүк сан маанилери туюндурула берет. Бир өңчөй заттарга карата жалпылама атоо маанисин билдирген зат атоочторго төмөндөгүдөй сөздөр кирет: *кар, мал,... мөндүр, кум, калк, журт* ж.б. Буларга *-лар* мүчөсүнүн жалганышы зарыл эмес". [Абдувалиев И., 2008. 56-бет].

Ошондой болсо да айрым учурларда жогорудагы сөздөр стилдин талабына ылайык көптүк сан маанисин күчөтүп көрсөтүү максатында *-лар* мүчөсү уланган формада колдонулган учурлар кезигет.

Мисалы: *Элдер* эми аны “жаңы тууган Данияр” дешчү болду. (Ч.А.).

Бул сүйлөмдөгү *элдер* деген сөздө *-лар* мүчөсү артыкбаш көрүнгөнү менен, стилдик жактан түшүнүктү таамай туюндуруучу функцияны аткарып турат. Ал эми *Кантсе да бүгүнкү түрк-монгол элдеринин түпкү ата-бабаларынын ичинде кыргыздын орду өзгөчө. Өздөрүнүн “түпкү аталарын” башка элдер өздөрү көтөрсө...* (“К ТВ”. 30.01.15) деген сүйлөмдөрдө бир нече эл туурасында сөз кылып жаткандыктан, кеп жаратуучу эл сөзүнө *-лар* кошумчасын улоого аргасыз болгон.

Уңгу менен мүчөнүн жарыш колдонулушунан уюшулган мындай плеоназмдарды этиштин буйрук-каалоо ыңгайынан да кезиктиребиз. Биринчи жана үчүнчү жактын буйрук ыңгай мүчөлөрүнүн жалганышына морфологиялык негиз болуп берген буйрук этиш экинчи жакка карата айтылганда башка түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да мүчөсүз колдонулуп, уңгу түрүндө келет: *бар, кел, оку, жаз* ж.б. Ошондой болсо да айрым учурларда... “экинчи жак кээде кыргыз тилинде *-гын*, кээде буга *-ың* мүчөсү кошулуп да айтылат. Мындай учурда буйрук же каалоо иретинде айтылган тилек туруктуу мүнөзгө ээ болот: шаарга *жөнөгүң*, тез *баргының* ж.б”. [Давлетов С., Кудайбергенов С., 1980. – 160-б.].

Мисалы: *Сени жигиттер узатып барат. Ат минбегин*, ылайдай семиз бээ сурап мингин (“Кыргыз эл жомоктору”). *Көз жашыңды бизге көрсөтпөгүн. Бакыт сени аял кылып алгандан кийин, сүйүнүп жашагың* (“Ош.ш.” 03.04.2015).

Лексика-грамматикалык плеоназмдарда кээде аффикске негизги функция жүктөлүп, ал эми анын маанисине дааналык, тактык кошуп турган сөз плеоназмдык жуп катары келет. Муну чамалама сан атоочтордон жана айрым өздөштүрүлгөн терминдерден жолуктурууга болот. Чамалама сан заттардын санын морфологиялык жол менен, б.а., атайын көмөкчү

морфемалардын (-ча, -дай, -лаган, -лар) жардамы аркылуу, же синтаксистик жол менен, тагыраак айтканда, сөздөрдүн айкалышы (*он чакты, отузга жакын, жүздөн ашуун, он-он беш, беш-аттоо* ж.б.) аркылуу чамалап, болжолдоп көрсөтөт. Бирок ошону менен бирге “кээде –лар мүчөсү уланган сандан кийин чамалама сан атоочту синтаксистик жол менен уюштуруучу “чамасында”, “жакын” деген сөздөр катар айтылат да, заттын санын чамалоо, болжолдоо күчөтүлөт: *Жашы жыйырма бештер чамасындагы ак куба жигит*” (М.Э.). [Коллектив, 1964, 144-б.].

Грамматикалык маанинин аналитикалык жана синтетикалык жол менен, же болбосо редупликация аркылуу берилиши жалпы түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине мүнөздүү болуп эсептелет. Лексика-грамматикалык плеоназмдарда бул ыкмалар аралашып келет, б.а., грамматикалык маанини туюндурууда кеминде эки каражат пайдаланылат. Маселен, *Мен студентмин* деген жалаң сүйлөмдө жактык маани синтетикалык жана аналитикалык жол менен, *Үймөк-үймөк коондордун жанында үч-төрттөн ныксыраган коончулар отурат* (А.Мат.) деген сүйлөмдө көптүк маани редупликация (үймөк-үймөк) жана аффикс (-лар: коондор) аркылуу берилген.

Грамматикалык маанинин мындай ыкмада туюнтулушун Ш.Балли “милдеттүү грамматикалык плеоназм” деп атоо менен бирге “плеоназмдын бул түрү тилге таандык, ал эми башкалары кепке таандык”, – деп белгилейт [Балли Ш. 1955. – 169-б.].

Адатта, сүйлөм тизмегинде зат атоочтун алдында ага көптүк маани берип турган сан атооч же сан өлчөм тактоочтор келгенде, ал зат атоочко –лар мүчөсү уланбайт. Бул синтаксистик нормага туура келет.

Мисалы: *Ошол жол менен арабада төрт киши келе жатты* (Ш.К.). *Чүкөбай карыя да үч-төрт колхозчу менен кызылдарды желге сапырууда* (К.Б.). *Мыкты клип көп каражатты талап кылат* (“ТК”).

Бул сүйлөмдөрдө сан атоочтук жана тактоочтук аныктоочтор (*төрт, үч-төрт, көп*) аныкталгычтарга (*киши, колхозчу, каражат*) көптүк маани берип

турат. Андыктан көптүгү аныкталып турган сөздөргө –лар кошумчасынын уланып келиши адабий нормага жатпайт.

Мындай абал кээде сакталбай да калат. Маселен, *Союз убагында бизде 950 маданият үйлөрү бар эле* (“СИ”) деген сүйлөмдө үй сөзүнө -лар мүчөсүнүн орунсуз жалганып келиши тавтологиялык мүнөздөгү лексика-грамматикалык плеоназмды жаратты. Көптүк санды уюштуруучу -лар кошумчасы туура эмес колдонулуп, морфологиялык катага жол коюлду.

Бирок тилдин тарыхында көптүк мааниси синтаксистик жол аркылуу уюшулган зат атоочторго –лар мүчөсүнүн жалганып келиши адабий норма катары саналган. *Мунлар йигирма торт кишилэр эрдилар*. [Малов С.Е., 1952. -83-б].

Азыркы учурда башка түрк тилдериндей эле кыргыз тилинде көптүк маани редупликация аркылуу да туюндурулат. Ал заттардагы көптүк сан мааниси синтаксистик жол менен уюшулганда көрүнөт. Мында “кош сөздөр аркылуу көптүк сан маанилери берилет: *бала-бакыра, жууркан-төшөк, кары-жаш, катын-калач, идиш-аяк...* ж.б. Буларга –лар мүчөсү жалганып айтыла бериши да мүмкүн: *Жууркан-төшөктөрүн жыйнап кирди*” [Абдувалиев И., 2008. -55-б.].

Бир эле маанинин эки ирет, эки ыкмада берилиши түшүнүктү экспрессивдүү берүү максатын көздөйт.

Мисалы: *Көк камышты жел ыргагандай, кыз-келиндердин арасын жапыз күбүр-шыбыр аралады* (Т.К.). *Эки жүз элүүдөй кыз-келиндер беш отрядга бөлүнөт экен* (“ЖА”, 23.03.2009). *Көркөмдүү эне тилибиз, улуттук каада-салттарыбыз, санжыралуу тарыхыбыз – баары тең кыргыздын идеологиясы болуп саналат* (“КТ”. 7-9.03.2006). *Кээде койгон идиш-аяктары ордунан жылып калгансып...* (“ТК”. 12.03.2009).

Салыштырыңыз: *кыз-келин – кыз келиндер, улуттук каада-салтыбыз – улуттук каада-салттарыбыз, идиш-аяк – идиш-аяктар*.

Биздин пикирибизче, кош сөздөргө –лар аффиксинин кошулуп келиши көптүк маани менен “ар түрдүүлүк” маанисин бирге берүү зарылдыгынан

улам пайда болгон. Келтирилген сүйлөмдөрдөгү *кыз-келиндер, каада-салттар, идиш-аяктар* көп жана ар түрдүү.

Заттардын санын так, ачык-айкын билгизбестен, болжолдоп көрсөткөн чамалама сан атоочтордон да лексика-грамматикалык плеоназмды жолуктурууга болот. Адатта чамалама санда заттын санын болжолдоп көрсөтүү морфологиялык же синтаксистик жол аркылуу ишке ашат. Ал эми морфологиялык жана синтаксистик ыкманы биргеликте колдонуу менен чамалоо маанисин туюндуруу лексика-грамматикалык плеоназмдын пайда болушуна жол ачат. Аны төмөнкү мисалдар бышыктап турат:

1. *Нүзүптүн курч бычактын учундай тик көздөрү... он беш жаштар чамасындагы балага келип токтоду.* (Т.К.). Бул жерде контекст *он беш жаш чамасындагы* түрүн колдонууга да мүмкүнчүлүк берет. Мында *-лар* мүчөсү плеоназм жаратып турат.

2. *Ошол учурда Жантай хан элүү үч-элүү төрттөрдө болсо, Ак Мөөр он алты–он жети жаштарда эле* (“О”. 27.05.2008). Мында да вариант катары *элүү үч-элүү төрттө, он алты – он жетиде* деп айтууга болот.

Биринчи сүйлөмдө чамалоо маанисиндеги сөздүн (*чамасында*) экинчи сүйлөмдө *-лар* мүчөсүнүн “артыкбаш” колдонулушунан улам болжолдоону, чамалоону толук кандуу туюндурууга өбөлгө түзүлдү.

Таандык категориянын илик жөндөмдөгү атооч сөз менен таандык мүчөлүү зат атоочтун, же затташкан башка сөздүн айкашы аркылуу туюндурулуш жолу дагы лексика-грамматикалык плеоназмдын курулушунун бир түрүнө кирет: *биздин кыштагыбыз, сиздин пикириңиз, өзүмдүн иним, өзүбүздүн кулунубуз* ж.б.

Мисалы: *Мейли, сенин айтканыңдай болсун, – деди улук төрө* (Т.К.). *Биздин келгенибизге жетине албай, Токо кой сойдуруп жиберди* (А.Ст.). *Ал мезгил менин эсимде/ Али да турат сезимде* (М.А.). *Менин ой-пикириме турмуш олуттуу өзгөрүү жасады* (Б.К.). *Сенин жалакайланууга акың жок, Алмаш* (“СИ”).

Бул мисалдардагы түгөйлөрү кыйыша байланышкан сөз айкаштарынын биринчи компоненттерин алып таштап, сүйлөмдөрдү трансформациялап көрөлү: *Мейли, айтканыңдай болсун, -деди улук төрө. Келгенибизге жетине албай, Токо кой сойдуруп жиберди. Ой-пикириме турмуш олуттуу өзгөрүү жасады. Жалакайланууга акың жок, Алмаш. Ал мезгил эсимде / Али да турат сезимде.*

Көрүнүп тургандай, мында ээлөөчү заттардын катышпай калышы таандык маанинин толук берилишине кедерги болду. Соңку мисалда элөөчү заттын жоктугу ыр саптарынын муун теңдештигинин, ыргактык бөлүктөрүнүн бузулушуна алып келди. Ал эми кээ бир ыр саптарында, тескерисинче, таандык байланыштагы сөз айкашынын биринчи жубун (аныктоочу бөлүгүн) поэтикалык кептин талабына ылайык кошуп колдонууга мүмкүн болбой калат.

Мисалы: *Жайдын бир толук кезинде
Адырлуу тоонун бетинде
Сан гүлдөн тандап бирди үзгөн
Жайдары селки эсимде (Ж.Т.).*

Ар бир сабы сегиз муундан турган бул строфада *эсимде* сөзүнүн аныктоочу (*менин*) ыр жолдорундагы муун санынын бирдейлигин камсыз кылуу максатында катышкан жок.

Н.К.Дмитриев мына ушундай учурларды анализдөө аркылуу “менин атым” сыяктуу айкалыштарда таандык маани эки ирет (өзүнчө сөз жана аффикс менен) туюндурулгандыгын, мындай көрүнүш өз кезегинде стилистикалык кызмат аткара тургандыгын белгилейт [Н.К.Дмитриев Н.К., 1948.-58-б.].

Сүйлөм тизмегинде элдик милдетти I же II жактагы жактама ат атоочтор аткарып келгенде, атоочтук баяндооч да ээни ээрчип, ошол жактын жак мүчөлөрүн кабыл алат: *Мен жылкычымын. Сен окуучусуң.* Кээде баяндоочко уланган жак мүчөлөр ырдагы ритмо-мелодикалык талапка ылайык түшүп калат, бирок жактык, сандык маани сүйлөм ээсинен белгилүү болуп турат.

Мисалы: 1. *Мен жылкычы, сен чабан,*
Кыйкырып добуш үн салам, (А.А.).

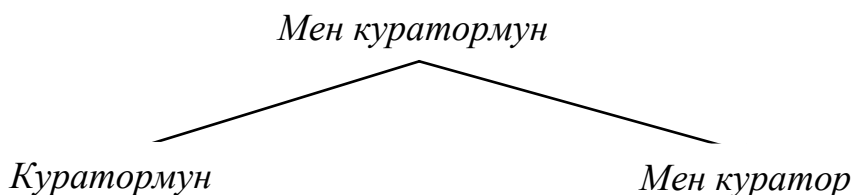
2. *Күлгөнүң – жанга гүлазык*
Күлкүңө, жаным, мен ашык (оозеки ырдан).

Келтирилген эки мисалда *жылкычы, чабан, ашык* сөздөрүнө улануучу - *мын, -сың* мүчөлөрү ырлардагы муун өлчөмүн сактоо үчүн кыскарууга дуушар болгон.

Мен жылкычымын, Сен окуучусуң деген мисалдарда жактык жана сандык маани аналитикалык (сүйлөм ээси аркылуу) жана синтетикалык (баяндоочко уланган жак мүчө аркылуу) жол менен берилип, натыйжада лексика-грамматикалык плеоназм уюшулган. Биринчи жана экинчи жактагы ээ менен предикативдик катышта турган этиштик баяндоочтордон да так ушундай көрүнүшкө күбө болобуз.

Мисалы: *Сиздер билесиздер. Сапар Орозбаев деген бар. Экономиканын тишин чагат. Илимдин кандидаты* (“ЖА”. 12.12.2007).

Сүйлөм ээси I же II жактагы ат атоочтордон түзүлүп, баяндоочтун кызматын этиш сөз түркүмү аткарып келсе (*Мен келдим*), бул учурда бир гана жактама ат атоочту түшүрүп айтуу мүмкүн (*Келдим*). Эгерде баяндооч атооч сөздөрдөн уюшулган болсо (*Мен куратормун*), жактама ат атоочтук ээни же баяндоочко уланып турган жак мүчөнү түшүрүп колдонууга болот.

Бирок бул үч форманын лексика-грамматикалык мааниси бирдей эмес. Алар бири-биринен грамматикалык жана стилистикалык жактан айырмаланып турат. Ал айырмачылык контекстте ачык көрүнөт. *Мен куратормун* деген формасы лексика-грамматикалык плеоназм катары эсептелет.

Кыргыз тилине өздөштүрүлгөн айрым терминдердин семантикасын аңдабастыктын же эсепке албоонун натыйжасында лексика-грамматикалык плеоназмдар жасалат. Маселен, интернационалдык терминдердин курамындагы *-логия* сөз жасоочу элементи бизче “окуу”, “илим” маанилерин берет. Бирок, ошондой болсо да бул мүчөнүн мааниси этибарга алынбай, *археология илими, психология илими* деген структурада колдонулган учурлар кездешет. Анткени өздөштүрүлгөн терминдердин семантикасы тил өкүлдөрүнүн баарына эле ар убак толуп даражада түшүнүктүү боло бербейт. Ошондуктан сүйлөөчү өз оюн башкаларга аныгыраак жеткирүү максатында – *логия* элементинин улуттук тилдеги эквивалентин кошуп колдонот. Биринчи элемент сөздүн структуралык бөлүгү катары түшүнүлөт.

Сүйлөм тутумунда жакчыл таандык мүчөлүү сөздөн мурун **өз** деген ат атоочтун, *-ыраак* мүчөсү уланган сын атоочтордун жана тактоочтордун алдында аларга стилдик жактан толуктук киргизүү үчүн *аз-маз, саал, бир аз* деген сыяктуу сөздөрдүн бирге келиши да лексика-грамматикалык плеоназмдын жаралышын шарттайт.

Мисалы: **Өз үйүм** – өлөң төшөгүм (макал.). *Шыйпырдын баасы кымбат экенин кечээ өз көзү менен көргөн* (“ДФ”. 06.03.2008.). *Түсү аз-маз агыраак тура* (Ж.О.). *Амантур душмандардын бир аз жакыныраак келишин күттү* (О.О.).

Биринчи мисалда **өз** деген ат атоочтун колдонулушу, биринчиден, аныкталгычтын (*үй*) I жакка тиешелүүлүгүн таамай туюндурууга, экинчиден, макалдагы ички аллитерацияга жол ачкан, натыйжада дабыш уккулуктуулугу жаралып, макалдын көркөмдүгү, таасирдүүлүгү арткан. Экинчи сүйлөмдө кымбат шыйпырларды III жак (“Чатыр” аңгемесиндеги Тээкбол аттуу каарман) көргөндүгү анык, чын экенин тактап берүү максатында пайдаланылган. Үчүнчү мисалда *аз-маз* деген сөз салыштырма даражадагы сын атоочко (*агыраак*) айкалышып келип, басандатып салыштыруу маанисинин так берилишине өбөлгө түзсө, соңку төртүнчү мисалда *жакыныраак* деген салыштырма даражадагы тактоочтун алдындагы сөз (*бир*

аз) бул орун тактоочтогу салыштырма даражанын күчсүздөндүрүү маанисин айкын туюндурууга көмөктөшүп турат.

Кээде, тескерисинче, жакчыл таандык мүчөлөрдүн бири уланып турган өз аныктама ат атоочуна жекелик же көптүк сандагы жактама ат атоочтордун, *жалгыз* деген сөздүн тизмектешип келиши аркылуу да талданып жаткан плеоназмдар уюшулат.

Мисалы: *Мен өзүм жүк ташуучу болуп иштейм* (Ч.А.). *Ал тарапта жалгыз калдың сен өзүң* (Т.З.). *Май айынын болуп турган убагы. Чак түш. Өзүм жалгыз Ак-Суу тараптан келе жаткам* (Т.К.). *Жатам ойлуу жалгыз өзүм камыгып / Өткөн күндөр көз алдымдан агылып* (К.Ж.).

Заттын сандык жактан жекелиген аныктап көрсөтүүчү өз ат атоочунун мына ушундай өзгөчөлүгү туурасында С.Кудайбергенев мындай дейт: "...өз деген ат атооч аракеттенүүчү жактын өз алдынчалыгын же анын конкреттүүлүгүн күчөтүп көрсөтүү үчүн колдонулат, көбүнчө таандык мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу айтылат: Жыйналышты өзү алып барды. Мен өзүм бардым. Алымбайдын өзү отурду (кийинки эки сүйлөмдө аракеттенүүчү жактын конкреттүүлүгү күчөтүлгөн)" [1980. – 131-б.].

Бир түшүнүккө багытталган сөз менен сөз мүчөсүнүн дистант абалдагы байланышынан да лексика-грамматикалык плеоназм түптөлөт. Бул учурда плеоназмдык түгөйлөрдүн бири сүйлөмдүн башында же ортосунда, ал эми экинчиси сүйлөм аягынан орун алган сөздүн курамында болот. Мындай плеоназмдар шарттуу ыңгайдын *-са* мүчөсү менен шарттуу байламталардын, арсар келер чактын жана күдүктүн *-дыр* мүчөсү менен божомол, күдүк маанилерин туюндурган айрым модалдык сөздөрдүн ички катышынын негизине түзүлөт, "*-са* мүчөлүү этиш катышкан сүйлөмдүн составына *эгерде* деген байламта катышса, шарттуулук маани күчөтүлүп берилет" [Коллектив. 1964. 217-б.].

Мисалы: *О, улуу дайра Энесай! Эгер сага тоо омкоруп кулатса, муштумдай таш сыяктанып, түбүнө чөгөт* (Ч.А.). *Мүмкүн, сенин бул*

сөзүңдө кашкайган чындык бардыр (А.Т.). *Балким*, анда *бурганактуу кыш чыгар* (А.Акималиев).

Жогорку мисалдарда *эгер* деген шарттуу байламта –*са* мүчөлүү этиш (баяндооч) менен, *мүмкүн*, *балким* деген модалдык сөздөр *бардыр*, *чыгар* деген сөздөр менен үндөшүп, шарттык, божомолдук маанилерине толуктук берип, иш жүзүндө дистанттык позициядагы плеоназм түзүлгөн.

Биздин изилдөө ишибиздин объектисин синонимдеш (*каалоо тилек*, *көк асман*, *оор салмактуу ымыркай наристе*) же логикалык жактан маанилери жакын (*жеке менчик*, *жеке ишкер*, *кулак сөйкө*, *жарык нур*, *жаш селки*) сөздөрдүн атрибутивдик-аныктоочтук катышынан түптөлгөн лексикалык плеоназмдар түзөт.

Мында биз тизмектешип келген сөздөр нукура лексикалык плеоназмдар же грамматикалык формалардын эсебинен татаалдашкан түзүлүшкө ээ болгон лексика-грамматикалык плеоназмдар экендигин назарга тутпайбыз. Биз үчүн атрибутивдик-аныктоочтук катыштагы экиден кем эмес мааниси жакын же синоним сөздөрдүн катышуусу маанилүү.

Демек, шарттуу түрдө лексикалык плеоназмдарга *ак буурул*, *чаар ала*, *шыңга бойлуу*, *көөдөй караңгы түн*, *улуттук каада-салттар*, *көзгө атар мергенчи*, *жаш келинчек* тибиндеги плеоназмдарды кошобуз.

Плеоназмдардын аталып өткөн түрлөрүнүн ичинен лексикалык плеоназмдар түзүлүш жолдорунун ар түрдүүлүгү жана колдонулуш жыштыгынын молдугу боюнча айырмаланып турат.

Лексикалык плеоназмдар сүйлөмдүн мазмунундагы билинер-билинбес айырмачылыктарды кылдат туюндурууга ийкемдүү келет.

Лексикалык плеоназмдарды изилдеп үйрөнүү кыргыз тилиндеги ашыкчалыкты алып жүрүүчү каражаттардын өнүгүү тарыхы жөнүндө түшүнүк алууга бай материал болуп берет.

Грамматикалык, лексика-грамматикалык жана лексикалык плеоназмдардын ортосунда өтө олуттуу өзгөчөлүк деле жок. Плеоназмдын бул топторунда айырмачылык бар болгону алардын формалдык

түзүлүшүндө. Лексикалык плеоназмдар багындыруучу компонентинин сөз түркүмдөрүнө болгон катышына карай атоочтук жана этиштик плеоназмдарга бөлүнөт.

Этиштик плеоназмдар тилде бир топ кеңири таралган жана структуралык жактан өзүнө таандык бөтөнчөлүктөргө ээ. Мисалы: *шолоктоп ыйлоо, ырсактап күлүү, кербезденип бой көтөрүү, безеленип сайроо, алга карай умтулуу, жогору өрдөө, алакан жайып бата кылуу, сөөмөйүн салып апантоо, ордуна жылдыруу, кабак чытып кайгыруу, көз чаптырып кароо, алдынан тосуу, артынан кубалоо, туягынан аксоо, селт этип чочуу, күрс-күрс жөтөлүү, ашатып сөгүү, жөө басуу, кайра артка кайтуу, сабалап учуу, көзгө элестөө, көңүлгө жагуу, буту менен тебелөө, кол менен кармоо* ж.б.

Этиштик плеоназмдардын лексика-грамматикалык жана структуралык-семантикалык бөтөнчөлүктөрү, плеоназмдын башка түрлөрүнөн айырмалуу белгилери, жалпы алганда семантикалык табияты өз алдынча изилдөөнү талап кылат.

Ат атооч, сырдык сөз, каршылагыч байламта жана модалдык сөздөрдөн да лексикалык жана лексика-грамматикалык плеоназмды кезиктирүүгө болот жана алар бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Булар, биринчиден, тилде сейрек жолугат. Экинчиден, түгөйлөрү ар дайым бир сөз түркүмүнө кирет. Үчүнчүдөн, компоненттеринин ортосунда багынынкы байланыш болбойт. Төртүнчүдөн, ат атоочтордон жана сырдык сөздөрдөн түптөлгөн плеоназмдарда лексикалашуу басымдуулук кылат, башкача айтканда, алардын түгөйлөрү бир түшүнүктү, сезимди туюнткан сөз катары маани жактан жуурулушуп кетет. Бешинчиден, модалдык сөздөрдөн түзүлгөн плеоназмдардын составдык элементтери (*анда эмесе, мисалы айталы* деген сыяктуу модалдык сөздөрдү эске албаганда) дистанттык абалда байланышат, тактап айтканда, баяндоочтун тутумунда келген модалдык сөздүн мааниси андан обочо, сүйлөмдүн башында кириңди сөз катары колдонулган экинчи бир сөз аркылуу конкреттештирилет.

2.3. Лексикалык плеоназмдардагы ашыкчылык көрүнүшүнүн берилиш ыктары

Белгиленип өткөндөй, плеоназмдык тизмектин жогоруда аталган түрлөрүнүн ичинен лексикалык плеоназмдар изилдөө ишибиздин негизги объектиси болуп саналат. Мында биз лексикалык плеоназмдын зат атооч жана сын атоочтун базасында уюшулган атоочтук түрлөрү менен гана чектелебиз. Атоочтук плеоназмдар ашыкчылыктын берилиш жолдору боюнча, атап айтканда, синонимдердин, логикалык жактан мааниси жакын сөздөрдүн, тангыч антонимдердин, парафразалардын, фразеологиялык түрмөктөрдүн, кош сөздөрдүн, кайталоолордун, салыштырма конструкциялардын катышуусунда жасалышына карай түрлөргө ажыратылат.

1)Түгөйлөрү атооч сөздөрдөн болгон синонимдеш плеоназмдар: *аргымак ат, кас душман, кур бекер, шам чырак, ажайып укмуш, ак буурул, ак боз, оор салмактуу, көктөм жаз, кен байлык ж.б.*

Мисалы: *Аргымак ат* арыбайт, бел болбосо (Б). *Эмнени айтасың, ажайып укмуштун баары Цейлондо* (Ч.А.). *Анын баарын кур бекер жобурап баш оорутпайлык* (А.Ст). *Ал эми эски ырлардын обондору менен сөздөрү айкалышып, мааниси терең, оор салмактуу болгону үчүн ырдайм* (“АП” 14.05.2009). *Ойноктогон ак боз ат эч жерден дүрбүнүн көзүнө илешпей койду* (Т.К.). *Ак буурул чачы, кат-кат бырыштары... түйшүктөгү жандын дагы бир тобокели сыяктанат* (Ч.А.). *Сен үчүн жандырамын / Сезимдин шам чырагын* (К.У.). *Көрсө, ал менен өмүрүмдүн көктөм жазы экен* (Ж.К.). Япония өлкөсүндө жерден чыккан *кен байлыктар* жок, бирок аларда... (“Де-факто” 24.04.2015.”)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, синонимдеш сөздөрдү плеоназмдык түгөй катарында жупташтырып колдонуу ошол синонимдердин бири туюндуруп турган түшүнүктүн тек гана кайталануусу эмес. Синонимдердин

контекстте максатка ылайык түгөйү менен бирге пайдаланылышы жеке колдонулгандыгына караганда ой-пикирди ачык-айкын жана жеткиликтүү берүүгө чоң мүмкүнчүлүк түзөт.

Синонимдерден уюшулган плеоназмдардын курамындагы компоненттеринин бири-**сыз** мүчөлүү катыштык сын атоочтордон, тангыч антонимдерден да болот. Тангыч антонимдер тактоо, күчөтүү натыйжасына жетишүү үчүн кызмат кылат: Мисалы: *Кереги жок, кереги жок башканын / Керек мага кирсиз тунук асманым* (Б.А.). *Чайыттай кирсиз эч жери / Сагынган адам эстери* (К.М.). Байкалып тургандай, аталган мүчө антонимдик катыштагы сөздөргө плеонастикалык сапат тартуулап, маанилик жактан өз ара конкреттүү сапатты күчөтүп берүү үчүн пайдаланылган.

2) *Логикалык жактан мааниси жакын сөздөрдөн уюшулган плеоназмдар*. Мындай плеоназмдар багындыруучу компоненттин маанисин конкреттештирүү үчүн ага логикалык жактан семантикасы жакын сөздүн аныктооч сыпатында айкалышып келишинен жасалат. Бул түзүлүштөгү плеоназмдардын түгөйлөрү кээде бир сөз түркүмүнөн (*темир чынжыр, кулак сөйкө, бала бакча аңыз кеп*) түзүлсө, басымдуу учурларда эки башка сөз түркүмүнө (багыныңкы компоненти сын атоочко, багындыруучу компоненти зат атоочко) тиешелүү болот: *нукура чындык, түпкү тамыр, түпкү тек ички сезим, купуя сыр, жеке менчик, картаң чал, жеке амбиция, ээн талаа, жашыл шибер, кечки иңир, көк шибер, жашыл көктөм, жарык нур ж.б.*

Мисалы: *Жүз сыпайды сол жагына темир чынжыр менен тизип...* (Т.К.). *Асмандагы жылдыздар... бүлбүлдөгөн күмүш кыроо чалып...* (Ч.А.). *Спектаклдин музыкасынын түп нускасы сакталганы менен, аны эстрадалык жанрда иштеп чыккан эле* (“СИ”. 30.04.2009). *Маданият үйлөрү малканага айланды, жеке менчикке сатылды* (“АН” 30.01.2014). *Шердене түшкөн Каражаак купуя сырын ортого салды* (А.Ст.). *Биздин чыгармачылык тагдырды ошолордун жеке амбициясы чечип калды* (“ЖА”, 30.12.2010). *Эрмегим – ээн талаа, жашыл шибер / Же башка табылдыбы*

баркың билер?(Б.А). Дарактын **түпкү тамырынан** өмүр алып турган жалбырак гана кулпуруп өсүүгө жөндөмдүү келет (С.Б). **Көк шибер**, жашыл көктөм / Көнөктөп жамгыр төккөн (Э.И). Сезбей качан түн кирип, таң атканын / Сезбей күндүн **жарык нур** таратканын (А.И).

3) Лексикалык плеоназмдардын тутумунда парафразалар да дагы колдонула берет, башкача айтканда, плеоназмдардын багынынкы компонентинин курулуш материалы парафразалардан да болот.

Парафразалык эмес плеоназмдарда биринчи компонент экинчисине карата күчөтүү тактоо, толуктоо маанисин кийирсе, парафразалык плеоназмдарда алдынкы түгөй кийинки түгөйгө карата сыпаттама мааниде колдонулат: *көптү көргөн кексе, куйкум сүйлөгөн куудул, эс акылынан ажыраган манкурт* ж.б. Мисалы: *Мен бийлик бутагында иштеген чиновник эмесмин* (“ЖО” 03.04.2009). *Шайлоонун шары алдын ала даярдалган сценарий боюнча өтүп жатты* (“Алиби” 17.01.2014). *Жаңы Салык Кодексин төгөрөгү төп келишкен идеялдуу дегенге болбойт* (“ЖА”, 20.02.2009). Демек, компоненттеринин бири парафразалардан уюшулган плеоназмдарда багыныңкы түгөй багындыруучу түгөйдүн сыпаттама түшүндүрмөсү катары келет. *Күлүк таптап чапкан саяпкер, кыраан таптап салган мүнүшкөр, тайган агытып, аскадан аркар аткан мергенчи, киши атар киллер, асманда жанган чолпон, жаңыдан өсүп келе жаткан жаш муун, бак өстүргөн багбан, кымындай жылуулугу жок мерез, эс-акылдан ажыраган маңкурт, катып калган догма, далилдөө талап кылбаган аксиома, аалам бетин бербеген кеңирсиген кең талаа, ак халат кийген медайым.*

Мисалы: *Күлүк таптап чапкан саяпкерлерди, кыраан таптап салган мүнүшкөрлөрдү, тайган агытып, аскадан аркар аткан мергендерди...* Чыныбек өзүнө коңшу кондурад (К.Ж.). Мурда Гапаровдун искусствого, адабиятка мамилеси ушундай, куду *бак өстүргөн багбана окшоп, же...* (“ЗК”, 20.03.2009). *Жаңыдан өсүп келе жаткан жаш муундарга билим жана тарбия берүү милдетин аркалаган бул кесип ээлеринин...* (“Ф”,

17.11.2010). *Кымындай жылуулугу жок мезиз мамилеси менин итиркейимди келтирип, таң калтырды* (Б.Р.). *Бирок эми ал адам эмес, эс-акылдан ажыраган манкурт* (Ч.А.). *Аалам бетин бербеген кеңирсиген кең талаада бороон боздоп...* (И.К.). *Поэзия дегенибиз катып калган догма болбостон, дайыма өсүп-өнүгүп, кыймылда болуп турушу керек го.* (“КА”, 04.05.2009). *Өлкө ичин киши атар киллерге толтуруп...* (“КТ” 11.09.2009).

1. *Далилдөө эч талап кылбаган/Аксиома* – мен үчүн ак сүйүүм (Э.И.)

2. *Көп кыздын арасынан өзүн гана / Асманда жанып турган чолпон элең* (Б.С.). *Апам – ак халат кийген медайым* (“ЖО”. 20.02.2015).

Берилген мисалдарда парафразалык түрмөктөр (*күлүк таптап чапкан, тайган агытып, аскадан аркар аткан, бак өстүргөн, жаңыдан өсүп келе жаткан, кымындай жылуулугу жок, эс-акылдан ажыраган, аалам бетин бербеген, катып калган, киши атар, далилдөө эч талап кылбаган, асманда жанып турган, ак халат кийген*) аныкталгычтарына (*саяпкерлер, мүнүшкөрлөр, мергендер, багбан, жаш муундар, мезиз, манкурт, кең, догма, киллер, аксиома, чолпон, медайым*) ыкташа байланышып, аларда камтылган мааниге окурмандын назарын буруу максатында колдонулуп, багындыруучу түгөйлөрүнө (аныкталгычтарга) сыпаттама мүнөздө түшүндүрмө берип, өздөрү катышкан кичи тексттердин көркөмдүүлүгүн арттырып турган эстетикалык зарыл каражат катары келе алды.

Парафразалык плеоназмдар көркөм чыгармаларда көп кездешет. Алар аныкталуучу компонентинин мааниси аны коштоп турган аныктоочу тарабынан сыпаттама таризде күчөтүлүп берилген стилистикалык боектуу тил каражаттарынын тизмеги болуп эсептелет.

4) Лексикалык плеоназмдардагы “артыкбаштык” анын *составдык элементтеринин бири катары фразеологизмдердин келиши* аркылуу да туюндурулат. Фразеологизмдерге мүнөздүү образдуулук жана экспрессивдүүлүк алардын көркөм чыгармаларда, оозеки кепте кеңири колдонулушун шарттап турат. Тилдик өзгөчө туюнтма болгон фразеологизмдер плеоназмдардын түптөлүшүндөгү өзгөчө стилистикалык

каражат болуп саналат. Фразеологиялык плеоназмдарда түшүнүк таамай чагылдырылып, ой-пикирдин образдуулугу, элестүүлүгү артат.

Мисалы: *Жашы өйдөлөгөн сайын, Мао Цзедун кылдан кайкым тапкан ашкере шекчил боло баштады* (“КА”, 28.07.2009). ...*Битин сыгып, канын жалаган зыкым* адам экендиги кебетесинен эле көрүнүп турбайбы (Ж.М.). *Бул учурдан эшик көзгө сайса көрүнгүс караңгы эле* (“ЖА” 13.03.2009). *Арсен Саманчин мына ошол көк мелжиген бийик тоолорго багыт алды* (Ч.А.).

Келтирилген мисалдарда адамдагы терс сапатты туюндуруучу *шекчил, зыкым* сөздөрүнө маанилеш фразеологизмдердин (*кылдан кыйкым тапкан, битин сыгып канын жалаган*) жарыш колдонулушу менен ой-пикир элестүү, таамай жана көркөм берилген.

Үчүнчү мисалда *көзгө сайса көрүнгүс* фразеологизми “караңгылык” маанисин өзгөчө күчөтүп турса, соңку мисалда *бийик* сөзүнө маанилеш фразеологиялык бирдик (*көк мелжиген*) аныкталгычта камтылган маанини (“*бийиктикти*”) бир кыйла элестүү чагылдырууга өбөлгө түздү.

Плеоназмдарды кепте даяр материал катары колдонулган фразеологиялык айкалыштардан ажыратуу зарыл. Фразеологиялык плеоназмдар сүйлөм тизмегинде фразеологиялык сөз айкашына удаа ошол фразеологизмдин маанисин күчөтүп турган синонимдеш сөздүн же экинчи бир сөз тизмегинин катар келиши аркылуу уюшулат. Фразеологизмдер менен бир контекстте бирге колдонулган мындай тил бирдиктерин окумуштуу Ш.Балли «*идентификатор*» деген термин менен атаган [155. 78-б.].

Демек, фразеологизмдердеги конкреттүүдөй көрүнүп турган абстрактуу маанинин ага жанаша келген башка бир тилдик каражаттардын жардамы менен чечмеленип берилиши фразеологиялык плеоназмдардын жаралышын шарттайт. Ошондуктан «оозеки кепте да, жазуу кепте да фразеологиялык сөз айкашына улай ошол эле айкаш туюндурган маанини, же ага жакын маанини билдирген сөз же сөз айкашы да айкашып келе берет: *көз байланган күүгүм,*

көзгө сайса көрүнгүс караңгылык, чычкан мурду жөргөлөгүс жыш токой...»
[Ормонбекова А.О., 2010. 216-б.].

Фразеологиялык плеоназмдардын пайда болуу себеби кокустуктан эмес. Кепте баяндоонун максатына шайкеш келе турган ыргакты түзүү, фразеологизмдеги күчөтүлгөн маанини (көпчүлүк фразеологизмдердин мааниси табиятынан эле күчөтмөлүү болору белгилүү) андан да күчөтүп берүү, ой-пикирдин образдуулугун, экспрессивдүүлүгүн арттыруу сыяктуу семантика-стилистикалык муктаждык кеп жаратуучуну бир контексттик чөйрөдө фразеологизм менен анын синонимдик катыштагы эквиваленттин чогуу пайдаланууга, жарыш колдонууга аргасыз кылат.

Фразеологиялык плеоназмдар кадыресе плеоназмдардан фразеологизмдерге мунөздүү образдуулугу, экспрессивдүүлүгү, кадимки плеоназмдарга салыштырмалуу эмоционалдуу көркөмдүк касиети бир кыйла жогорку денгээлдеги артыкчылыктарга ээ болуп тургандыгы, компоненттердин алган ордунун туруктуулугу сыяктуу бөтөнчөлүктөрү менен өзгөчөлөнүп турат.

Фразеологиялык плеоназмдарда фразеологизм менен идентификатордун контакт абалында катарлаш келиши бир караганда артыкбаш сыяктанып туюлат. Бирок ошол «артыкбаш» элемент фразеологиялык тизмектин маанисин тактап, толуктап, күчөтүп, экспрессивдүүлүгүн арттырып турат. Оюбузду тастыктоо максатында төмөндөгү мисалдарга кайрылып көрөлү:

1. *Кабыргасы ката элек жааш кезинде жумуш издеди* (М.Абд.).

2. *Мүнөзүн карасаң, мурутуна муз тоңбогон шайдоот жигит экен* («БТ», 6.10.2006).

3. *Бекей таеженин көнүлү чак болгон күндөрү сейрек. Көбүн эсе жылдызы жерге түшүп томсоруп жүргөнүн көрөсүң.* (Ч.А.).

4. *Козголууга дармансыз. Каны катып, суусап турат* (Ч.А.).

5. *Там ичи көчкү баскандай жымжырт боло түштү* (Ч.А.),

6. *Азыркы КТРдеги продюсерлер өзүн-өзү билип, өтүгүн төргө илип калышты* («ТК», 02.2008).

7. *Элибиз эгемендүүлүккө ээ болгону, өзүн-өзү билип, өтүгүн төргө илген ээн баштар күн санап арбын баратышы коомчулукту өтө өкүндүрөт* («О.», 17.03.2009).

8. *Бирок кийинки эле окуялар кыргыздардын жакасын карматып, төбө чачын тик тургузду* («Алиби», 15.05.2013).

9. *Сталиндик репрессиялардын курмандыктарынын саны канча болгонун азыр эч ким так айта албайт. Аны эч ким аркасынан түшүп иликтеген эмес. Ал эми иликтейм дегендин канатын кыркып, жүрөгүнүн сары суусун алып коюшкан* («КР», 09.10.2007).

10. *Абышка-кемпирдин ал баласы чырма этип кирпик талдырбаган, чычканга кебек алдырбаган бала эле* («Алтын куш» жомогу).

11. *Муну угуп кадимкидей ыйлагым келди. Каңырыгым түтөп, күйбөгөн жерим күл болду* (“ЖА”. 05.03.2009).

Көрүнүп тургандай, алгачкы эки сүйлөмдө *жааш, шайдоот* сөздөрү айкалышып келген фразеологиялык бирдиктин маанисин чечмелеп, аларга толуктук, тактык киргизип турса, кийинки үч мисалда *томсоруп, суусап, жымжырт* деген сөздөр лексикалык маанилерине жараша фразеологизмдердеги өтмө маанини чечмелөө менен бирге, алардын экспрессивдүүлүгүн-эмоционалдуулугун күчөтүү милдетин да аткарып турат.

Алтынчы мисалда *өзүн-өзү билүү* деген сөз айкашында камтылган “*бейбааштык, адепсиздик, тартипсиздик*” маанилери ал сөз айкашына катарлаш келген фразеологизм (*өтүгүн төргө илүү*) аркылуу таасын чагылдырылса, жетинчи сүйлөмдө ошол эле фразеологизмден кийин ага удаалаш дагы бир туруктуу сөз айкашынын (*ээн баш*) катарлаш келиши менен адамдагы терс сапатты туюндурган жогорудагы маани ого бетер тереңдетилип, күчөтүлүп берилген. Сегизинчи жана тогузунчу мисалдарда жарыш колдонулган фразеологизмдер да ой-пикирди толук кандуу, эмоционалдуу жеткирүүгө өбөлгө түздү.

Атоочтук түрмөк структурасындагы *чычканга кебек алдырбаган* фразеологизми да онунчу сүйлөмдө өзүнө турпатташ, синонимдеш түгөйүнүн (*чырп этип кирпич талдырбаган*) маанисин андан бетер тереңдетүү аркылуу жалпы фразеологиялык плеоназмдын компоненттери бирдей ыргактык бөлүктөргө ажырашына, муундардын теңдештигин камсыздоого мүмкүнчүлүк жаратты.

Акыркы он биринчи мисалда *күйбөгөн жерим күл болду* фразеологизми өзүнөн мурдагы туруктуу сөз тизмеги (*каңырыгым түтөп*) менен биргеликте каармандын психологиялык абалын ташка тамга баскандай так, элестүү чагылдырып берүүнүн өзгөчө стилдик каражаты катары келди.

Ошентип, кепте эки же андан ашык фразеологизмдердин же фразеологизм менен ага маанилеш сөздүн, сөз айкашынын удаа колдонулушунан фразеологиялык плеоназмдар жаралат. Фразеологиялык айкалышка синонимдеш экинчи бир сөздү же «фразеологизмдерди жарыш колдонуунун натыйжасында маани күчөйт, образдуулук артат. Айтылып жаткан ойго угуучу же окуучунун көңүлү өзгөчө бурулат. Көркөм чыгармаларда болсун, оозеки кепте болсун, фразеологизмдердин мындайча кабат, удаа айтылып, алардын маанилеш сөз менен жарыш колдонулушу каармандардын сапаттарын ачууда өзгөчө таасирдүүлүккө ээ болот» [А.Сапарбаев, С.Өмүралиева, Р.Эгембердиев, В.Мусаева. 2003. 293-бет].

5) Айрым лексикалык плеоназмдарда **компоненттеринин бири кош сөздөрдөн** болот: *кары-картаң чалдар, ушак – айың кеп, улуттук каада-салттар, жарды-жалчы кедей, ата-энесиз жетим, үй-жайы жок мусапыр* ж б.

Мисалы: *Кыздар сүйсө жигитти / Ушак-айың кеп* кылат. (М.Абыл.). **Жарды-жалчы кедейлер / Жаралбаган кем болуп** (Т.). *Сен жок болсон, окшоп кетем ата-энесиз жетимге* (А.Ө.). Мында –сыз мүчөсү кош сөздү түзүп турган компоненттердин (*ата-эне*) экөөнө тең тиешелүү.

4. *Башка жакта улуттук каада-салттар* мыйзам менен эриш-аркак... (“КР” 13.03.2008). Ал эми бул сүйлөмдө *каада-салттар* кош сөзү

плеоназмды уюштурган составдык элементтердин негизги бөлүгү катары келди.

Көрүнүп тургандай, атоочтук плеоназмдарда колдонулган кош сөздөр предметти, көрүнүштү конкреттештирип берүүгө өбөлгө түзөт.

б) Атоочтук плеоназмдардын *багыныңкы компоненти бир эле сын атоочтун толук жана башкы муунунан кыскартылып алынган формасын чогуу колдонуу аркылуу* да түзүлөт. Багынуучу түгөй морфологиялык жол менен жасалган күчөтмө даражадагы сын атоочтордон да болот. Мында аныктоочтук функциядагы сын атоочтун башкы муунунун кайталанып келиши менен аныкталгычта камтылган маани күчөтүлөт, такталат: *жапжаш бала, жапжашыл шибер, капкара ынды капкара ыш, аппак кар, кыпкызыл кан ж.б.*

Мисалы: *Карачы, ушундай жапжаш баладан чыккан сөз канча ойлондурду* (“Кут.бил.”). *Алар жапжашыл шиберде көпкө отурушту* (А.Т.). *Ангыча капкара ынды кулдар бутунун учу менен жүгүрүп кызмат кылышты* (Т.К.). *Кай бири түтөп, шшшеси капкара ыш болуп да калган* (К.Ж.). *Аппак кар баскан жер үстүн / Аязда келет бөлүшүм* (С.Ж.).

Мында логикалык жактан ашыкча катары туюлган *жапжаш, жапжашыл, капкара, аппак* сөздөрү ойду толук, анык жеткирүүгө мүмкүндүк түздү.

Атоочтук плеоназмдарда кайталоонун жогорудагыдай интенсив (*кыпкызыл, капкара, жапжашыл*) түрүндө гана эмес, кайталама кош сөз түрүндө да колдонулушу негизги белгини күчөтүп берүүгө өбөлгө түзөт

Мисалы: *Ак боз ат минген карылык али артуу-артуу ашуунун ары жагында эле* (Ч.А.). *Топ-топ бактар, кол сандыктай тепирейген тамдар көзүмө жылуу учурады* (Т.С.). *Тестиер кызы көзү менен көрүп олтурса, жик чыкпай калчу беле. Айың-айың сөз болот. Айылдагы ар кимге жетет* (К.О.). *Арадан аз күн өткөн соң, ошол тамдардын үстүнө кызыл-кызыл кызгалдактар чыгып...* (“КТ”, 03.12.2013). *Атаганат, ушу азыр сарай*

толгон эл болуп, алар дүңгүрөтө кол чаап, **десте-десте гүлдөрдү** сахнага ыргытса (Ш.М.).

Бул мисалдарда кайталама кош сөздөр –*артуу-артуу, топ-топ, айың-айың, кызыл-кызыл, десте-десте*. Алар багындыруучу компоненттери аркылуу белгилүү болуп турган мааниге дааналык, тактык киргизип турат.

Атоочтук плеоназмдардын багынуучу бөлүгүнүн дагы бир тобун куранды -*дай мүчөсүнөн жасалган тил каражаттары* түзөт. Алар негизги сыңар менен синонимдик катышта болот. Мындай жол менен туюндурулган плеоназмдарда салыштыруу мааниси баарынан көбүрөөк идиомалар (*аттын кашкасындай, алакан отундай, жууган чүпүрөктөй, куштун уйкусундай, бышкан гиластай*) жана катыштык сын атоочтор (*сүттөй, тарашадай, кундуздай*) же болбосо этимологиясы күңүрттөгөн сөздөр (*тамашадай кичине, Атантайдай жоомарт, Алпамыштай дөө*) аркылуу берилет.

Мисалы: *Кайран киши, элине күлүк аттын кашкасындай таанымал киши турбайбы* (Т.К.). *Бишкек алакан отундай чакан шаар эмеспи, кыбыр эткениң көз жаздымда калбайт* (“А”, 15.11.1990). *Өңү жууган чүпүрөктөй бопбоз* (Ч.А.). *Бала төрөгөндөн бери Сейденин уйкусу куштун уйкусундай сергек* (Ч.А.). *Өңү да бышкан гиластай иреңдүү, акыл-эси данектей* (Т.К.). *Ошол учурда үйдөн тарашадай арык кемпир чыга келди* (Т.К.). *Сулуу жүзүнүн, ай далысын жапкан кундуздай кара чачынын сыны кетип...* (“О”, 08.04.2009).

Жогорудагы мисалдарда багындыруучу компоненттер (*таанымал, чакан, бопбоз, сергек, иреңдүү, арык, кара*) берген түшүнүк багынуучу компоненттер (*күлүк аттын кашкасындай, алакан отундай, жууган чүпүрөктөй, куштун уйкусундай, бышкан гиластай, тарашадай, кундуздай*) аркылуу салыштырма жол менен элестүү чагылдырылды.

7) Атоочтук плеоназмдарда арбынчылыктын берилишинде жогоруда аталып өткөн ыкмалар дайым эле айрым-айрым колдонула бербейт. Кээде туюнтманын маанисин күчөтүү максатында бул жолдордун экөө же андан көбү аралаш пайдаланылышы да мүмкүн.

а)идиома, ага маанилеш сөз жана плеоназмдагы негизги компонент: *как эткен карга, кук эткен кузгун жок / ээн / талаа; он гүлүнөн бир гүлү ачыла элек / жаш / кыз; чыт курсак / ойноо / бала; көз байланган / кечки / иңир* ж.б.;

б)парафраза, анын синонимдеш түгөйү жана багындыруучу сөз: *акыл токтото элек / жаш / бала; өмүрүндө бирөөгө өйдө карабаган / жоош / момун;*

в)жарыш колдонулган идиомалар жана алар аркылуу мааниси толукталып турган үчүнчү сөз: *адалдан түгү жок / итке минген / томожак* ж.б.

г)салыштырма конструкция маанилеш сөзү жана аныкталуучу компоненти менен: *кырчындай / жаш / бала; көөдөй / караңгы / түн* ж.б. Мында да жогорудагылардай эле плеоназмдын үчилтиги жаралды, тагыраак айтканда, –*дай* формалуу сын атоочтор (*көөдөй, кырчындай*) сапаттык сындардагы, ал эми сапаттык сын атоочтор (*жаш, караңгы*) багындыруучу компонентте (*бала, түн*) камтылган маанини тереңдетип келди.

Мисалдар: *Күндөрдүн биринде как эткен карга, кук эткен кузгун жок ээн чөлдө...* (“ТК”). *Чыт курсак ойноо балабыз / Чырдашып кээде калабыз* (Т.Б.). *Оргочор айлына көз байланган кечки иңирде...* (“А”. 12.02.1999). *Өмүрүндө бирөөгө өйдө карабаган жоош момун өңдөнүп...* (Т.К.). *Адалдан түгү жок итке минген томожактар да мында көчүп келишти* (К.К.). *Көөдөй караңгы түндө кантип өзү жалгыз келгенин ойлогондо азыр да титиреп кетет* (Б.У.). *Көпкөндүктөн кыркымда кыргын болуп / Кырчындай жаш баланы* сүйгөнүмчү (Б.К.).

Татаал структурадагы мындай плеонастикалык айкалыштар плеоназмдардын “катмарланышы” жана “жыйылып” келишиндей туюлат, плеоназм же кошумча компоненттерге ээ болот, же тилдик практика менен да байланышкан сыяктуу контексттеги тигил же бул түшүнүктү өзгөчө белгилөө жана күчөтүү максатында мааниси жакын экинчи бир сөздү, же үчүнчү сөздү өзүнө тартат.

Татаал түзүлүштөгү плеоназмдар тилдик норманы бузууга жатпайт. Алар багындыруучу сөздөгү семантикалык башкы белгини күчөтүп, тактап берүүнүн стилистикалык ыкмасы катары колдонулат.

2.4. Лексикалык плеоназмдардын колдонулуш чөйрөсүнө карай бөлүнүшү

Лексикалык плеоназмдар колдонулуш чөйрөсүнө карай жалпы жана колдонулушу чектелген плеоназмдарга бөлүнөт. Колдонулуш чөйрөсү чектелген плеоназмдар *архаикалык, поэтикалык* жана *контексттик плеоназм* катарында стилистикалык боекко ээ. Жалпы колдонулган плеоназмдар – эң кеңири тараган плеоназмдар. Алар – тилдин туруктуу касиети жана нормасы. Булар нормадан алыстабайт. Жалпы плеоназмдардын тилде пайдаланылышы багындыруучу компоненттин семантикалык маанисин тактап, бөлүп, күчөтүп көрсөткөндүгү менен мүнөздөлөт: *айдарым жел, ак кант, ысык тап, ак шоола, боз топурак, айың кеп, ажайып кооз, жакын санаалаш* ж.б.

Мисалы: *Күндүн ысык табы кайтып, мурдагыдан аба салкындап...* (С.И.). *Жакын санаалаштарын, жоро-жолдошторун шакаба чеккен Сакендин мындай жоруктарын айтсак сан жетпейт* (“БТ”). *Айың кеп айылды иритет* (макал). *Таптым сени – ажайып кооз гүл көрдүм* (К.И.).

Эскирген плеоназмдар совет бийлигине чейинки жана мурдагы доорлордогу жазма эстеликтерде кезигет. Алар колдонуудан чыгып калган предметтерди жана эскирген кубулуштарды, көрүнүштөрдү туюндурат. Ошондой болсо да эскирген плеоназмдар белгилүү бир тарыхый мезгилдеги элдин турмуш-тиричилигин, жашоо шартын ачып берген тил каражаты катары таанып-билүүчүлүк сапатка ээ материал болуп саналат. Ошондуктан алар көркөм чыгармаларда атайын стилистикалык ыкма катарында кызмат аткарат. Мындан сырткары эскирген плеоназмдар этимологиялык, диахрондук планда лингвистикалык изилдөөлөрдүн объектиси, ал эми

тарыхчы, этнограф, искусство тануучулар үчүн жардамчы материал болуп бере алат.

Лексикалык денгээлдеги эскирген плеоназмдарга *батрак, кедей, жалчы кедей, кара таман кедей, очогор мылтык, аленгир жаа, сыр найза, кандагай шым, жаа саадак, бай-манап, күмүш сөлкөбай, зулпукор кылыч, кызыл жагаоо* сыяктуу мисалдар далил боло алат.

Эскирген плеоназмдардын тилде сейрек колдонулушу же такыр эле колдонуудан чыгып калышы алар туюндурган түшүнүктүн жоюлуп кетиши жана күндөлүк турмуш-тиричиликте колдонулбай калуусу менен шартталган. Социалдык-экстралингвистикалык факторлор жалпы плеоназмдардын эскирген плеоназмдарга өтүүсүнө түрткү берет. Атап айтсак, өткөн кылымдын башында падышачылыктын кулатылышы менен адамдар ортосундагы социалдык-топтук айырмачылыктарды чагылдырган плеоназмдар, атап айтканда, эзүүчү таптарды (*хан падыша, бай-манап*) жана эзилген тараптарды (*батрак кедей, жалчы кедей, чор таман кедей, кара таман кедей*) туюндурган плеоназмдар же кайсы бир түшүнүктү туюнткан плеоназмдар бүгүнкү күндө колдонуудан чыгып калды. Аларды эл акындарынын ырларынан, жазуучулардын чыгармаларынан кезиктирүүгө болот.

Мисалы: *Байга бергенче, биздей кара таман кедейине бербейби?*(Т.С.) *Батрак кедей элдерди / Бириктирип эл кылды* (Коргоол). *Алыкулга окшогон далай бай-манаптардын балдарын иретке чакырткан жок* (К.Б.). *Чор таман кедейдин минтип кубулганы жаманбы* (Ш.Б.). *Бергенге жараша күмүш сөлкөбайдан бербейсиңби?* (А.Уб.)

Колдонулуш чөйрөсү чектелген плеоназмдардын бир катарын *контексттик плеоназмдар* түзөт. Контексттик плеоназмдар жеке турганда бири-бирине синоним боло албаган, бирок белгилүү бир жагдайда, тигил же бул контекстте гана өз ара синонимдик катышты түзүп калган сөздөрдүн же фразеологизм менен жеке сөздүн багыныңкы абалдагы байланышынан уюшулат. Лексикалык плеоназмдын башка түрлөрүндө багыныңкы түгөй

багындыруучу түгөйүнүн сөздүк маанисин берип, аны менен синонимдик байланышта болуп, ошол сөздүн жалпыга белгилүү маанисин туюндурса, контексттик плеоназмдарда багыныңкы компонент багындыруучу компоненттин контексттик маанисин гана туюндурат. Демек, контексттик плеоназмдар тилдик эмес, кептик плеоназмдарга кирет.

Мисалы: *Чорону мен өлтүрдүм, ырайымсыз ачуу тилим менен өлтүрдүм* (Ч.А.). *Жапар жапжааш сүт бойдон кетти* (К.Б.). *Калдайган калың эл элек, үркөрдөй үч түтүн калдык* (К.Ж.). *Кусага жык толуп жүрөгүм / Кубарды жайнаган гүл өңүм* (Ж.Р.). *Калыйман анык ынды кара, тиштери гана күрүчтөй аппак* (Ш.С.). *Бул капчыгайдын коен жатагына чейин жакшы билген Г.Джохадзе ошол күнү кеч күүгүмдө...* (Ч.А.).

Келтирилген мисалдарда зат белгисин күчөтүп берүү үчүн плеоназмды уюштуруп турган компоненттер сөздөр (*ырайымсыз ачуу, жапжааш сүт, калдайган калың, жайнаган гүл, күрүчтөй аппак, коен жатагына чейин жакшы*) контексттен тышкары турганда бири-бирине синоним боло албайт. Жогорудагы контекст гана алардын өз ара плеонастикалык түгөй катарында биригишине, плеоназмды уюштуруучу составдык бөлүктөр катары келишине шарт түздү. Демек, мындай плеоназмдарды контексттик, тагыраак айтканда, автордук плеоназм деп атоого болот.

Плеоназм-эпитеттер – булар кептин көркөмдүүлүгүн арттыруу максатында өзгөчө стилистикалык ыкма болгон синонимдеш же логикалык жактан маанилери жакын сөздөрдүн атрибутивдик-аныктоочтук катышынан уюшулган плеоназмдар. Мындай плеоназмдардын компоненттеринин байланышы тилде мурунтан калыпка салынып калган. Биринчи компонент экинчисинин туруктуу эпитети катарында аны дайыма коштоп келет: *боз кыроо, ак сүт, ак шейшен, ак кар, көк тулаң, көк шибер, ак бубак, жашыл шибер, көк асман, кара көө ж.б.*

Мисалы: *Ак шейшен жамынгандай, аппак кардын астында Сары-Өзөк жатат кеңирсип* (Ч.А.). *Ат минсең, көк тулаңдан чалдырып өт* (Н.А.).

Абуталиптин балдары эмдигиче чоңоюп калды, мектепке барышат. Жалган жерден жабылган кара көөнү тазалаш керек да (Ч.А.).

Бул сүйлөмдөрдө *шейшен, кур, тулаң, көө* сөздөрү аркылуу белгилүү болуп турган мааниге кошумча күчөтүү максатында дааналык, тактык киргизүү үчүн алардын эпитеттери (*ак, аптак, көк, кара*) аныктоочтук катышта байланышып, ашыкчадай туюлган ошол эпитеттер түшүнүктү таамай туюндуруунун зарыл элементи катары келе алган. Буларды тексттин тутумунан чыгарып салсак, ой солгун тартып, сүйлөмдөрдүн экспрессивдүү боегуна доо кетет. Карап көрөлү: *Шейшен жамынгандай кардын астында Сары-Өзөк жатат кеңирсип. Ат минсең, тулаңдан чалдырып өт. Абуталиптин балдары эмдигиче чоңоюп калды, мектепке барышат. Жалган жерден жабылган көөнү тазалаш керек да.*

Акыркы мисалда *кара көө* плеоназмы жазуучу тарабынан ыктуу колдонулган. Бул плеоназмды автор тарых эзели кечирбес сталиндик-бериялык бөрк ал десе баш алган катаал мезгилдин, жеке адамга сыйынуунун курмандыгына айланган Абуталип Куттыбаевдин аянычтуу трагедиясын, жалган жалаанын кесепетинен күнөөсүз жерден өлүмгө кириптер болгон оор тагдырын ачып берүү үчүн романдагы башкы каарман Эдигейдин кебинде ийкемдүү каражат катары колдонгон.

Стилистикалык плеоназмдардын компоненттери абалтадан кездешип, элдик оозеки чыгармаларда кеңири колдонулуп келгендиктен, көркөм чыгармалардын тилинде бара-бара туруктуу эпитет катарында кызмат өтөп калган тавтологиялык айкалыштар болуп саналат.

Плеоназм-эпитеттердин фольклордо (*Эр Төштүк, Эр Табылды, Кожожаш мерген*) жана көркөм чыгармаларда (*Жээренче чечен, Ак Мөөр ж.б*) жана көркөм чыгармаларда колдонулушу образдуулукту берүүгө жана угарманга күчтүү таасир этүүгө мүмкүндүк түзөт, чыгарманын сюжетин ачык-айкын сүрөттөөгө көмөктөшөт.

2.5. Лексикалык плеоназмдардын пайда болуу булактары

Лексикалык плеоназмдар ички жана сырткы булактын эсебинен пайда болот. Ички булак аркылуу жасалган плеоназмдарда тилдин ички мүмкүнчүлүгү пайдаланылат. Ал эми башка тилден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн төл сөздөргө маанилештиги жагынан плеоназмдарды уюштуруп келиши лексикалык плеоназмдардын жаралышынын сырткы булагын түзөт. Азыркы кыргыз тилиндеги лексикалык плеоназмдар составы боюнча бирдей эмес. Компоненттери синонимдеш плеоназмдар плеонастикалык тизмектердин ичинен тилде эң көп пайда болгон плеоназмдарга кирет. Булар лексикалык плеоназмдардын жаралышынын сырткы булагын түзөт. “Мааниси бири-бирине шайкеш келген төл жана кабыл алынган сөздүн экөө тең бирдей колдонулган учурда артыкбаш сөздөрдүн айкашы жаралат.” [Муратова Э., Усубалиев Б. 2002, 22-б.]

Түгөйлөрүнүн бири тигил же бул тилге тиешелүү болушуна карай азыркы кыргыз тилиндеги лексикалык плеоназмдарды төмөндөгүдөй топторго бөлүүгө болот:

- 1) компоненттери жалпы түрк тилдерине орток болгон сөздөрдөн уюшулган плеоназмдар;
- 2) составындагы түгөйлөрү иран элементтеринен түзүлгөн плеоназмдар;
- 3) биринчи компонентин иран сөздөрү уюштурган плеоназмдар;
- 4) экинчи компоненти иран сөздөрүнөн турган плеоназмдар;
- 5) эки түгөйү тең араб сөздөрүнөн уюшулган плеоназмдар;
- 6) алдыңкы компоненти араб сөздөрүнөн болгон плеоназмдар;
- 7) багындыруучу бөлүгүн араб сөздөрү уюштуруп турган плеоназмдар;
- 8) биринчи компоненти иран, экинчи компоненти араб тилдик тектеги сөздөрдөн түзүлгөн плеоназмдар;

9) багыныңкы түгөйү араб, багындыруучусу иран элементтеринен уюшулган плеоназмдар;

10) биринчи жубу орус тили аркылуу чет тилдеринен кирген сөздөрдөн, экинчиси иран тилдерине таандык сөздөрдөн түптөлгөн плеоназмдар;

11) биринчи компоненти же эки компоненти тең орус тилинен же орус тили аркылуу чет тилдеринен кирген сөздөрдөн түзүлгөн плеоназмдар;

1.Компоненттери жалпы түрк тилдерине орток болгон сөздөрдөн уюшулган плеоназмдар. Мындай плеоназмдар түрк тилдеринин генетикалык байланышынын көрсөткүчү катары кызмат кылат. Алар фонетикалык жактан бир топ формага келтирилген. Өздөрүнө мүнөздүү болгон дабыш укулуктуулугу менен айырмаланып турат жана баяндоонун жай салмактуулугун берет: *жаш бала, кандуу кызыл, жаш жигит, жаш улан, каалоо тилек* ж.б.

2.Составдык түгөйлөрү иран элементтеринен түзүлгөн плеоназмдар. Бул үлгүдөгү плеоназмдардын эки компоненти тең иран тилдеринен кирген сөздөрдөн болот: *калы килем, бечара байкуш, багымдат намаз, куптан намаз, бешим намаз, дигер намаз, намаз дигер, патир нан, шалы оромол* ж.б.

Мисалы: *Калы килем* токуган, чий кармаган, өрмөк соккон уздардын... (Т.Субанбеков).

Айрым окумуштуулар, мисалы, профессор К.Зулпукаров *нан* сөзү иран тилдеринен кирбегендигин, ал көп тилдер үчүн орток экендигин белгилейт. Бул сөздү ал кытай тилиндеги *наң “нан”, наңжи “нан жабуучу, наабай”* сөздөрү менен да салыштырып карайт [К.Зулпукаров. Об этногенетических и социокультурных связях ханзу и киргизов по данным языка // ОшМУнун жарчысы. – 2014. - №12. 70-б.]. Бул пикирге кошулсак да, кошулбасак да, *патир нан* плеоназмы өз маңызын өзгөртпөйт.

3.Биринчи компонентин иран сөздөрү уюштурган плеоназмдар. Буларга *наристе бала, кемер кур, дүра жоолук, аңги эшек, зымырык куш, кырмызы*

кызыл, маареке той, тоту куш, чынар терек, эрме чөл, шакаба сөз, тайган ит, пакене бойлуу, жоодар чөп, чөөдөк бала, парбана көпөлөк деген сыяктуу плеоназмдар кирет.

Мисалы: *Дөөлөт консо бир чымындын башына / **Зымырык куш** салам берур кашыга.* (Т.К.). *Сыр чечиштик **чынар терек** түбүндө...*(Б.Алаков). *Кайда болбосун, **парбана көпөлөктөй** болуп жетимдердин үстүнө түшө калат.* (М.Э)

4.Экинчи компоненти иран тилдеринен оошуп кирген сөздөрдөн түзүлгөн плеоназмдарга *ымыркай наристе, төрт чарчы, ак пахта, кырк күн чилде, кышкы чилде, кан майдан, ак шейшен, ак сурп, сылык сынаа(сыпайы), аруу таза, көөхар таш, көк майса, жашыл майса, көк асман, канаттуу беренде, акыл токтото элек көөдак, көмөч нан, беш манжа, сасык меңдубана, ачуу калемпир, ысык аптап* жана башка ушул сыяктуу плеоназмдар мисал боло алат.

Мисалы: *Ушул күнү сууга салган буудай өнүп, **көк майса** болуп жаңы жылдын биринчи түшүмүн берген* (“Заман Кыргызстан” 20.03.2009).

5.Эки түгөйү тең араб сөздөрүнөн уюшулган плеоназмдар: *кыямат кайым, алла таала, купуя сыр, ажайып керемет, айла амал, ырайымсыз мерез, тараба намаз, таалим тарбия, сак-саламат, бак-дөөлөт, бак-таалай, кадыр-барк, бакыт-таалай, таалай-бакыт ж.б.*

Көрүнүп тургандай, компоненттери араб элементтеринен түзүлгөн плеоназмдар кээде кош сөз тибинде да жолугат.

6.Алдыңкы компоненти араб сөздөрүнөн болгон плеоназмдардын катарын *мүшкүл иш, жумурай журт, аса таяк, асаба туу, санжыра сөз, ажайып укмуш, керемет кооздук, ажайып сулуулук, ажайып кооз, үмүт тилек, накыл сөз, мүрөк суу, аял киши, бир барак кагаз, жылаажын үн, береке байлык, жыпар жыт, эсил кайран, керемет көркөм, купуя сыр,*

максат тилек, акыр аягы, акыр соңу, мар жылан, илдет оору, каада-салт, акыл-эс деген сыяктуу плеоназмдар толуктап турат. Соңку эки мисалды эске албаганда багыныңкы компоненти араб тилинен өздөштүрүлгөн плеоназмдарда да түгөйлөр өз ара атрибутивдик-аныктоочтук катышта байланышып турат.

Мисалы: ***Жыпар жыт*** мончок жыттанган
Каректен шоола нур тамган. (Э.Эрм).

7. Багындыруучу бөлүгүн араб элементтери уюштуруп турган плеоназмдар: *чексиз аалам, кут береке, таң заар, таң азан, түп нуска, тилек максат, тилеген максат, көздөгөн максат, жоош момун, кара мүртөз, мүдөө талап, ак шоола, жарык шоола, жары нур, көз ачык олуя, улуу даражалуу таксыр, оор мүшкүл, келечек тагдыр, эртеңки тагдыр, жай саратан, жайкы саратан, жан алгыч азирейил ж.б.*

Мисалы: 1. *Бирок ошо эл башына түшкөн оор мүшкүлдү кимдер кандай ойлогон?* (К.О) 2. *Корутундуда дипломдун көчүрмөсү гана бар экендиги айтылып, түп нускасын табуу керектиги сунушталган* («Алиби»30.01.15)

8. Биринчи компоненти иран, экинчи компоненти араб тилинен кирген сөздөрдөн уюшулган плеоназмдар сан жагынан азыраак: *күнөөсүз периште, бей күнөө периште, бешене тагдыр, басы кымбат, шор азап, аста секин ж.б.*

Мисалы: ***Баасы кымбат*** барча тон
Базардан чыгат турбайбы (элдик ыр).

9. Багыныңкы түгөйү араб, багындыруучу түгөйү иран элементтеринен болгон плеоназмдарга: *кымбат баалуу, айып күнөө, мусапыр кембагал, азап шор, шам чырак, адам пенде, ар-намыс, дайын-дарек жана башка* ушул сыяктуу плеоназмдар кирет.

10) биринчи жубу орус тили аркылуу чет тилдеринен кирген сөздөрдөн, экинчиси иран тилдерине таандык сөздөрдөн түптөлгөн плеоназмдар; *батрак кедей, бөлкө нан, жарманке базар ж.б.*

Мисалы: *Көрсө көңүл шат кылган / Жарманкелүү базарым.* (Элдик ыр).

11) биринчи компоненти же эки компоненти тең орус тилинен же орус тили аркылуу чет тилдеринен кирген сөздөрдөн түзүлгөн плеоназмдар; мамлекеттик чиновник, кошумча бонус, шоссе жол, сатиралык каррикатура, акыркы финал, калың масса, ак болотной, сырткы форма, хирург врач ж.б.

Экинчи баптан алынган тыянактар

1. Белгилүү болуп турган мааниге кошумча иретинде аныктык, тактык киргизүү плеоназмдардын негизги семантикалык өзгөчөлүгү болуп саналат.
2. Плеоназмдардын кепте айрым өзгөрүүлөргө кабылышы плеонастикалык варианттардын пайда болушун шарттайт.
3. Плеоназмдардын макалдарда кезигиши логикалык жана стилистикалык муктаждыкка байланыштуу болот.
4. Көмөкчү морфемалардын ичинен форма жасоочу мүчөлөр аффиксалдык жана лексика-аффиксалдык плеоназмдарды көбүрөөк уюштурат.
5. Плеоназмдардагы “артыкбаштык” ар түрдүү каражаттар: грамматикалык аффикстер, лексикалык бирдиктер, идиомалар ж.б.у.с. аркылуу туюндурулат. Биз аларды жалпы сапаттарына карап грамматикалык, лексика-грамматикалык жана лексикалык плеоназмдарга ажыратабыз. Булардын арасынан эң көп кездешкени – лексикалык плеоназмдар. Плеоназмдын аталган түрлөрүнүн ортосундагы айырмачылык бар болгону алардын формалык түзүлүшүндө экендигин белгилеп кетүү зарыл.
6. Лексикалык плеоназм деп синонимдеш же маанилик жактан жакын сөздөрдүн синтаксистик багыныңкы байланыштын негизинде белгиленген атрибутивдик-аныктоочтук катышынан уюшулуп, багыныңкы компонент багындыруучу компоненттин маанисин күчөтүп, тактап турган тил каражаттарынын тизмегин айтабыз.
7. Плеоназмдардын азыркы кыргыз тилинде артыкбаштыкты алып жүрүүчү башка каражаттардан айырмалап турган негизги белгиси катары бир түшүнүккө багытталган компоненттеринин ортосундагы атрибутивдик-аныктоочтук катыш эсептелет.
8. Ар кандай синтаксистик эркин сөз айкаштары сыяктуу эле плеонастикалык айкашууда да компоненттеринин орун тартиби аркылуу алардын предметтик-атрибутивдик катышы жана семантикалык

өзгөчөлүктөрү аныкталат, багыныңкы түгөй аныктооч катарында биринчи, андан соң аныкталгыч жайгашат.

9.Лексикалык плеоназмдар структурасы, семантикасы жагынан гана эмес, артыкбаштыкты туюндуруучу каражаттарынын молдугу, жыштыгы жана ар түрдүүлүгү жагынан да өзгөчөлөнүп турат. Атап айтсак, атоочтук плеоназмдарда синонимдер, эки башка сөз түркүмүнө таандык мааниси жактан жакын сөздөр, парафразалар, фразеологиялык бирдиктер, кош сөздөр, кайталоолор, салыштырма конструкциялар, ошондой эле бул каражаттардын эки же андан ашыгы бир контекстте аралаш колдонула берет.

10.Лексикалык плеоназмдар колдонулуш деңгээл-жыштыгына ылайык түрлөргө ажыратылат. Жалпы колдонулган атоочтук плеоназмдар тил өкүлдөрү үчүн бирдей түшүнүктүү болот, бардык стилдерде туруктуу пайдаланылат, колдонулуш жыштыгы мол келет. Ал эми колдонулуш чөйрөсү чектелүү плеоназмдарга эскирген плеоназм, контексттик плеоназм сыяктуу плеоназмдар кирет.

11.Лексикалык плеоназмдардагы “артыкбаштык” дайым өзүн өзү актап турат. Артыкбаш колдонулган элемент түшүнүктү таамай туюндуруу, ой-пикирди экспрессивдүү, образдуу берүү, же багындыруучу компонентинин маанисине тактык киргизүү кызматын аткарат.

12.Лексикалык плеоназмдар сүйлөмдүн мазмунундагы кайсы бир нерсенин билинер-билинбес айырмачылыгын кылдат туюндурууга, ошону менен бирге айтымдын уккулуктуулугун, жай-салмактуулугун берүүгө ийкемдүү келет.

13. Кыргыз тилдеги лексикалык плеоназмдар ички жана сырткы булактардын эсебинен байып, толукталып турат. Тышкы булак аркылуу жаралган лексикалык плеоназмдар компоненттеринин тигил же бул тилге тиешелүү болушуна карай 10 түргө бөлүнөт.

III бап. Лексикалык плеоназмдардын структуралык, семантикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрү

3.1. Атоочтук плеоназмдардын структуралык классификациясы

Лексикалык плеоназмдар түзүлүшү боюнча түрдүү структурага ээ. Алардын семантикасы ар кыл жолдор, ар түркүн формалар менен туюндурулат. Лексикалык плеоназмдардын ичинен кепте арбын колдонулганы – эки компоненттүү атоочтук плеоназмдар. Мындай плеоназмдардын жасалышына өбөлгө түзгөн түгөйлөр кээде бир сөз түркүмүнө (*келечек тагдыр, кыламык кар, кулак сөйкө, темир кишен, кең далылуу, оор салмактуу, кымбат баалуу*) таандык болсо, экинчи бир учурда ар башка сөз түркүмүнөн (*бийик чоку, кычкыл алма, жалган жалаа, ай чырайлуу, күлүк тулпар, кичине балаты, майда күкүм, көтөрүңкү пафос, сасык меңдубана, алгачкы дебют, сырткы форма, чексиз аалам*) жасалат.

Атоочтук плеоназмдарды түптөп турган составдык элементтердин бир түшүнүккө багытталган маанилери басымдуу учурларда кийинки компонентине ылайык аныкталат. Ушул себептен биринчи компоненттин мааниси экинчиси үчүн ашыкча, артыкбаш сыяктанат. Бирок ошол артыкбаш туюлган компонент түшүнүктү толук кандуу, образдуу кабылдоонун маанилүү каражаты болуп саналат.

Багындыруучу бөлүктүн лексика-грамматикалык бөтөнчөлүгүнө, сөз түркүмдөрүнө болгон катышына, кайсы сөз түркүмүнөн түзүлгөндүгүнө карай атоочтук плеоназмдарды *зат атоочтук* жана *сын атоочтук* плеоназмдарга ажыратып карайбыз.

Плеоназмдык тизмектин өзөгүн түзгөн сөз зат атоочтордон болсо, аларды *зат атоочтук плеоназмдар* деп атайбыз. Зат атоочтук плеоназмдардын багыныңкы компоненти катары сөз түркүмдөрүнөн сын атооч, зат атооч жана атоочтук колдонулат. Ошондуктан зат атоочтук плеоназмдардын түзүлүш структурасын төмөндөгүдөй моделде берүүгө болот:

- 1) зат атооч + зат атооч;
- 2) сын атооч + зат атооч;
- 3) атоочтук + зат атооч.

Зат атоочтук плеоназмдар мына ушундай эки компоненттүү моделде синтаксистик эркин сөз айкашы түрүндө да, бириккен же кошмок сөз түрүндө да уюшула берет.

Зат атооч + зат атооч үлгүсүндөгү плеоназмдарга аса таяк // асатаяк, *чынар терек, чолпон жылдыз, шоссе жол, баш паанек, туу чоку, мамык жаздык, кыламык кар, темир кишен, кас душман, көпчүлүк эл ж.б.у.с.* плеонастикалык айкалыштар күбө болот.

Мисалы: *Сыр чечиштик чынар терек түбүндө...* (Б.А.). *Көк мейкинде нурун чачкан чолпон жылдыз* (Э.М.). *Колуна аса таяк алып, ийinine куржун асынып, биринчи вазир башкарып жаткан тойго барат* (“Кыргыз эл жомоктору”). *Даяр эки солдат үнсүз турган Балбайдын эки колун кайрый, билектерине шып-шуп темир кишен салды* (К.О.). *Экөөнү тең Касымга кас душман кылып пайдаланышты* (С.С.). *Төлөмырза бир күнү көпчүлүк элге адатынча мактанып калды* (“ТЖ”). *Кыламык кар жааган бийик ашуунун боорунда...* (И.М.).

Биринчи сүйлөмдө плеонастикалык түгөйлөр (*чынар жана терек*) бирдей көлөмдөгү зат аталыштарын билдирип турат. Ал эми экинчи мисалда плеоназмды түзгөн сөздөр (*чолпон жана жылдыз*) гиперонимдик – гипонимдик катышта. *Жылдыз* – күн системасындагы асман телолорунун жалпы аты, *чолпон* – бир эле конкреттүү телонун аталышы.

Бул үлгүдө түзүлгөн лексикалык плеоназмдардын дээрлик көпчүлүгүндө эки компоненти тең конкреттүү зат атоочтордон болот. Мында багыныңкы компонент атооч жөндөмөдө турса, ал эми багындыруучу өзөк сүйлөм ичиндеги аткарган функциясына ылайык ар кайсы жөндөмө формаларында келе берет. Багынуучу сыңардын формасы өзгөрүүсүз калат. Текстке болгон байланыш багындыруучу компонент аркылуу жүргүзүлөт.

Зат атооч + зат атооч моделиндеги плеоназмдардын өзгөчөлүгү катары андагы түгөйлөрдүн өз ара кыйышуу (таандык) байланышында келишин, багыныңкы компонентиндеги илик жөндөмөнүн мүчөсү (-нын) көмүскөдө калышын эсептөөгө болот: *суу ташкыны, эл макалы, эл массасы, акча каражаты, көңүл көксөөсү АКШ доллары, Көкөмерен суусу, Сахара чөлү ж.б.*

Мисалы: *Францияда суу ташкыны 500 адамдын өмүрүн кыйды* (“Ынтымак” теле каналы). *Эл макалы – жеткен казына, терең, таамай, көркөм* (М.Э.). *Нафиске бөлүнгөн 133 миң АКШ долларынын 29 миңи эмнегедир Бяновелинин жеке өзүнө берилген* (“А”).

Суу ташкыны эл макалы плеоназмдарынын компоненттеринин орду алмашып же багынуучу түгөйү куранды –лык мүчөсүн кабыл алуу менен башка сөз түркүмүнө (сын атоочко) өтүп колдонула берет: *ташкын суу, элдик макал.*

Мисалы: *Ташкын суу тамырын жулуп агызды* (Р.Ш.). *Абалтан келаткан каада-салттарыбыз, элдик макалдарыбыз...* (“О”).

Атоочтук плеоназмдар үчүн *сын атооч + зат атооч* модели абдан өнүмдүү: *караңгы үңкүр, кара пиар, ак элечек, ачуу калемпир, кычкыл алма, бийик секи, ички сыр, күлүк тайган, калың эл, чоң киши, кичинекей наристе, ачуу күйүт, боз кыроо, отуз күндүк орозо, кызыл жалын, жарык шоола, жарык нур, ири мегаполис, көңүлдүү компания, бийик мунара, бийик чоку ж.б.*

Мисалы: *Поэзия, сенсииз дүйнө үңкүр болмок караңгы* (Р.Г.). *Сүт – кичинекей наристеден тартып чоң кишиге чейин алардын алмаштырылгыс тамагы* (“Ден соолук”). *Саяпкери жараиша, күлүк тулпар байге алат* (макал). *Көрсө, аба суук тартып, боз кыроо түшүп калган тура* (Т.С). *Жыйырма миллиондой калкы бар Каир – дүйнөдөгү эң ири мегаполистердин бири* (“КТ”). *Көңүлдүү компанияларды кээ-кээде күсөп*

калар элем (Ш.А.) ж.б. *Ошол жылы киночулардын сөздүндө мени болушунча жамандап, кара пиар жасашты* (“ЖА”. 08.05.2009).

Эң ири мегаполис, көңүлдүү компания, кара пиар плеоназмдык тизмектериндеги багындыруучу компоненттер (*мегаполис, компания, пиар*) – чет тил элементтери. Ошондуктан бул сөздөрдүн маанисин толуктоо максатында аларга логикалык жактан контекстте мааниси шайкеш келген эквиваленттери (*эң ири, көңүлдүү, кара*) багынуучу сыңар катарында колдонулду. *Мегаполис* – “миллиондогон калкы бар **ири** шаар, **чоң** шаар, майда шаарлардын биригүүсү” [КТС, 1915-б.]. *Компания* – “убактысын бирге өткөрүүгө, бирге **көңүл ачууга** чогулган же максаты, тилеги бир болгон адамдардын тобу” [КТС, 733-б.]. *Пиар* – “кимдир бирөө, бир нерсе жөнүндө коомдук пикир (оң же терс) жаратууга багыттаган маалымат кызматынын бир түрү”. [КТС, 1040-б.].

Жогорудагы сүйлөмдө бул сөз “*тескери, терс коомдук пикир*” маанисинде колдонулгандыгы анын багыныңкы түгөйү (*кара*) аркылуу тастыкталып турат.

Сын атооч + зат атооч үлгүсүндөгү плеоназмдардын багыныңкы компоненти көбүнчө *-луу, -сыз, -лык, -гы* мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалган катыштык сын атоочтордон болот.

Мисалы: “*Манас*” эпосу – кыргыз элинин өткөн кылымдардагы турмушу жөнүндөгү **монументалдуу эстелик**. (Б.Ю.). *Актер Амибах Баччандын ысыгына күйүп, суугуна тоңгон өмүрлүк жубайы* – *Жая Бхадури* (“СИ.”, №335, 04.2009). *Сырткы келбетимди бир калыпта сактап жүрүү үчүн бир айда бир жолу колдонуп келаткан ыкмам бар* (“С.И” №204,09, 2006).

Биринчи мисалда плеонастикалык тизмектин багынуучу түгөйүнүн кызматын аткарып турган катыштык сын атооч сөз жасоочу *-луу* (*монументалдуу*), экинчи сүйлөмдө *-лык* мүчөсү (*өмүрлүк*), акыркы мисалда куранды *-гы* (*сырткы*) мүчөсүнүн жардамы аркылуу уюшулган.

Зат атооч + зат атооч үлгүсүндөгү плеоназмдарда конкреттүү зат атоочтон уюшулган багыныңкы компоненттин семантикасы аны сын атоочтон айырмалоого мүмкүндүк берет.

Ал эми *сын атооч + зат атооч* моделинде багынуучу сыңарды сын атооч катары эсептөөнүн формалдуу көрсөткүчү болуп анын сөз жасоочу мүчөлөр менен жабдылышы жана предметтин белгисин билдирүүчү семантикалык маңызы эсептелет.

Пленастикалык айкалыштагы багыныңкы компонент жогорудагыдай формалдуу көрсөткүчкө да, конкреттүү семантикага да ээ болбосо, биз аны түрк тилдери үчүн мүнөздүү изафет кубулушуна кошобуз.

Түркологиялык адабияттарда изафет 3 типке ажыратылып жүрөт, бирок плеоназмдардан биз, негизинен, изафеттин биринчи тибин кезиктиребиз. Изафеттин 1-тиби – бул биринчи элементи морфологиялык формалдуу белгиси жок жана семантикасы жетишерлик аныктыкка ээ эмес эки составдуу тизмек.

Мындай тизмектердеги биринчи компоненттин семантикасы аны зат атоочко да, сын атоочко да кошууга мүмкүндүк берет жана мында Н.К.Дмитриевдин “изафеттин бул түрү эң байыркы” тиби экендиги, “түрк тилдеринде сөздөрдүн ортосундагы байланыш бир гана синтаксистик каражаттар аркылуу берилип, морфологиялык көрсөткүчтөр (аффикстер) колдонула элек доорду чагылдырат” деген пикирине кошулбай коюуга болбойт [1930. 224-б.]. Бул сыяктуу плеонастикалык тизмекке *кут береке, нур шоола, түп тамыр, аксакал карыя* тибиндеги плеоназмдар кирет.

Мисалы: “Манас” эпосу боюнча калайык-калк арасында жүргүзүлө турган ишти **түп тамырынан** бери кайра куруу зарылдыгы турат (С.Б.).

Мында плеоназмдык тизмектеги (*түп тамырынан*) *түп* сөзүнүн семантикасынан *түпкү* деген сын атоочтук маанини да байкай алабыз.

Мындай плеоназмдардын көпчүлүгү абстрактуу түшүнүктөрдү туюндурат. Биринчи компоненти сын атоочко жакын болот. Бул жоромол практикадан, тилдин азыркы өнүгүү закон ченемдүүлүгүнөн келип чыгат. Анткени тилибизде ушундай контекстте көбүнчө абстрактуу зат атоочтордун сын атоочторго өтүш тенденциясы байкалат. Салыштырыңыз: мисалы, *купуя сыр // купуялуу сыр, ызгаар суук // ызгаардуу суук, аксакал карыя // аксакалдуу карыя, саптама өтүк // саптамалуу өтүк* ж.б.

Мисалы: *Ап – а..., -деди акырын муңкана, айтпай кое албай тургандай бир купуя сыры бардай* (Т.К.). *Ар үйдө аксакалдуу кары болсо* (Н.А.). *Аксакалдуу карыя / Агып жаткан дарыя* (Жеңижок). *Ат минген ызгаар суугу обон созуп ...* (Н.Т).

Жетектөөчү бөлүгү зат атоочтон болгон плеоназмдар *атоочтук + зат атооч* моделинде да куралат: *көздөгөн максат көнгөн адат, түйүлгөн муштум, мемиреген тынчтык, аңгыраган талаа, өткөн тарых, бурганактаган бороон, өркөчтөнгөн толкун, далилдөөчү мотив, сүйлөөчү тоту куш, майтарылбас алмаз* ж.б.

Мисалы: *Көнгөн адат* да, болбосо мындай жамгырдан качып болобу (Ч.А.). *Мемиреген тынчтыкта шаркыратма гүрүлдөйт* (“ЗК” 20.03.2008). *Бир көргөнүң – аңгыраган талаа, жайылып жаткан кой* (М.Э.). *Ашыр түйүлгөн муштуму менен тизесин бир укуп, ичинен кекенди* (С.С.). *Ар түрдүү шартта: бурганактаган бороондо, асман чайыттай ачык кезде да,... Күн–кубат* (Н.Б.). *Өткөн тарыхка кычайып карасак, ар бир учурдун өзүнүн мыйзамы, салты...* (“Обон”. 27.05.2008). *Ал өзүнүн оюнун тууралыгын далилдөөчү мотивдерди келтирди* (“Агым”) 1918-жылы Петрограддагы *бир профессордун үйүндө сүйлөөчү тоту куш бар эле* (“ЛЖ”).

Берилген сүйлөмдөрдө плеонастикалык сөз айкашынын багыныңкы компоненттери атоочтук этиштерден (*көнгөн, мемиреген, аңгыраган, түйүлгөн, бурганактаган, өткөн, далилдөөчү, сүйлөөчү*) түзүлгөн.

Зат атоочтук плеоназмдардын багыныңкы компоненти сан атооч, ат атооч сөздөрдөн да болот, бирок алар тилде өтө эле сейрек: *бүткүл аалам, бүткүл жер жүзү, он сегиз миң аалам, төрт чарчы, жалпы жамаат, бир жума, бир апта, бир сындырым, бир ууч* ж.б.

Мисалы: *Тыңдыгыңа тан берип бүткүл аалам...* (“КТ”. 21.01.09). *Ала-Тоо, батыш менен чыгышыңа / Тургандай он сегиз миң аалам батып* (О.Б.). *Эпосто “Манасты” жалпы жамаат жат билген... кошок бар* (Ч.А.). Элчилер Куртка зынданында *бир жума* жатышкан соң... (Т.К.) *Ооба, ыйлабасын деп колуңа бир сындырым* берип коюшчу (Ч.А.). *Зарыл төрт чарчы актың четин кызыл жип учуктаган ийнеси менен бекитип отурат* (Т.С.). Азыркы сүйлөмдө *чарчы* нумеративинин мааниси “артыкбаш” сөз (*төрт*) тарабынан аныкталып турат. *Чарчы* – “квадрат, төрт тарабы бирдей” [КТС, 1313-б.].

Багындыруучу сыңардын милдетин сын атоочтор аткарган плеоназмдардын биринчи компоненти сын атоочтон жана атоочтуктан болору көп кезигет. Ошондой эле сын атоочтук плеоназмдар *зат атооч + сын атооч* үлгүсүндө да жолугарын жана анын өзүнө таандык өзгөчөлүгү бар экендигин байкоого болот. Демек, негизги компоненти сын атоочтон уюшулган лексикалык плеоназмдар тилде *сын атооч + сын атооч, атоочтук + сын атооч* жана *зат атооч + сын атооч* үлгүсүндө кезигет.

Бул моделдердин ичинен *сын атооч + сын атооч* модели көбүрөөк колдонулат: *узун бойлуу, тунук сулуу, камгактай жеңил, анардай кыпкызыл, айдай сулуу, сагызгандай сак, чайытта ачык, көк тулаңдуу, жошодой кызыл, кара кокочо, жубардай таза, нооча бойлуу, москоол денелүү* ж.б.

Мисалы: *Ибрагим Хайал узун бойлуу* календерди эсине түшүрдү (ТК). *Тунук сулуу Канышай / Он алтыда, өзү жааш* (“Курманбек”). *Айдай сулуу Айсалкын / Перизаттын өзү экен* (“Эр Төштүк”). *Ушул азыр көк тулаңдуу жайытта жүрсө...* (Ч.А.). *Станцияда кара кокочо* болуп топураган

жумушчулар (С.С.). Нооча бойлуу, москоол денелүү кара киши – партия ячейкасынын катчысы Эргеш (К.Ж.).

Бул плеоназмдардын эки компоненти тең сөздөрдүн эркин айкалышын көрсөтүп турган синонимдеш сын атоочтордон түзүлгөн.

Түгөйлөрү синонимдеш мындай плеоназмдардын байланышы адаттагыдай эле багыныңкы. Атрибутивдик-аныктоочтук катыш менен тизмектеги түгөйлөр жана айкындалуучу үчүнчү сөз чынжырча түрүндө ырааттуу камсыздалган. Семантикалык жүк алгач багындыруучу сөзгө, андан соң айкындалгычка түшүп турат.

Сын атоочтук плеоназмдардын жасалышынын эң өнүмдүү жолдорунун бирине *атоочтук + сын атооч* тибинде уюшулган плеоназмдар кирет. Буларда жетектөөчү бөлүгү сын атоочтон болгон плеоназмдардын багыныңкы түгөйү катары атоочтуктар көп колдонулат: *даңгыраган кенен, кеңирсиген кең, мемиреген бейпил, тайманбас баатыр, жалтанбас батыр, заңгыраган чоң, олчойгон оор ж.б.*

Мисалы: *Илимде даңгыраган кенен жол жок (К.М.). Казак жагын караса, кеңирсиген кең талаа (Ч.А.). Мемиреген бейпил теребелге кумарлана көз чаптырышып (Т.К.). Акыры акчасын төлөп, заңгыраган чоң үйгө кирдик (СИ”). Келген койчу Динардын көз алдына эчтемеден жалтанбас баатырдай элестеди (Т.С.). Олчойгон оор карагайды бир нече кадам сүйрөп барганда... (К.К.) ж.б.*

Көрүнүп тургандай, бул үлгүдөгү плеоназмдардын багыныңкы компоненти көбүнчө *-ган* формалуу (тиешелүү варианттары менен) өткөн чактык атоочтуктардан болот. Негизги компоненти адамдын мүнөзүн жана сырткы турпатын сыпаттап турган сын атоочтордон да келе берет. *Ал ошондой тарсылдаган ачык-айрым* (“С.И”. 28.08.2007). *Эшимов арык, куркуйган узун киши экен* (“КТ”. 4.09.2009).

Сын атооч + сын атооч үлгүсүндөгү плеоназмдар сыяктуу эле бул моделде уюшулган плеоназмдардын да компоненттеринин ортосунда синтаксистик байланыш багыныңкы компоненттин негизги компонентке, андан соң аныкталуучу үчүнчү сөзгө карай ырааттуу түрдө ишке ашат.

Зат атооч + сын атооч моделиндеги плеоназмдык тизмекте багындыруучу сөздүн маанисине толуктук келтирип турган зат атооч кээде атооч жөндөмөдө, көпчүлүк учурда барыш жөндөмөдө келет: *ай чырайлуу, нур жүздүү, сөзгө чебер, кепке чечен, сөзгө чечен, сөзгө чоркок* ж.б.

Мисалы: *Ай чырайлуу, нур жүздүү* ырчы кыз Айнура Салахиддинова турмушка чыкты. Чыкканда да... (“ТК”, 30.03.2009). Бирок кыздын колу татына, ысык. **Кышкы чилдеде** муз эритер, жанга жагымдуу бир демди сездим (Т.К.). Бул киши кой эле бакпастан, ой дагы багып жүргөн жигит экен. **Кепке чечендигин айт, сөзгө чебердигин айт** (“КТ”, 27.03.2009). Сөөлөт курганды билбейт экең, **сөзгө чоркок** экен деген өңдүү кепке каламбы-жокпу деп ойлоп койбойт (Ч.А.).

Мындан сырткары *зат атооч + сын атооч* модели сүйлөм үлгүсүндө келиши менен да өзгөчөлөнөт: *мүнөзү тартынчаак, акылы жетик, мүнөзү ачык, көзү бүтүк, өңү купкуу, көзү сокур, буту шал, сырты жылма, көзү көр, көзү азиз, тили кекеч, жашы улуу, колдору шадылуу, бели бүкүрү, колу туткак, көңүлү куунак, сабыры суз, көңүлү сергек, эти толук, келбети келишимдүү, көңүлү жумшак, ниети калыс* ж.б. Бул сөз айкаштары – чакан сүйлөмдөр. Алар өзгөчө моделде уюшулат. Баарында сапат, сапаттык субъект бар. Бул субъект сүйлөм ээсине окшош.

Мисалы: *Кубатбекти алып кетели. Өз журтуна аралашсын, мүнөзү тартынчаак* (“ЖО”, 19.01.2007). *Султан Бабур акылы жетик, кайраттуу азамат чыгып, Амир Темир бабасынын...* (Т.К.). *Анын жанында Ганы экөө бак ичинде жолуккан узун чач, көздөрү бүтүк, өңү купкуу жигит жүрөт* (Б.Р.). *Биздин айылда көзү көр манасчы бар эле. Ошол көр манасчыны шырмыйдай болгон узун жазуучу повесть кылып жазыптыр* (С.Р.).

Күндөрдүн биринде **буту шал** адам менен **көзү азиз** киши как эткен карга, кук эткен кузгун жок ээн чөлдө калышат (“Адабий окуу”, 3-класс, 4-бет). **Көзү сокурга** жолуксаң жолук, көкүрөгү сокурга жолукпа (макал). Бирөө бар **сырты жылма**, ичи чалкан (макал). Эркегидир, аялыдыр **колдору шадылуу**, манжалары түз келет (К.О.). Шабдан кесени колуна алды да, **жашы улуу** үчүн Качыбекке сулуу (К.О.). Кычан далысын салган атасынан жооп күткөндөй **сабыры суз...** (Ш.Б.). Жеңем **эти толук** киши эмести, деми кысыла түштү (А.У.).

Сан атооч + сын атооч, тактооч + сын атооч үлгүсүндө да плеоназмдарды кезиктирүүгө болот, бирок алар тилде өтө эле сейрек: *бир тилектеш, бир пикирлеш, бир өңчөй, эки айрылыш* ж.б.

Мисалы: Чындыгында, Качыкенин жолдоштору бар эле, бирок алар **бир тилектеш ... жолдош** эмес эле (У.А.). **Эки айрылыш** жолдун кайсынысына түшөрүмдү билбей, маң болуп туруп калдым (“АТ”). Күнү кечээ... Б.Наргозуев 48 жашын **жакын санаалаштарынын** курчоосунда “Золотой фазан” кафесинде белгиледи (“ЖА”. 06.02.2009).

Биринчи жана экинчи сүйлөмдө сын атоочтук плеоназмдардын багыныңкы түгөйү сан атоочтордон (*бир жана эки*) уюшулса, үчүнчү мисалда жетектөөчү функциядагы затташкан сын атооч (*санаалаштарынын*) тактоочту (*жакын*) өзүнө багындырып турат.

Лексикалык плеоназмдардын курулушу багыныңкы компонентинин кеңейишинин эсебинен же парафразалардын жана туруктуу сөз тизмектеринин аныктооч катарында багындыруучу сыңарга карай төрчүл орун тартипте келиши менен татаалданышы мүмкүн. Ошондуктан атоочтук плеоназмдар эки компоненттен гана турбастан, үч же андан ашык татаал түзүлүшкө чейинки багыныңкы курамда уюшула берет.

Зат атоочтук плеоназмдардын түзүлүшү жогоруда баяндалган негизги үч моделге жооп берет, бирок мында анын татаалданышы, багыныңкы компоненттин жайылышынын эсебинен болот. Атап айтсак, *сын атооч +*

зат атооч үлгүсүндөгү плеоназмдарда кээде багыныңкы компонент катары колдонулган сын атоочко синонимдеш сөздүн, парафразалардын, туруктуу сөз тизмектеринин жанаша келишинен багыныңкы компонент составы жагынан жайылып, натыйжада бул структурадагы плеоназмдын түзүлүшү татаалдашат: *көк жашыл шибер, жаш кыз бала, аалам бетин бербеген кеңирсиген кең талаа, көөдөй караңгы түн, көк жылгаяк муз, как эткен карга, кук эткен кузгун жок ээн чөл ж.б.*

Мисалы: Бийик аска зоосу бар / Тар капчыгай коосу бар ("Манас"). Ырдап берчи обон сала / Кучкак уя салганын / Бакан алып жаш кыз бала / Сууга эртелеп барганын (А.С.П.). Көөдөй караңгы түндө кантип өзү жалгыз келгенин ойлогондо азыр да өзү титиреп кетет ("АТ"). Кар боройлоп, кыш да келди ышкырып / Суу да тоңду, көк жылгаяк муз болуп (Т.Ч.). Ал беш квадрат километр жердеги чычкан мурду жөргөлөгүс чытырман токойдо, таш жана кумдуу жээкте турат ("Кырг.мад."). Аалам бетин бербеген кеңирсиген кең талаада бороон боздоп... (И.К.).

Көрүнүп тургандай, алтынчы мисалда зат атоочтук плеоназм төрт компоненттүү, (1.*аалам бетин бербеген*; 2.*кеңирсиген*; 3.*кең*; 4.*талаа*;) калган мисалдарда үч компоненттүү курамда келип, түзүлүшү боюнча татаалдашкан.

Зат атоочтук жана сын атоочтук плеоназмдардын түзүлүшүнүн татаалданышына багыныңкы компонент катары колдонулган парафразалар жана туруктуу сөз тизмектери да таасир эткендей туюлат. Буга далил катарында төмөндөгү мисалдарды келтирүүгө болот: *адам жутар желмогуз, түк билбеген акмак, ачык ооз аңкоо, мурду жок бучук, кой оозунан чөп албаган момун, бир буту мертинген чолок, жан алгыч азрейил, аты чыккан белгилүү, ичи тар кызганчаак ж.б.у.с.*

Чындыгында, бул мисалдарда плеоназмдар жана фразеологизмдер зат атоочко жана сын атоочко багыныңкы абалда турганы менен, эки компоненттүү (*адам жутар / желмогуз; түк билбеген / акмак; ачык ооз /*

аңкоо; мурду жок / бучук; кой оозунан чөп албаган / момун; бир буту мертинген / чолок; жан алгыч / азирейил; аты чыккан / белгилүү; ичи тар / кызганчаак) бойдон калган. Ошондуктан аларды татаалдашкан түзүлүштөгү атоочтук плеоназм катары эсептөөгө негиз жок.

Ошентип, лексикалык плеоназмдар белгилүү бир структуралык үлгүдө уюшулат. Мунун өзү дагы бир жолу плеоназмдардын кептик эмес, тилдик кубулуш экендигин, алардын жасалыш үлгүсү сөз жасоонун мыйзамдарына дал келерин тастыктап турат.

Лексикалык плеоназмдар бириккен сөз (*сарсаана гүлдесте, гүлгаакы ишикебек, жоомарт*), кошмок сөз (*бала бакча, кара мүртөз, чаар ала*), синтаксистик сөз айкашы (*чытырман токой, күлүк тулпар, узун бойлуу*) түрүндө, ошондой эле татаал түзүлүштө (*бийик ашуу бел, көк жашыл шибер, көк жылгаяк муз, жаш өспүрүм бала*) уюшула берет.

Мисалы: *Жалбарбачы, эшигимди какпачы / Жапа тартып, сарсанаага батпачы* (И.С.). *Гүлдесте кармап колума / Күтөмүн сени келет деп* (Т.Ч.). *Атабек – айтканынан кайтпаган кара мүртөз киши* (К.Ж.). *Кокуй, ал жериң бүтүндөй чытырман токой!* (А.Ст.). *Баскан жолуң бийик ашуу бел экен* (К.Б.).

Алдыңкы эки сүйлөмдө лексикалык плеоназм бириккен сөздөрдөн жасалган. Биринчи мисалда *сар / зор* сөзүндө да, экинчи бөлүгүндө да сезимдин кыйналуусу, түйшүккө түшүүсү туюнтулган. Үчүнчү сүйлөмдө плеоназмды кошмок сөз, төртүнчү сүйлөмдө сөз айкашы, акыркысында бир мааниге багытталган үч сөздүн тизмеги уюштурган.

Бириккен сөздөрдүн жардамында түптөлгөн лексикалык плеоназмдарга далил катарында келтирилген *гүлгаакы* сөзүнө “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” төмөндөгүдөй түшүндүрмө берилген: “*Күлгаакы. 1.Каакым. 2.өтм. Соолубаган, тоңбогон гүл. Ошол жерде жайы-кышы суукка тоңбогон, ысыкка оңбогон гүлгаакы деген кызыл гүл бар экен* (Т.М.)”. [КТС, 2010. 837-бет].

Бир сөздүн алкагында лексикалык плеоназмды түзүүгө жөндөмдүү бириккен сөздөрдүн айрымдары топоним (*Чаткал*) катары да, антропоним (*Уулбала, Гүлдесте, Гүлгаакы ж.б.*) катары да колдонула берет.

Плеоназмдардын структуралык классификациясынын татаалдыгы лексикалык плеоназмдардын проблемасы сөз түркүмдөрүнө (изафет) жана татаал сөздөр менен сөз айкаштарынын ортосундагы чекти ажыратууга байланышкан жалпы лингвистикалык маселелер менен байланышып тургандыгында.

Лексикалык плеоназмдардын структуралык топтору багындыруучу түгөйдүн сөз түркүмдөрүнө болгон катышына карай түзүлдү. Жетектөөчү компонентинин кайсы сөз түркүмүнө таандык экендигине ылайык лексикалык плеоназмдар зат атоочтук жана сын атоочтук плеоназмдарга ажыратылды.

Изилдөөнүн жүрүшүндө лексикалык плеоназмдардын бул түрлөрү багыныңкы компонентинин морфологиялык түзүлүшүнө жана кайсы бир сөз түркүмүнөн жасалгандыгына карай ич ара структуралык моделдерге бөлүштүрүлдү. Зат атоочтук жана сын атоочтук плеоназмдын үч структуралык үлгүсү көрсөтүлдү.

3.2. Атоочтук плеоназмдардын лексика-семантикалык топтору

Компоненттеринин мамиле-алакасы синтаксистик багыныңкы байланыштын негизинде түзүлгөн, багыныңкы түгөйү көбүнчө багындыруучу түгөйдөн мурун келип, айкалыштагы өзөк сыңардын манисин өзгөчө дааналап көрсөтүп же күчөтүп турган семантикасы жагынан жакын же синоним сөздөрдүн атрибутивдик- аныктоочтук катыштагы кез келген тизмегин лексикалык плеоназм деп атайбыз.

Мисалы: *Түш ооп калган. Асман чайыттай ачык* (К.О.). *Картаң ат менен картаң чал* ээн жолдо мүңдөшүп жалгыз турду (Ч.А.).

Биринчи сүйлөмдө лексикалык плеоназм синонимдерден уюшулган. *Чайыттай ачык* тизмеги аркылуу асмандын булутсуз ачыктыгы, абдан ачык, тунук экендиги күчөтүлүп берилген, чечмелеп айтканда, алдыңкы компонент аркылуу “*тунуктук*” мааниси аныкталып, такталып турат. Ал эми кийинки мисалда лексикалык плеоназмды эки башка сөз түркүмүнө таандык (биринчиси – сын, экинчиси – зат атооч) болгону менен, логикалык жактан маанилери жакын сөздөрдүн айкашы түптөдү. Мында “*карылыкты, жааш улгайып калгандыкты*” билдирүүчү *чал* сөзүнө мааниси жакын *картаң* сөзү айкашып келип, натыйжада “*улгайгандык*” түшүнүгү таамай туюндурулду.

Атоочтук плеоназмдардын маанилик жагын үч түрдүү: 1)түгөйлөрүндөгү маани-мазмундун сакталышына; 2)компоненттеринин ортосундагы байланыш-катышка жана 3)лексика-семантикалык топторундагы маанинин жана мазмундун алыс-жакындыгына карай классификациялайбыз.

1.Биринчи топко атрибутивдик-аныктоочтук катыштагы синоним сөздөрдүн жана эки башка сөз түркүмүндөгү мааниси жакын тил бирдиктеринин айкашынан түзүлгөн плеоназмдар кирет. Бул типтеги плеоназмдардын компоненттеринин лексикалык мааниси тил ээлерине толук түшүнүктүү болот: *ымыркай наристе, бейкүнөө периште, саамай чач, шыңга бойлуу, көнүмүш адат, кумдуу чөл, ачуу күйүт* ж.б.

Мисалы: 1.*Энеси бурулдатып түтүн сорсо,
Баласы анын ышталган сүтүн сорсо,
Ымыркай наристеге
Бейкүнөө периштеге
Кандай гана жашоо тиет?* (Б.С.)

2.*Шыңга бойлуу Норузбай жаа огундай сызган күлүктүн
жсалына өбөктөй...* (К.О.). 3.*Саамай чачың төгүлүп / Сан кыздардан бөлүнүп*

(Э.Э.). 4. *Көрсө, келген туристтерди жылуу жүз, жылмаюу менен тосуп алуу малай элинде көнүмүш адатка айланган нерсе экен* (“С.И.” 6-12.2009). 5. *Аялсыз үй кумдуу чөлдөй* (макал). 6. *Ачуу күйүт ичимди өрттөп эңшерди* (С.Ж).

2.Экинчи топко компоненттеринин бири маанилик теги жагынан күңүрттөнүп, тилдин бүгүнкү этабында жеке колдонула албай калган сөздөрдөн болгон плеоназмдарды кошобуз. Алар – *бел күрөк, кара сыя, султ эт ж.б.*

Мындай плеоназмдардын компоненттеринин тизмегиндеги маанилик күңүрттөнүү түгөйлөрдүн семантикалык жүгүнүн кайрадан бөлүштүрүлүшүнө түрткү болуп, бул айкалыштын туруктуу сакталып калышын шарттап турары жөнүндө профессор Б.Усубалиев жана Э.Муратова мындай дейт: “Казак тилиндеги “*кичине күрөк*” маанисинде колдонулган *бел күрөк* плеоназмынын компоненттери синоним болуп эсептелет, себеби *бел* сөзү кээ бир түрк тилдеринде, каракалпак (*бел*), өзбек (*бел*), түркмөн (*пил*), о.э. казак тилинин кээ бир говорлорунда (“*бел*”) “*күрөк*”, “*кичине күрөк*”, “*темир күрөк*” маанисинде колдонулат. Бул айкалышта *бел* – “*поясница*” маанисинде колдонулуп кетиши алгачкы маанисинин күңүрттөнүшүнөн улам *күрөк* сөзүнө аныктооч катары кабыл алынышынан чыккан. Мына ошон үчүн “*белге байлануучу кичине күрөк*” маанисин ташыган *бел күрөк* сөз айкашындагы *бел* компонентинин *поясницага* эч кандай тиешеси жок... *Кара сыя* – *сыя* сөзүнүн түбү фарсча, “*кара*” (“*түс*”) дегенди туюндурган. Түрк тилдери тарабынан кабыл алынып жатканда “*сиях*”, “*сия*”, өзбекче “*сиех*”, “*сыя*” (*чернила*) деген маанисин жоготкон, антпесе *кара сыя* плеонастикалык айкашынын түзүлүшү мүмкүн эмес эле”. [Муратова Э., Усубалиев Б. – Б., 2002. 31-бет].

Ал эми *султ эт* деген плеоназмды түзүп турган компоненттердин биринчиси (*султ*) араб тилинен өздөштүрүлгөн (Карасаев К.К. – Фрунзе: 1986, 247-б.). Бул сөздүн лексикалык мааниси жалпы элге бирдей даражада

түшүнүктүү болбогондуктан, аны эне тилибиздеги *эт* сөзү дайыма коштоп турат.

Мисалы: *Жана эле суналып бой кереген каракөз марал заматта соолуган султ этке айланды* (И.М.).

Бир түгөйү маанилик жактан күңүрттөнгөн бул сыяктуу көрүнүштү азыркы учурда айрым кош сөздөрдөн, бириккен сөздөрдөн да кездештирүүгө болот. Анткени “кыргыз тилиндеги бир катар кош сөздөрдүн составында азыр өз алдынча колдонула албаган, өзгөчө лексикалык да мааниге ээ болбогон сөздөр бар. Алар ушундай типтеги кош сөздөрдүн составдык бөлүгү катары гана жашай алат. Бирок башка алыс же жакын тектеш тилдерде өз алдынча сөз катары колдонулат, өзүнчө лексикалык мааниси да бар. Ушул жагынан негиздеп талдай келгенде, мындай сөздөр качандыр бир кездерде тилде да өз алдынча колдонулуп, лексикалык мааниге да ээ болуп жүргөн болуу керек. Мындай кош сөздөргө төмөнкүлөрдү мисал кылууга болот.

Бала-чака – түркмөн тилинде “*чага*” “*бала*” деген мааниде өз алдынча колдонулат.

Кир-кок – якут тилинде “*кок*”, “*кир*” деген маанидеги өз алдынча сөз. Ошондой эле монгол тилиндеги *хог*, “*кир*”, “*какач*” деген мааниде ...” (Абдулдаев Э. – 1998, 184-бет).

Кыргызча деле “*абдан кир*, кирдеген, таза эмес” деген маанини берген “*кокочо*” сөзү кезигет: Ага логикалык жактан маанилеш *кара* деген сын атооч багыныңкы түгөй катары байланышуу менен лексикалык плеоназм жасалышы мүмкүн. Мисалы: *Станцияда кара кокочо болуп топураган жумушчулар...* (С.С.).

Кыргыз тилинде “*букачар*” деген бириккен сөз бар. Мындан биз “*жааш бука*” маанисин түшүнөбүз. Ал эми айрым тектеш тилдерде бул сөздүн тутумундагы *-чар* формасы өзүнчө сөз катары колдонула алат. Маселен,

тува тилинде (*шары*), алтай тилинде (*чор*), монгол тилинде (*шар* “*өгүз-вол*” маанисин берет. Кыргыз тилинде бул сөз “*текечер*” деген сөз сыяктуу эле көркөм чыгармаларда, оозеки кепте кеңири колдонулат.

Мисалы: *Сен букачар болуп муу-муулап жер чапчып калыпсың* (К.О.).

3.Үчүнчү топтогу плеоназмдардын катарын компоненттеринин бири маанилик козголууга дуушар болгон плеоназмдар түзөт. Убакыттын өтүшү менен айрым учурларда сөз маанисинде өзгөрүүлөр болуп турары белгилүү. Ал көрүнүш сын атоочтордун затташуусунан, же зат атоочтордун сын атоочко өтүп турушунан байкалат. Мына ушундай жол менен жалпы түрк тилдеринде заттын түсүн билдирген көк сөзү XI кылымдын соңунан, б.а., Махмуд Кашкари жашаган доордон тарта мурунку мааниси менен кошо “*асман*” деген түшүнүктү да туюндура баштаган. Азыркы учурда бир нече маанини: 1)*заттын түсү*, 2)*асман*, 3)*чөп*, 4)*көк дат* маанилерин берет. Ошонун натыйжасында *көк асман*, *көк чөп* деген плеоназмдар пайда болгон.

Ошентип, компоненттеринин маанилик мазмунунун сакталыш даражасына карай атоочтук плеоназмдар үч түргө бөлүнөт:

а) түгөйлөрүнүн мааниси айкын плеоназмдар;

б) маанилик теги күңүрттөнгөн түгөйү бар плеоназмдар;

в) компоненттеринин бири семантикалык өзгөрүүгө кабылган плеоназмдар.

Атоочтук плеоназмдар компоненттеринин ортосундагы *байланыш-катнашка карай* төмөндөгүдөй негизги типтерге бөлүнөт:

1. Затты же анын белгисин тактоо жана конкреттештирүү: *кулак сөйкө, күн чыгыш, күн батыш, бир буту майып, купуя сыр, боз мунарык, кирсиз таза, калы килем, кырмызы кызыл, көк майса ж.б.*

2. Белгилүү бир затты өзү тиешелүү болгон тектин катарына кошуу: *айгүл гүл, райхан гүл, маки бычак, каухар таи, нефрит таи, атан төө, мекиян тоок, сүлүк курт, тоту куш, туйгун куш, булбул куш, ылаачын куш,*

барчын куш, патир нан, накыл кеп, санат сөз, мажүрүм тал, сүмбүлө жылдыз, бөлкө нан, беш атар мылтык ж.б.

3. Зат белгисин күчөтүү, интенсификациялоо: *көзгө сайса көрүнгүс караңгы, жапжаш бала, капкара ыш, дырдай жылаңач, аппак кар, жапжашыл шибер ж.б.*

Түгөйлөрдүн ортосундагы байланыш-катнаштан улам зат белгиси такталып, конкреттештирилип турган плеоназмдардын жасалышына синонимдер, мааниси жакын сөздөр, парафразалар, туруктуу сөз тизмектери, салыштырма конструкциялар негиз болуп берет. Жетектөөчү компонент катары зат атоочтор жана сын атоочтор, келе алат: *кырмызы кызыл, кен байлык, эт бөлчү бөкөөл, акылы толук даанышман, кечке жааган ак жаан, көптү көргөн кексе, нымдуу сыз, бет маңдай, чайыттай ачык, мар жылан, таңкы шүүдүрүм, эртең мененки шүүдүрүм, кууш капчыгай, серке улак, көңүлү сергек, бою жапалдаш, бою кыска.*

Мисалы: *Ар ишти салат жөнүнө / Акылы толук даанышман* (Арстанбек). *Атайы бөлүнгөн жигиттер табак көтөрүшүп, ичкериде эт бөлчү бөкөөлгө кирет* (Ж.М.). *Серке улак ортого ташталды. Аны жерден эңип алышка...* (Ч.А.). *Атанын ошол уулдары таңкы шүүдүрүмдө жылкы тосуп жүрүшүп...* (К.О.). *Эртең мененки шүүдүрүмдө шымын түрүнгөн жаш балдар жылкыларды желеге ийришти* (К.О.). *Кычандын жүрөгүн түпөйүл басканы менен, көңүлү сергек* (Ш.Б.). *Лилипуттар – бою кыска адамдар* (“КТ”). *Өзүнүн [Гүлсүнай] жалтанбаган өрттөй мүнөзү, бетке чабарлыгы менен...* (“Кырг. ад”).

Мисалдар көрсөтүп тургандай, багындыруучу өзөк катарында колдонулган зат атооч, сын атоочтор аркылуу (*даанышман, бөкөөл, улак, шүүдүрүм, сергек, кыска, өрттөй*) заттын белгиси аныкталып турса, ал эми багыныңкы сыңарлар (*акылы толук, эт бөлчү, серке, таңкы, эртең мененки, көңүлү, бою, жалтанбаган*) аларды тактоо, конкреттештирүү функциясын аткарып келди.

Компоненттеринин өз ара байланыш-катышынын негизинде белгилүү бир зат менен кошо анын теги бирге туюндурулган плеоназмдар адатта жетектөөчү түгөйү зат атоочтордон болгон плеоназмдарга мүнөздүү. Багындыруучу бөлүгү зат атоочтордон түзүлгөн бул сыяктуу плеоназмдарда маанилик катыш тектик жана түрдүк түшүнүктөгү зат атоочтордун ортосунда болот. Негизги компонент заттын алгачкы негизин, тегин ачып көрсөтсө, ал эми багыныңкы компонент анын кайсы түрүнө кирерин тактоо милдетин аркалайт: *саптама өтүк, жабагы тай, маки бычак, бөлкө нан, тайлак төө, галифе шым, кептер куш, сүлүк курт, беш атар мылтык, туйгун куш ж.б.*

Мисалы: *Ошол учурларда Эсенбай бий жаңы кармалган туйгун куш салып, хан алдына жүз көрсөтүп келүүгө кеткен болчу (Т.К). Эдигей өзү да жасана кийинген, бутунда кырым өтүк, эки чөнтөк тушу салаңдаган галифе шымчан (Ч.А.). Кагылайын ай..., – деди жеңеси, – кептер куштай кылактаган көңүлүңдү кыя албай... (Т.К). Тайлак төөлөр ойноктоп тобунан бөлүнүп кетпесин дегендей... (Ч.А.). Кисеси толо ок-дары. Асынганы – беш атар мылтык (К.О). Сүлүк курт уюган кандарды соруп, кан басымын калыптандырат (“К” №1, 2001).*

Өз ара айкашып турган компоненттеринин семантикасындагы өзгөчөлүгүнө жана сапатына караганда булар лексикалык плеоназмдардын өзүнчө бир чоң тайпасын да түзүп турат. Эгер формалдуу карасак, буларды сөз айкашына бириктирбей эле, биринчи компоненттин өзүн жеке колдонууга мүмкүн сыяктуудай көрүнөт. Мисалга алсак, *беш атар* деген сөз жеке туруп эле “*мылтык*” деген түшүнүктү туюндурат *беш атар мылтык* плеоназмдык тизмегинде эки түгөйү тең бир гана айырмачылык менен өз алдынча колдонула алат: экинчи компонент (*мылтык*) мылтыктын жалпы аталышын билдирсе, ал эми *беш атар* сөзү мылтыктын бир түрү катарында келет.

Мындай сөз тизмектерин кепте пайдалануу азыркы кыргыз тилинде белгилүү бир түшүнүктү жеткиликтүү туюндурдуу зарылдыгынан улам

абалтадан колдоо таап калыптанып калган. Ошондуктан жогорудагы тил каражаттарынын тизмегин толук түрдө лексикалык плеоназмдардын катарына кошо алабыз.

Компоненттеринин ортосундагы карым-катнаштын натыйжасында зат белгиси күчөтүлүп берилген плеонастикалык айкаш көбүнчө сын атоочтук плеоназмдарда кезигет: *ызгаар суук, кыпкызыл кан, кой оозунан чөп албаган момун, капкара ыш, ичи тар кызганчаак, тиш каккан куу, камчы салдырбаган тың, жатып ичер жалкоо, капкара карагаттай ж.б.*

Мисалы: *Турмушубуз жаман болгон жок. Аялым камчы салдырбаган тың чыкты* (“ТК”). Бул сүйлөмдө багыныңкы компоненттин ролундагы туруктуу сөз айкашы (*камчы салдырбаган*) багындыруучу түгөйүнүн (*тың*) маанисин, анда камтылган зат белгисин конкреттештирип, күчөтүп турат.

Мындай плеоназмдар стилистикалык жактан боектуу келип, кептин таасирдүүлүгүн арттыруучу стилистикалык өзгөчө ыкма катарында көркөм чыгармалардын образдуулугун туюндурууга көмөктөшөт.

Ошентип, лексикалык плеоназмдарда андагы компоненттердин семантикалык карым-катнашынын үч тибин: зат белгисин тактоо жана конкреттештирүүнү; күчөтүү жана интенсификациялоону; белгилүү бир затты өзү таандык текке киргизүүнү бөлүп көрсөтүүгө болот.

Компоненттеринин байланышы аркылуу заттын кайсы бир белгисин тактап, конкреттештирип турган плеоназмдар сан жагынан эң көп. Күчөтүү, интенсификациялоо максатында колдонулган плеоназмдар аларга караганда сан жагынан азыраак. Ошондой болсо да мындай плеоназмдар фольклордо жана көркөм чыгармаларда бир топ жыш кездешет.

Азыркы учурда лингвистикалык адабияттарда тилди ар башка майда түзүлүштөгү системалардан турган бирдиктүү бүтүн система катарында аныктоо тенденциясы сезилет. Тилдин белгилүү бир объектисин толук жана

ар тараптуу изилдеп үйрөнүүнүн мыйзам ченемдүүлүгү жетиштүү деңгээлде система түшүнүгү менен байланышкан.

Маанилик, формалык, тыбыштык ж.б. жактан бири-бири менен маанилеш тилдик кубулуштардын ырааттуу жыйындысы система деп аталат [Орузбаева Б.Ө. – Фрунзе. Илим, 1972. – 272-б.]. Системаны өз ара байланышып, бирин экинчиси коштогон тилдик элементтер түзөт.

Тилдин лексикалык деңгээли туурасында сөз кыла турган болсок, окумуштуулар лексиканын бирдиктеринин ортосунда белгилүү бир өз ара аракеттешүү, тартылуу жана түртүлүү бар экендиги жөнүндө корутундуга келишип, алар лексикадагы белгилүү системалуулук түшүнүгүн таанышкан.

М.М.Покровский мындай дейт: “Белгилүү бир сөз маанисинин тарыхы ошол сөздү башка синонимдеш, эң башкысы, тигил же бул түшүнүк чөйрөсүнө таандык сөздөр менен байланышта изилдегенде гана түшүнүктүү болот”. Ошону менен бирге ал “мындай сөздөр түшүнүктүн түрдүү чөйрөсүнө тиешелүү болгону менен, сөз маанисинин тарыхындагы окшош кубулуштар экендигин” белгилейт [Покровский М.М. – М, 1959. С.54.75)]

Лексиканы система катарында изилдөө анын эң маанилүү касиет-сапаттарын кеңири аныктоого, элементтеринин ортосундагы карым-катыштын мүнөзүн ачып берүүгө, анын айрым майда түрлөрүн үлгү түрүндө көрсөтүүгө өбөлгө түзөт.

Азыркы кыргыз тилиндеги плеоназмдарды семантикалык жактан талдоо алардын тилде системалуу түрдө уюшула тургандыгын көрсөттү. Ошондой эле лексикалык плеоназмдардын компоненттеринин маанилик байланышына ылайык лексика-семантикалык топторго (ЛСТ) бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берерин ырастады.

Биздин изилдөөдө лексика-семантикалык топторго кыргыз тилинин сөздүк курамындагы лексикалык маанисинин негизинде тизмектешкен плеоназмдар бириктирилди.

Лексикалык плеоназмдар ар түрдүү түзүлүштө келет, ашыкчалыкты туюндуруунун ар кыл ыкмалары менен жасалат жана ар башка функционалдык топторго таандык болот.

Изилденип жаткан материалдарды талдоого алуу атооч сөз түркүмдөрүнүн базасындагы лексикалык плеоназмдар семантикасы боюнча ар түркүн экендигин жана курчап турган чөйрөнүн көптөгөн жактарын кеңири камтый ала тургандыгын көрсөттү. Атоочтук плеоназмдардын маанилик жагына сереп салганда, негизинен, алар «*адам*» түшүнүгүнүн тегерегиндеги, башкача айтканда, адамдын сапаты, мүнөзү, сырткы келбети, адамдардын жаш-курактык, социалдык, үй-бүлөлүк ж.б. топторун бөлүп көрсөтө турган лексика-семантикалык тайпаларга кире тургандыгын баса белгилөөгө болот.

Лексикалык плеоназмдарды тилдик система катарында семантикасы боюнча багындыруучу компонентине карата классификациялайбыз. Мында жетектөөчү компоненттин кайсы сөз түркүмүнөн экендиги эске алынат.

Биз изилдөө ишибиздин максатына ылайык лексикалык плеоназмдардын ичинен атоочтук плеоназмдарды тилде салыштырмалуу көбүрөөк учурай турган зат атоочтук жана сын атоочтук плеоназмдардын алкагында лексика-семантикалык топторго бөлүп карайбыз. Атоочтук плеоназмдарды лексика-семантикалык топторго (ЛСТ) жетектөөчү түгөйлөрүнө карай бөлүштүрөбүз. *Багындыруучу компонентти зат атооч сөз түркүмүнөн түзүлгөн лексикалык плеоназмдар* жалпы жонунан төмөндөгүдөй лексика-семантикалык топторго ажырайт:

Биринчи ЛСТ – жаш өзгөчөлүктү аныктап турган плеоназмдар.

а) «*бөбөктөр*»: *кичинекей бөбөк, ымыркай бала, кичинекей наристе, жаш наристе, наристе бала, жаңы төрөлгөн ымыркай, кичинекей бөбөк ж.б.*

Мисалы: ***Ымыркай баланы өппөйт («К»).*** ***Жаңы төрөлгөн ымыркайдан тартып... чейин концерттин күбөсү болушту («ТК»).***

б) «балдар», «кыздар»: *чыт курсак бала, мадыра баш балдар, кичинекей бала, майда балдар, беш көкүл кыз, жаш бала, жаш кыз, секелек кыз, секелек селки, жаш жеткинчек, кичинекей бала ж.б.*

Мисалы: *Мен таякең Ысмайылмын. Биздикинде жүргөндө сен **секелек кыз** болчусуң (Т.С.). **Мадыра баш балдар, беш көкүл кыздар** чымын-куюн болуп жетип келишти (М.А.). Бүгүнкү **жаш жеткинчек** – эртеңки келечектин, мамлекеттин ээси (“КБ”). Жаздын күнү **жаш баладай** (макал). Ошол **кичинекей баланын** жүрөгүндө бирөөнүн кылган жакшылыгы жүлүндөй сакталып калса, ... (Ч.А.).*

Белгилеп кетүүчү жагдай, *чыт курсак бала, мадыра баш балдар, беш көкүл кыз* плеоназмдарынан улуттук психология, улуттук аң сезим чагылып турганын көрө алабыз. *Чыт курсак* фразеологизми “*ымыркай менен тестиерлердин ортосундагы, бир жаштан алты-жети жашка чейинки балдардын*” курагынын аталышын [КТС. 2010. 1359-бет] билдирип, бул курактагы эркек балдарга карата гана колдонулса, *мадыра баш “кагылбаган, али жаш, аркы-беркинин жете түшүнө элек, тажрыйбасыз”* [КТС. 2010. 896-б.] деген маанилерди туюндуруп, уул балдарга карата пайдаланылат. Ал эми “*эс тартып, бойго жетип калган, турмушка чыга элек кыз*” [КТС. 2010] түшүнүгүн билдирүүчү *беш көкүл* туруктуу сөз тизмеги кыз балдарды сыпаттоодо (илгери бой жеткен кыздар чачын беш өрүм кылып өрүп жүрүшкөн) колдонулат.

Мисалы: *Танабай Жайдарды ушул сыйкырдуу өнөрү үчүн **беш көкүл кыз** кезинде сүйүп алган (Ч.А.).*

в) «жаштар»: *жаш өспүрүм, боз бала, боз улан, жаш жигит, жаш селки, жаш келин, жаш келинчек ж.б.*

*Жүрөккө жүрөк кыналса / **Жаш селки** аны кыябы (Э.К.). Закымдады кыз улам / Жакындады **боз улан** (К.У.). **Жаш жигит**, тереземди жойлобогун (Ү.М.). Бир көргөндө эле жигиттердин көз жоосун алган **жаш келиндин** ысымы. – **Седеп** (К.О.).*

г)«карылар»: картаң чал, кары кемпир, аксакал карыя, карт абышка, аксакал абышка, аксакалдуу абышка, улгайган карыя, улгайган карылар, тиш каккан карылар, ээги түшкөн кары ж.б.

Алжыган **картаң чал** он тогуздагы жаш кызды сүйүп калат. Анын эмнеси жакшы? (Ч.А.). Республикабыздын аймагындагы жер-жерлерден **аксакал карыяларыбыздан тартып наристелерибизге дейре...** (“О”. 24.12.2013).

д)“курдаштар”: тең курбу, теңтуш курбу, үзөңгүлөш өскөн курдаш, бирге өскөн курдаш ж.б.

Сенин атаң **Карыбек баатыр** менен заманында **үзөңгүлөш өскөн курдаш** элек (Т.С.). **Теңтуш курбуларынын баары небак үйлөнүшкөн** (КТС). **Курманалы, курдаш** элек **бирге өскөн** (Ж.М.).

Экинчи ЛСТга адамдын социалдык абалын туюндурган плеоназмдар кирет: колунда бар бай, бай-манап, итке минген томаяк, кара таман кедей, жалчы кедей, батрак кедей, чор таман кедей, жарды-жалчы кедей, үрүп чыгар ити жок жакыр, мискин бечара.

Бир күнү талаадан тезек терип жүргөн **чор таман кедейдин** чолок этек кызы... (“ТЖ”). Анан эки эшегинен башка **үрүп чыгар ити жок жакыр** үйгө кимдин келин болгусу келсин да, ким каалап кызын берсин (“Асаба”, 12.02. 1999). **Карып, мискин бечара** / Даарат алган аккан суу (Ж.).

Мискин сөзү “бей-бечара, байкуш, карып, тентиген жайсыз адам” маанисин берет [КТС. 297-б.]. Жогорудагы ыр сабында ал сөз плеонастикалык түгөйүнө (бечара) айкалышып келиши менен, түшүнүк конкреттештирилген.

Адамдын социалдык абалын туюндурган плеоназмдардын дээрлик бардыгы өткөн доорлордогу социалдык теңсиздикке байланыштуу пайда болгондуктан бүгүнкү күндө эскирген сөз катарында колдонулуш чөйрөсү

чектелген. Алар акын-жазуучулар тарабынан стилистикалык максатта ошол доорду мүнөздөгөн чыгармаларда кездешет.

Мисалы: *Кара таман кедейдин минтип кубулганы жаманбы?*(Ш.Б.).
Алыкулга окшогон далай бай-манаптын балдарын иретке чакырган жок
(К.Б.).

Үчүнчү ЛСТны адамдын кесибин, аткарган кызматын тактап, шык-жөндөмүн, талантын күчөтүп көрсөтүүчү плеоназмдар түзөт: *мамлекеттик чиновник, жеке ишкер, аранжировщик-музыкант, төкмө акын, ак таңдай акын, жез таңдай акын, көзгө атар мерген ж.б.*

Мамлекеттик чиновник катары учурунда “Алга, Кыргызстан” партиясына мүчө болгом (“МКг” 28.04.2011). Жаздын алгачкы айынын башында төкмө акын Жеңишбек Токтобеков чоң концерт бергени турат (“С.И.” №330, 02.2009). Ак таңдай акын Токомдон / Армандуу далай сыр өттү (Н.Ж).

Төртүнчү ЛСТ тууган-туушкандык же жакын катыштагы адамдар тобун билдирген, б.а., тааныш-тамырлык, бирге турмуш кечиргендик ж.б.у.с. маанилерди туюндурган плеоназмдарды бириктирип турат: *агайын тууган, бир боор тууган, өмүрлүк жубай, өмүрлүк жар, байбиче катын, никелеп алган аял ж.б.*

Карасакалдын көзү илинип кеткен белем, байбиче катынына сыртын салып... (Т.К.). *Басса-турса кудайга жалынат. Никелеп алган аялынан башкага ыклас түшүрбөйт* (К.О.). *Сен менин өмүрлүк жарымсың / Назымсың, намысым, арымсың* (А.Р.).

Бешинчи ЛСТга жеке адамды жынысына карай дааналап көрсөтүү максатында колдонулган плеоназмдар кирет: *аял киши, катын киши, кыз бала, кыз киши, зайып киши, эркек киши, эркек бала, эркек уул, уул бала ж.б.*

Караңгыда кыз бала сууга барбайт (“Кыргыздын ырым-жырымдары”).
Жандыктын артында жүрөбү? Эркек бала да. Мал ээси да (Т.К.). “*Жаның*

чыккан *Карачач, эркек киши да төрөчү беле?*” – дейт хан (“ТЖ”). Сулуу *кыз бала* колдон түшкөн жакуттай эмести (А.Ст.). Мен кимди сүзүп алганымды билген эмесмин, *кыз киши* экенин көрдүм (“Алиби” 17.01.2014). Көз алдымда бир ак элечек *зайып кишинин* сөөлөтү пайда боло калгансыды (Т.К.). *Эркек балдарга караганда кыз балдар* эрте жетилишет (“СИ”).

Алтынчы ЛСТга адамдардын, кээде жаныбарлардын тобун тактап, конкреттештирип берген плеоназмдарды кошобуз: *калың эл, калың журт, калдайган калың журт, күлдү журт, мүлдө журт, атпай журт, жамы журт, жалпы жамаат, бүт жамаат, жалпы эл-журт, жалпы масса, калың масса, төрт түлүк мал* ж.б.

Калың элдин астында үн сөзү жок табытты көтөрүп бараттык (“ЖА” 16.01.2015). Саятчынын бошонгонуна үй-бүлөсү, *жалпы эли-журту* кубанды (“ТЖ”). Күн жүрүштүн жагында / *Күлдү журту* бар бекен? (“Манас”). Мурун *калың масса* бийликке караганда анын оппоненттеринин үнүнө көбүрөөк кулак төшөп... (“Ош ш.” 21.03.2009). Жайлоонун көркүн кыргыз гана ачат. Ак боз үй, жайылган *төрт түлүк мал* (“КТ”; 07.07.2009). Текебаевдин ысмы былыктарды чукулоо менен *калың журтка* белгилүү болгон (“ЖО”. 20.02.2015).

Жетинчи ЛСТ мааниси күнүмдүк турмуш-тиричилик менен байланышкан түшүнүктөрдү билдирүүчү плеоназмдардан турат:

а)нан азыктары: *бөлкө нан, көмөч нан, наавай нан, жупка нан, патир нан* ж.б.

Сергей Сидоров бир *бөлкө нанды* көтөрүп келип... (“ТК” 03.2009). Мындай *патир нандарды* Сапардын айылында да жасаша турган (Ж.М.).

б)“кийим-кече”: *кемер белбоо, кемер кур, галифе шым, чалбар шым, саптама өтүк, хиджаб жоолук, дура жоолук, аскер шинель, жеңи жок күрмө* ж.б.

Мисалы: *Кара күрмө жеңи жок // Калдайы бар, беги жок.* (“Манас”).
Жаңы билим министри А.Мусаев окуу жайлардагы кыздар хиджаб жоолук салынбасын деген буйрук чыгарып... (“А”, 12.03.2009). *Бир күнү эле үйүбүзгө эскилиги жеткен аскер шинель кийген киши кирип келди* (Ш.Д.).

в) “буюмдар, курал жарактар”: *калы килем, дасторкон, канжар бычак, чарабзал бычак, маки бычак, жабан сандык, темир чынжыр, кайыш камчы, өрмө камчы, кыл аркан, кендир аркан, лом темир, шам чырак, мамык жаздык, бешилик айры ж.б.*

“Конок келет” деп дүрбөштү камынып / *Калы килем, жаңы килем салынып* (С.Ж.). *Эртеси Антон лом темирин алып, Темирбайдын эшигинин алдына шай бастырып келди* (Ш.А.). *Колуна кармаганы – бешилик айры* (Т.С.).

г) “курулуш”: *жер үй, жер там, жер кепе, жер төлөө, барак үй, мансарда үй ж.б.* Мисалы: *Мен ушул күнгө чейин жер төлөөдөгү чычкандай болуп жашаган эмемин* (КТТС). ... *Жер тамда алар турганга / Отуз үч жыл толуптур* (А.С.П.). *Ушул учурда атам өзү сатып алган жер үйдө жашайбыз* (“ДФ”. 24.04.2015).

д) “үрп-адат”, “элдик оюн”: *үлпөт той, жентек той, сүннөт той, жарманке базар, көкбөрү улак ж.б.*

Үлпөт тойго Раймалы ага келип, домбрасын колуна алганда... (Ч.А.).

Сегизинчи ЛСТны тигил же бул заттын, нерсенин түстүк белгисин сыртынан карап түшүнүүгө боло турган плеоназмдар түзөт: *капкара ыш, кара көө, кара негр, буурул бубак, боз мунарык, боз топурак, боз чаң, ак кайың, ак чардак, ак кар, ак сүт, ак кант, ак бубак, көк шибер, көк тулаң, көк майса, жашыл шибер, көк арча, сары алтын, көк муз, көк өзөн, көк деңиз, көк жылгаяк, кызыл жалын ж.б.*

Ошол январь бүтүндөй күндүн көзү ачылбай, боз мунарык басып, чыкыроон аяз тиштеп турду (Ч.А.). *Айнагүл көк майсанда уйпаланган*

көйнөгүн кийип... (“БТ” 09.02.2007). *Ак кайың бүрдөп / Ажайып аалам тиктесем* (Б.А.). *Көк деңиздин боюнда / Бир кемпир-чал болуптур* (А.С.П.) *Жердин бетин кызыл жалын каптады* (Т.Ү.). *Айлымдын боз чаңдары көздөн учуп...* (К.Э.). *Акинай, ак кар, көк музга баратат, жээнди аткар* (Н.Б.).

Тогузунчу ЛСТга жер рельефтеринин түрдүү белгилерин, географиялык түшүнүктөрдү туюндурган плеоназмдар кирет: *какыраган чөл, кумдуу чөл, суусуз чөл, эрме чөл, Сахара чөлү, Көк-Арт ашуусу, тамчы суу табылбаган чөл, как эткен карга, кук эткен кузгун жок эрме чөл, ээн талаа, элсиз ээ талаа, аңгыраган талаа, кең талаа, ай талаа, айдың талаа, кеңирсиген кең талаа, уч-кыйры жок ай талаа, айдын чалкар (көл) ж.б.*

Тамчы суу табылбаган чөлдө эриндери жарылып, кыйналган *Абдылдабекти...* (К.О.). *Обон бирде казактын уч-кыйры жок ай талаасындай* кенен агымда жайкалып көйкөлсө... (Ч.А.). *Ошондо кең талаам, өзөнүм, тоолорум силкинип, өз элин атка мингизди* (Ч.А.). *Кээде кожоюну Күрүчбек бир жакка бастырып кеткенде, ээн талаа, эрме чөлдө...* (Н.Б.).

Онунчу ЛСТ – жемиштердин, чөптөрдүн, тал-теректердин, гүлдөрдүн, таштардын аты катары колдонулган, тектик жана түрдүк түшүнүктөгү сөздөрдүн айкалышынан куралган плеоназмдар: *кишимши жүзүм, апорт алма, өлөң чөп, тулаң чөп, жоодар чөп, шибер чөп, жоогазын гүл, жасмин гүлү, роза гүлү, сирень гүлү астра гүлү, чынар терек, мажүрүм тал, самби тал, моло таш, таш моло, каухар таш, нефрит таш, балбал таш ж.б.*

Өлөң чөп – уйдун азыгы (макал). *Кыргызстандын финансы министрлиги нефрит ташын сатып жиберди* (“Алиби”, 28.01.2014). *Балбал таш* курман болгон жоокерлердин эстелигине арналып орнотулган (“КМ”, 31.03. 2009). *Дааныш моло таштай мелтиреп, ойго батты* (К.О.). *Таш молодой мелтиреп,... келме келтире баштады* (К.О.).

Он биринчи ЛСТны зоологиялык түрлөрдүн аталыштарын, б.а., айбанаттарды, канаттууларды ж.б. тактап туюндурган плеоназмдар түзүп турат: *желмаян төө, желмаян айса төө, атан төө, тайлак төө, тай тайлак, нар төө, байтал бээ, айгыр ат, аргымак ат, буудан ат, качыр ат, тулпар ат, букачар, жабагы тай, текечер, айгыр эшек, аңги эшек, качыр эшек, жаш кулунчак, кумайык ит, көк жал бөрү, күлүк тайган, жапалак куш (үкүнүн бир түрү), кыраан куш, алгыр куш, тоту куш, булбул куш, ителги куш, туйгун куш, бозум түлөк куш, мекиян тоок, ургаачы тоок, сары ооз балапан, бозум түлөк балапан, темир канат балапан, баглан козу, соолук кой, сазан балык, форель балык, өтөгөн аюу ж.б.*

Көк жал карышкыр таштуу кырда баратты (Ч.А.). Ал убакта өкүмдарлар ордосуна *тоту куш*, ак кептер бактырчу экен (Т.К.). *Үстүнө үй тигип, астына аргымак ат тартып...* (Т.К.). *Мекиян тоок сен болуп / Мээр чөп тиштеп кулпурсаң* (С.Ж.). *Бозум түлөк куш келет / Азамат эрдин колуна* (макал). *Жапалак куш* мактанса / *Жардан чычкан алганы* (“КА”). *Өтөгөн аюу Шибердин ормонунда болот дегенди укчу элек* (М.Абак.).

Он экинчи ЛСТга адамдын дене мүчөсүн, же анын белгилүү бир бөлүгүн тактап көрсөтүүчү плеоназмдар кирет: *тулку бой, тула бой, бой турпат, бой тулку, сырт турпат, сырткы турпат, бой келбет, сырткы келбет, сырткы сымбат, тышкы келбет, арка бел ж.б.*

Орко тулку боюмду дагы бир мертебе ченеп тиктеди да... (Т.К.). *Жорго ал келинди сырт турпатынан, басканынан эле таанычу* (Ч.А.).

Он үчүнчү ЛСТ эмоцияны, көңүл күүсүн күчөтүү маанисиндеги атоочтук лексикалык аталыштарды түзөт: *сагынычтуу кусалык, армандуу кусалык, кусалык арман, сарсанаа убайым, түбү жок (түпсүз) санаа, сарсанаа ой, сарсанаалуу ой, , азап кайгы, оор кырсык, коркунучтуу балакет, шорлуу азап, чырлуу чатак, ачуулуу ыза, ачуу каар, ачуу ыза, ачуу күйүт, оор*

күйүт, ачуу кайгы, көздөгөн максат, көксөгөн тилек, тилеген ой-максат ж.б.

Мисалы: *Бактысыз күн капыс келди, бат келди..... Ачуу күйүт ичимди өрттөп эңшерди (С.Ж.). Жүрөктү эзер сары санаа убайым (С.М.). Мына ушундай кырдаалда сарсанаалуу ойлорго кабылбай койбойсуң (С.Б.). Сен дагы мени издеп шаштыңбы / Түбү жок санаага баттыңбы? (обондуу ыр).*

Он төртүнчү ЛСТ адамды мүнөздөөдөгү негизги белгилерди ажыратып көрсөтүүчү жана өзгөчөлөп белгилөөчү плеоназмдарды бириктирип турат: *уятсыз бетпак, бети жок уятсыз, барып турган душман, өчүккөн душман, өчөгүшкөн душман, ашынган душман, ашынган жоо, кас душман, каршы душман, сөөк өчтү душман, аркы-беркини көп байкабаган аңкоо (аңкоолук), ачык ооз аңкоо, тиши какпаган аңкоо, сөзгө чебер, сөзгө уста, тилдүү чечен, сөзгө чечен, шордуу бечара, бечара байкуш, шордуу байкуш, бактысыз байкуш, бактысыз бечара, бешенесине ат тепкен бечара, ниети бузук арамза, ниети бузук кара ниет, айлакер арамза, арам ойлуу арамза, жаман ойлуу арамза, көрө албас ичи тар, эки жүздүү амалкөй, эки жүздүү айлакер, ниети бузук душман, кара ниет душман... ж.б.*

Он бешинчи ЛСТ аба ырайынын сезүү, көрүү органдары аркылуу кабылдана турган өзгөчөлүктөрүн, табият кубулуштарын туюндуруучу плеоназмдарды бириктирет: *айдарым жел, сыдырым жел, айдарым салкын жел, көөдөй караңгылык, түпсүз туңгуюк, ың-жыңсыз тынчтык, мемиреген тынчтык, жарык нур, жарык шоола, ак шоола, ак шоокум, чыкыроон аяз, чыкыроон суук, темир аяз, кычыраган аяз, ызгаар суук, ызгаардуу суук, ысык аптап, ысык тап ж.б.*

Тизеден кар кечип, кычыраган аязда, борошодо жетелешип... (Ч.А.). Эртең мененки чыкыроон суукта күндүн бүркөктүгүнө карабай... (СИ., 29.01.2006). Сыдырым жел жүрүп тургандыктан, жүргүнчүлөр чарчоону сезбеди (“АТ”). Ың-жыңсыз тынчтык менен эрмектешем (А.О.).

Он алтынчы ЛСТга диний түшүнүктөрдүн, диний майрамдардын, жомок кейипкерлеринин атын тактап түшүндүргөн плеоназмдарды кошобуз: *Жараткан Эге, Жараткан Кудай, Көкө Теңир, Жараткан Алла, Кудай Таала, Алла Таала, сапар айы, садака питир, зымырык куш, мар жылан, куптан намаз, жума намаз, багымдат намаз, жан алгыч азирейил, адам жуитар желмогуз, бейкүнөө периште, күнөөсүз периште, отуз күндүк орозо, ажылык зыярат, мусулман мукмин (момун мусулман), динге берилген такыба, кас ибилис, азирети пайгамбар* ж.б.

Эми бул жерде өзүңдү **бейкүнөө периште** көрсөтүп, баштан бери көбүк чачканың актыгыңа кепил боло албайт (Ч.А.). **Азирети Искендер / Пайгамбар** деген ушунда (“Манас”). Алардын **динге берилген такыбалары** гана диндин эрежелерин туткан (Х.К.). **Жараткан Эгем** Ашым байкеден эчтекесин аябаптыр (Б.У.). **Караңгылык, билбейсиң Кас ибилис** барганын (“Манас”) ж.б.

Кас ибилис плеонастикалык тизмегинин жетектөөчү бөлүгүн түзүп турган **ибилис** сөзүнүн түшүндүрмөсү мындай: “*Ибилис. Алданын буйругун аткаруудан баи тартканы үчүн жүзү карарып, Адуви Аллах (Алданын душманы) аталып, асмандан кубаланган периштенин аты. Адамдарга түбөлүк кас, тескери, азгыргыч кара күчтөрдүн башчысы*” [КТС. 523-б.].

Он жетинчи ЛСТ – заттын негизги физикалык мүнөздөмөсүн өзгөчө белгилеп көрсөтүүчү плеоназмдар: *бийик чоку, бийик аска, бийик ашуу, чок орто, тең жарым, көк мелжиген бийик чоку* ж.б.

Калыгулду Ниязбек бийик чокудан каратып коет (К.О.). *Казак арасындагы чыгыш түштүгүн заңгил тоолор курчаган* (К.О.). *Тырмактарыңыз катмарланып кетсе, тең жарымынан бөлүнгөн лимонго...* (“ЖА” 25.08.2011).

Он сегизинчи ЛСТны астрономиялык түшүнүктөр менен убакыт бирдиктерин так билдирген плеоназмдар түзөт: *чолпон жылдыз, үркөр жылдыз, жетиген жылдыз, сүмбүлө жылдыз, көк асман, көк мейкин, жыл*

он эки ай, бир күн (ай, жума) убакыт, бээ саам мезгил (убакыт), чай кайнам убакыт, кеч бешим, кара күүгүм, күңүрт күүгүм, таң азан, таң заар, кечки иңир, көз байланган кечки иңир, кечки дигер, караңгы түн, шашке маал, чак түш, чаңкай түш, кыш чилде, жай саратан, каш карайган күүгүм, эрте баар, көктөм жаз ж.б.

Жаңы-Арыктын жүздөгөн жардылары эрте баардан тартып эле алакандай жерлерин кетмендеп коюшчу (М.А.). Дилденин колунан **кыш чилдеде** муз эритер жылуулукту сездим (Т.К.). Жерге жарык түшкөндөн **кечки иңирге** чейин бул жерде соода-сатык иштери кызуу жүрөт (“Ж”). Мисалы, жөнөкөй эле фото-сессияга **бир күн убакыт** кетет (“М Кг” 19.06.2013). **Бээ саам убакыттан** соң эки жагына экиден төрт жигит ээрчиткен Балбай келатат (К.О.). Боз кыроодогу **сүмбүлө жылдыз** сымал жооодурап кете бердиңби? (“ӨС” 243-бет). Жок дегенде кара баркы бутагы **кыш чилдесинде**, калың көлөкөсү **жай саратанда** үзүр берер (Т.К.).

Он тогузунчу ЛСТга заттын кандайдыр бир абстрактуу белгилерин күчөтүп билдире турган плеоназмдар кирет. Мындай плеоназмдар багындыруучу компоненти, негизинен, сөз жасоочу –лык курандысынын жардамы менен уюшулган абстрактуу маанидеги зат атоочтордон болот: *кубаныч шаттык, мемиреген тынчтык, көөдөй караңгылык, айкөл жоомарттык, көз карандысыз эгемендик, аруу тазалык, туптунук тазалык, таттуу шириндик, кооз сулуулук, ажайып кооздук, нагыз чындык, нукура чындык, аңылдаган боштук* ж.б.

Жигиттин көөдөнүндөгү **көөдөй караңгылык** улам удургуп... (“О”. 08.04.2008). Бул эмне? Урматы улук ак паша атабыздын...**айкөл жоомарттыгын** баалап алышпайт (Т.К.). Ал жерде **туптунук тазалык** бар (Т.С.). Туулган жерим, сенде турбайбы / Айтып бүткүс **кооз сулуулук** (Ж.А.). Жапжалгыз **боштук** калды **аңылдаган** (“Аламан”).

Жыйырманчы ЛСТны салтка, адатка айланып калган жүрүм-турум тартибин, өнөкөт болгон көрүнүштү, көнүмүштү, көнүмдү туюндуруучу

плеоназмдар түзөт: *үйрөнгөн адат, көндүм адат, көнүмүш адат, көндүм иш, көнгөн адат* ж.б.

Күн сайын жаңыланып турбаса, сүйүү көндүм адатка айланат (Д.Джеброн). *Мунусу тээ шаарда жүргөндө эле башталган көнүмүш адаттарынын бири экендигин айылдын эли кайдан билсин* (“СИ”. 03.2009).

Жыйырма биринчи ЛСТга “*жашыруун сактаган ой-пикир, ички сезим, ички ой-пикир*” түшүнүктөрүн туюндуруучу плеоназмдар кирет: *купуя сыр, ички сыр, жүрөктөгү сыр, жүрөк сыры, жан сыр, көмүскө сыр, жашыруун сыр, жашырын сыр, көкүрөк сыры* ж.б.

Жүрөк сыры тилден чыгат (макал). *Көмүскө сырды жашырбай / Көзүбүз турду сүйлөшүп* (Р.А.). *Анын купуя сыры ачылбай, ар кимге табышмак бойдон кетти* (“АТ”). *Жан сырымды ачкан жок элем...* (Ш.Д.).

Жыйырма экинчи ЛСТ – өсүмдүктөрдүн “*жаш-курагын*”, “*жаш өзгөчөлүгүн*” тактап, бышыктап көрсөтүүчү плеоназмдар: *жаш көчөт, майда чырпык, кичине балаты, майда бадалдар, жаш чырпык* ж.б.

Мисалы: *Жаш чырпыктын ийилгени – сынганы...* (макал). *Кичине балаты үшүдү кышта...* (А.К.).

Жыйырма үчүнчү ЛСТ “*кыйынчылык, азаптуу иш, оор иш, түйшүк, кайгы, азап, мээнет*” маанилерин туюнтуучу плеоназмдарды бириктирет: *оор мүшкүл, мүшкүл иш, оор түйшүк, оор азап, чоң азап* ж.б.

Элдин башына мүшкүл иш түшүп турган убакта... (“К.ТВ”. 24.02.2014).

Соңку жыйырма төртүнчү ЛСТга түшүнүктү, так, элестүү туюндурган конкреттүү жана абстракттуу маанидеги плеоназмдарды кошобуз: *майрамдык салтанат, акыл насаат, кут береке, бак дөөлөт, элдик фольклор, элдик эпос, жеке менчик, эртеңки келечек, келечек тагдыр, шарт жагдай, аңыз кеп, имиш кеп, айың кеп, ушак сөз, сейил тамаша, түп башат, каалоо тилек, көздөгөн максат, көксөгөн тилек, тамаша оюн* ж.б.

Өзүлөрүнчө сейил тамаша куруп келишпесе... (Т.К). Анда атактуу улакчыларыбыздын бири Аязбек Момункулов тамаша оюн көрсөттү (“ЗК” 26.02.1999).

Ошентип, биз негизги компоненти зат атоочтордон түзүлгөн плеонастикалык тизмектин жыйырма төрт лексика-семантикалык тобун белгиледик жана алардын тиешелүү бөлүгү “адам” түшүнүгүнө байланышкан, адамды мүнөздөй турган плеонастикалык айкалыштар боло тургандыгына күбө болдук.

Атоочтук плеоназмдарда багындыруучу компоненти сын атоочтордон уюшулган плеонастикалык айкалыштардын лексика-семантикалык тобу зат атоочтук плеоназмдардын лексика-семантикалык тобуна салыштырмалуу сан жагынан азыраак. Семантикалык доминант зат атоочтордон уюшулган плеонастикалык тизмек сыяктуу эле жетектөөчү компонентти сын атоочтор түзгөн лексикалык плеоназмдарда да негизги семантикалык талаа “адам” жана “табият” түшүнүктөрү менен байланышкан. Сын атоочтун базасындагы лексикалык плеоназмдар адам баласына тиешелүү кайсы бир белгилерди, же табият кубулуштарын күчөтүп, тактап, конкреттештирип турат.

Сын атоочтук плеоназмдар төмөндөгүдөй 15 түрлүү лексика-семантикалык топтордо көрүнөт:

Биринчи ЛСТ адамдын сырткы бейнесин, сырткы көрүнүшүн аныктап, тактап сүрөттөп турган плеоназмдардан турат: *жазык кең (мандай), ак куба, каны качкан купкуу, жууган чүпүрөктөй бопбоз, өңү купкуу, көздөрү бүтүк, кең далылуу ж.б.*

Юра кең далылуу, билеги күчкө толгон, спорттун айрым түрлөрү менен машыгып жүргөн балбан жигит эле (“К. ТВ”).

Экинчи ЛСТга адамды дене түзүлүшү боюнча бөтөнчө белгилеп жана тактап, жалпы сүрөттөп көрсөтүүчү плеоназмдар кирет: *эңгезердей чоң денелүү, эңгезердей чоң, зор денелүү, куркуйган узун бойлуу, узун бойлуу,*

шыңга бойлуу, нооча бойлуу, бою узун, бою кыска, кең далылуу, бою кодоо, бакене бойлуу, кетирейген кичинекей, кедейген кичинекей, тарашадай арык, дөөдөй чоң, зоңкойгон зор, далдайган зор, үлбүрөк назик, бою жапалдаш, жапалдаш бойлуу ж.б.

*Алдыда сакал-муруту алынбаган, кабагы салыңкы, **зор денелүү**, али киши турду (Э.Т.). Жыгылган карагайдай **бою узун** Төрөгелдини... (К.О). **Зоңкойгон зор** Байтик Деркембайдын үйүнүн босогосун эңкейип аттайт (К.О). Кымыз куйган **шыңга бойлуусу** – Үмөталынын өз иниси Чаргын, **далдайган зору** – Төрөгелди (К.О). **Бою кыска**, ою нуска кары эле (А.Ө.). **Көчкүн** – **куркуйган узун бойлуу сары неме** (М.Э.).*

Үчүнчү ЛСТ – адамдын тулку боюндагы, дене мүчөлөрүндөгү кемчиликти, жетишпестикти көрсөтүүчү плеоназмдар: *аксаңдаган чолок, буту чолок, көзү азиз, көзү сокур, көзү көр, бир көзү жок сокур, мурду бучук, мурду маңка, буту аксаган майып, бир буту майып чолок, бели бүкүрү, колу-бутсуз мунжу ж.б.*

*Жер бетинде адам түгөнгөнсүн, сендей **бир көзү жок сокур** менен мендей **бир буту майрык чолокко** бийлик берген кудай тааланын амирине күлдүм (К.О.). Кыз бала кылайып тиктеп, күйөө аталып жанында бети-көзү тырышкан, **бели бүкүрү** темтейген бирөө турганын көрдү (Т.К.). Тил жоголбойт, жоголсо айланасың / **Колу-бутсуз мунжуга** тоголок бир (Ш.Д.).*

Төртүнчү ЛСТга адамды баалап мүнөздөөнү күчөтүп туюндуруучу плеоназмдарды кошобуз.

а)сырткы сымбатына карай: *эти толук, сымбаттуу сулуу, суйкайган сулуу, койкойгон сулуу, сымбаты келишимдүү, келбети келишимдүү, көгүчкөндөй көркөмдүү ж.б.*

*Келбети урдун кызындай / **Келишимдүү** Каныкей (“М.”). Ур (араб) – “Бейши кызы; укмуштай сулуу кыз” [КТС]. Байтик сыртта бир аз жүрүп, кайра кирсе, **сымбаты келишимдүү** келин төшөк салып жатат(К.О.)*

б)Өңүнө, жүзүнө карай: айдай сулуу, тунук сулуу, мөлтүрөгөн сулуу, бышкан гиластай иреңдүү, сурайылдай сулуу, ай жамалдуу, ай чырайлуу, нур жүздүү, жүзү сулуу, өңү куник, өңү серт ж.б.

Айдай сулуу Айсалкын / Перизаттын өзү экен (“Эр Төштүк”).

в)темпераментине карай: тастаңдаган тилдүү, мүнөзү уяң, мүнөзү жумшак, көңүлү жумшак, мүнөзү чечкиндүү, жалтанбаган кайраттуу, чыдамы жок шашма, мүнөзү тартынчаак, мүнөзү корс, мүнөзү жайдары, мүнөзү ачык,кыялы чатак, тайманбас баатыр, эр жүрөк баатыр, коен жүрөк коркок, келжиреген маңыз, көп сүйлөгөн келжир ж.б.

Кээ бир **тастаңдаган тилдүү** келиндер улуу карыяларды беделине карай тергеген (Х.К.). Арстанбек ырында жылкычыларды **мүнөзү ачык**, меймандос атады (К.О.). Ал ошондой **чыдамы жок шашма** (“АТ”). **Кыялы чатак** Балбай менен мамилени бузуп албайлы деп... (К.О.).

г)билимине жана жөндөмүнө карай: акылы тетик, кат тааныбаган түркөй, кат-сабаты жоюлбаган карангы, кат сабатсыз караңгы, колунан көрү төгүлгөн уз ж.б.

Көксулуу адамгерчиликтүү, өңдүү-түстүү, нары чебер, **колунан көрү төгүлгөн уз** эле (“ЗК” 07.04.2006). Өктөбүргө чейин калктарыбыз **кат-сабатсыз караңгы** болгон деп кашайып жатпайбызбы (И.Т.).

Бешинчи ЛСТны адамды мүнөзүнө жана жүрүш-туруш манерасына карай өзгөчө белгилеп баалоочу плеоназмдар түзөт: **айкөл жоомарт**, колу ачык берешен, кой оозунан чөп албаган момун, жатып ичер жалкоо, кара муртөз, куулугу жок аңкоо, тамаша сүйгөн шайыр, көп сүйлөбөгөн түнт, ниети калыс, кара кылды как жарган калыс, эрке талтаң, дааналап сөз сүйлөөчү чечен.

Агасы Табылды **тамаша сүйгөн шайыр** жигит го (Т.С.). Кадыр аке **кара кылды как жарган калыс**, токтоо, оор басырыктуу адам болгон (Б.И.). Боронбай колдон суурулган, дааналап **сөз сүйлөөчү чечен** Качыбекке

күлүк мингизип... (К.О.). **Кой оозуна чөп албаган момун Өскөнбай эч жакка бурулбастан...** (Т. С.).

Алтынчы ЛСТ адамдын жаш курак жактан өзгөчөлүктөрүн күчөтүп туюндуруучу маанидеги плеоназмдардан турат: *кырчындай жаш, ээги түшкөн карыдай, акыл токтото элек көөдак, жашы улуу ж.б.*

Кабыргасы ката элек жаш кезинде жумуш издеди (Абдукеримов). **Шабдан чыныны колуна алды да, жашы улуу үчүн Качыбекке сунду**(К.О.). **Билбейсин. Кайдан билмексиң? Анда жаш элен. Акыл токтото элек көөдак элең** (Т.К.). **Жаанда калган жаш кырчындай...** (Т.С.).

Жетинчи ЛСТ үй-бүлөлүк жагдайды жана адамдар арасындагы арасындагы катышты күчөтүп берүүчү плеоназмдарды кошуп турат: *үй-бүлөсү жок бойдок, эри жок жесир, ага-тууганы жок жалгыз, өзү (өзүм, өзүң) жалгыз, мурун көрбөгөн чоочун, мурунтан тааныш, баласы жок куу баш ж.б.*

Жашы жыйырма бештерде. Өзү эри өлгөн жесир (К.Т.). **Баласы жок куу баш... малына жайыт издейт. Эс алып жатпайбы үйүндө?** (К.О.). **Бул жигит мурунтан тааныш, ары...** (“О”). **Өзүм жалгыз Ак-Суу тараптан келе жаткам** (Т.К.).

Сегизинчи ЛСТга адам мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрү менен байланышкан эмоцияны жана ал-акыбалды белгилеп көрсөтүүчү плеоназмдар кирет: *кирсиз таза* (көңүл), *ырайымдуу боорукер, бой көтөрбөгөн жөнөкөй суудай тунук ж.б.*

Суудай таза, суудай тунук мүнөзүн (К.Курм.).

Тогузунчу ЛСТ көз карашы, ой-санаасы бирдейликти, сырдаштыкты, көңүл жакындыкты билдирүүчү плеоназмдардан куралат: *бир пикирлеш, бир пикирдеш, бир тилектеш, жакын санаалаш, жакшы санаалаш, бир максатташ ж.б.*

*Соо болгун, бир пикирлеиш акын абам (Ж.Т.). Экөөсүнүн бир тилектеиш тойлору эки бөлөк жан менен өтмөй болуп калды (“Аалам”. 13.01.2009). **Жакын санаалаиш** адамдары Зояны куттуктап келишти (“БТ”. 19.01.2007). **Жигит айыл ичиндеги жакшы санаалаиш** кишилерине кеңешсе... (“ТЖ”).*

Онунчу ЛСТны предметтерди баалап мүнөздөө маанисиндеги плеоназмдар түзөт: *бирдей тегиз, көөнөргөн эски, тозуп бүткөн эски, жыртык тешик* ж.б.

Он биринчи ЛСТ сезүү органдары аркылуу кабылдана турган белгилерди көрсөтүү маанисиндеги плеоназмдардан турат: *айдарым салкын (жел), нымдуу сыз, жанга жагымдуу, тумчуктурган үп, өсүмдүк өспөгөн такыр (жер)* ж.б.

*Алдымдан **нымдуу сыз** өтөт / Айласыз жатам жалдырап (Т.). Мемиреп уктап жаткан Седептен **жанга жагымдуу** тыноо чыгат (К.О.).*

Он экинчи ЛСТны заттын түстүк, салмактык белгилерин күчөтүп, тактап көрсөткөн плеоназмдар түзөт: *ак боз, кырмызы кызыл, чоктой кызыл, сүттөй аппак, анардай кыпкызыл, карагаттай капкара, ак буурул, кара кочкул, чаар ала, көк жашыл, кундуздай кара, көөдөй кара, камгактай жеңил, коргошундай оор, оор салмактуу* ж.б.

***Көк жашыл** адырмак тоо экен. Кызыл гүлкайыр өскөн тескейде... (Т.К.). Алтын маселесинде **оор салмактуу** болсок жакшы болмок (“БТ”. 04.06.2008).*

Он үчүнчү ЛСТ – заттардын, кубулуштардын тазалык, тунуктук денгээлин билдирүүчү плеоназмдар: *күзгүдөй тунук, кирсиз таза, кирсиз тунук, чайыттай ачык* ж.б. Мисалы: ***Чайыттай кирсиз** эч жери / Сагынган адам эстери (Э.К.).*

Он төртүнчү ЛСТны баалап мүнөздөө маанисиндеги плеоназмдар түзүп турат. Буларга негизинен заттын түрдүү белгилерин салыштырма мүнөздө элестүү сүрөттөгөн плеоназмдарды кошобуз: *бирдей тең, аттын*

кашкасындай таанымал, куштун уйкусундай сергек, темирдей бекем, алаканга салгандай даана ж.б. Мисалы: Андан шаар да, шаардын айланасы да алаканга салгандай даана көрүнүп турат (“ТЖ”).

Он бешинчи ЛСТ сырттан кабылдана турган белгилерди күчөтүү маанисиндеги плеоназмдарды бириктирет: *көк мелжиген бийик, чубалжыган узун, кеңирсиген кең ж.б. Мисалы: Кеңирсиген кең Чүйдү, кереметтүү Кочкор жеринен ажыраткан деген токонаалат сизге калат* (“К.ТВ”, 30.01.2015).

3.3. Атоочтук плеоназмдардын жаралышынын этимологиялык негиздери

Плеоназмдардын жаралышындагы эң башкы себептеринин бири – компоненттеринин семантикалык өзгөрүүгө учурашы. Ал этимологиялык изилдөөлөрдүн жардамында ачылат.

Кыргызча *бакан* сөзүнүн этимологиясы кытай тилине барып такалат. Бул тилде –*ба* “*чегедек, таякча*” маанисин берет, ал эми –*ган* сөзү “*түркүк таягыч, тирөөч*” сыяктуу мазмунга ээ. Экөө кошулуп *баган*, биздин тилге өткөндө *бакан* болуп калган болуу керек. Алгачкы мааниси “*чегедек, түркүк, чегедек тирөөч*” болгон болуш керек. Кийинчерээк *бакан* сөзүнүн мааниси кеңейип, “*мүрүгө коюп, суу көтөрүүчү таяк*”, “*найзаны сабы*” сыяктуу мазмунду кабыл алып калышы ыктымал.

Будуң-чаң деген сөздөн да этимологиялык плеоназмды байкоого болот. К.К.Юдахин бул сөздү кыргыз сөзү катары белгилейт. К.Карасаев кыргыз-кытай орток лексемасы деп эсептейт. Анын пикири боюнча, *будуң* – байыркы кыргыз сөзү. Ал эми *чаң* кытайча – “*тополоң, жаңжал, уруш*” маанисин берүүчү аталыш. Бул сөздөр иран тилдерине өтүп, кыргыз тилине кайра киргендигин К.Карасаев жоромолдойт (Өздөштүрүлгөн сөздөр, 73-б.). Биз бул көз карашка тактоо киргизе алабыз. Кытай тилиндеги *жаң* “*согуш, уруш, салгылашуу, тартышуу, мелдешүү*”, *жаң* “*курал, уруш, согуш, согуш аракети*” сөздөрүнүн негизинде кыргызча *жаң* “*согуш, уруш, чатакташуу*”

аталышы пайда болгондугун айтууга болот. Ал эми *будуң* сөзү дагы кытайча. Бул тилде бу “*эмес, жок, бей, -сыз, -сиз, -суз, -сүз*” жана *диң* “*тынч, тыным, жай*” сөздөрүнөн куралган *будиң* “*тынч эмес, тынчсыз, тынчы жок, тынымсыз*” сөздөрүнүн үндөшү законуна туш келип, бизче *будуң* болуп өзгөрүлгөнүн айтууга болот (аналогияны караңыз: *будең* – “*тең эмес, окшош эмес, бирдей эмес, теңсиз*”).

Этимологиялык плеоназмдардын катарын *мамы* деген сөз дагы толуктап турат. Мисалы: *-Хо! – деди да, Ли Чан акырын ордуна туруп, Алымдын атын алды да, ат байланчу мамыга байлады* (К.Ж.).

Бул сүйлөмдө *ат байланчу мамы* плеоназмынын биринчи бөлүгүн *ат байланчу* сөз айкашы, экинчи бөлүгүн *мамы* сөзү түзүп турат. Кийинкиси (*мамы*) кытай тилинен кирген болуу керек. Бул сөз – татаал сөз. Биринчи муунун түзгөн *ма* сөзү “*ат*” деген маанини, экинчи муундагы *ми* “*байлоо*” деген мазмунду берет. Экинчи муундагы *и* тыбышы үндөшүү мыйзамынын таасири менен *ы* тыбышына өтүп кеткен болуш керек. Анткени *а, и* тыбыштары нагыз кыргыз сөздөрүнүн чегинде ката учурабайт. Бир эле сүйлөмдө *ат* сөзү эки жолу, “*ат*” түшүнүгү үч жолу, *байла* сөзү эки ирет, “*байлоо*” түшүнүгү үч ирет колдонулуп турат. Мында плеоназм кайталоо менен чырмалышып колдонулгандыгы анык. Жылкыны чакыруучу *ма-ма, мо-мо* сырдык сөздөрүн дагы кытай тили менен байланыштырууга болот.

Плеоназм тизмегиндеги компоненттердин бири маанилик күңүрттөнүүгө кабылган учурда ал түгөйлөрдүн семантикалык жүгү кайрадан бөлүштүрүлүп, натыйжада андагы компоненттер ошол айкалышта сакталып кала берет. Бул пикирибизге *калы килем* деген тизмек мисал боло алат. Түрк тилдерине иран (перс) тили аркылуу ошкон *калы* сөзү орто кылымдарда ошол тилдердин лексикасында колдонулушу чектелбеген сөздөрдүн курамында болуп, “*килем*” маанисин туюндуруучу өз алдынча лексема катары жашаган. Бирок мезгилдин өтүшү менен бул сөздүн мааниси күңүрттөнүп, анын ордун бүгүнкү күнү тилде активдүү колдонулган *килем* сөзү ээлеп кеткен. Бирок *калы* сөзү лексикадан биротоло сүрүлүп калбастан,

изсиз жоюлуп кетпестен, контекст ичинде стилдик максатта маанилик түгөйүн коштоп, тилде жашап келе жаткандыгы анык. “Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде, казак тилинде *калы килем* сөз айкашы аябай баалуу, оймо-чиймелүү чыгыш килемдеринин (ковер) бир түрү деген мааниде колдонулат”. [Муратова Э., Усубалиев Б. 2002. 32-бет]. Бул мисалдын колдонулуусуна көңүл бөлөлү: *Бир коштоосу менен келин-күйөө төрдөгү калы килем үстүнө өткөрүлдү* (Т.К.).

Бел күрөк плеоназмы дагы синоним сөздөрдөн түптөлгөн. Мындагы “*бел* сөзү казак тилинин кээ бир говорлорунда, өзбек, түркмөн, каракалпак тилдеринде “*кичине күрөк, темир күрөк, белге байлануучу күрөк*” деген түшүнүктү берет. Ал эми *бел* сөзү тажик тилинде “*күрөк*” дегенди туюндурат. *Бел күрөк* плеонастикалык тизмегиндеги биринчи компоненттин мааниси күңүрттөнүп, *бел* (поясница) маанисинде колдонулуп калышы экинчи түгөйүнө аныктооч катарында кабыл алынышын шарттаган. Мына ошол үчүн “*белге байлануучу кичине күрөк*” маанисин ташыган *бел күрөк* сөз айкашындагы *бел* компонентинин “*поясницага*” эч кандай тиешеси жок” [Жогорудагы эмгекте, 32-бет]. Демек, перс тилинин кирген, *бел* сөзү *күрөк* сөзүн сүрүп чыгара албай, анын аныктоочу болуп, күрөктүн түрүн билдирүү үчүн пайдаланылып кеткен.

Өзүнүн синонимдеш түгөйүнө туруштук бере албай, маанилик жактан күңүрттөнүүнү баштап кечирген сөздөрдүн катарына *манжа, сыя* деген сөздөрдү кошууга болот.

Манжа / манча сөзү иран тилинде “*колдун бармактары, колдун беш ача башы*” деген маанини берет. Демек, кыргызча *манжа* сөзү *пенче* сөзүнө барып такалат. Кыргыз тилине кабыл алынганда бул сөз тыбыштык жактан гана эмес, маанилик жактан да өзгөрүүгө тушуккан. Анын алдына *беш* сөзүнүн коюлушу менен маанилеш эки сөз бир тизмекти жаратты. Натыйжада *беш манжа* – плеоназмынын жаралышына алардын экинчисинин маанисиндеги өзгөрүү өбөлгө болду [Карасаев К., 1996. 188-б.].

Сыя деген сөз фарс тилинде жазуу үчүн колдонулган сыянын түсүн, анын кара түстө экендигин туюндурат. Түрк тилдерине оошкондо ал *сыя* (“*чернила*”) деген маанисинен ажырап, болгону тамга түшүрүүгө жарамдуу кара боекту атап калган. Жыйынтыгында бул сөз тилибизде *кара сыя* деген плеоназмдын түптөлүшүн шарттаган.

Кээ бир учурларда плеоназмды уюштуруп турган түгөйлөрдүн бири маанилик жактан толук бойдон күнүрттөнүп кеткендиктен, анын баштапкы түшүнүгү тил өкүлдөрүнө таптакыр белгисиз болуп калат. Мындай плеоназмдарга *мал чарбасы*, *мүйүз чакча*, *аял киши* деген сыяктуу плеоназмдарды кошууга болот. Бул өңдүү плеоназмдардын компоненттеринин синонимдештиги диахрондук пландагы изилдөөлөрдө гана аныкталат.

Мал чарбасы деген плеоназмда *мал* сөзү “*үй жаныбары*” деген мааниде. Ал эми *чарба* сөзүнүн төркүнүнө назар салсак, иранча *чар* “*төрт*” жана *па* “*бут*” сөздөрү биригип, *чарба* сөзү келип чыккан. Ал “*төрт бут*” дегенди туюнтат, кыргызча “*төрт түлүк мал*” дегенге барабар келет. Бирок анын мааниси кеңейе берип, азыр бутка эч тиешеси жок түшүнүктөрдү да туюнтуп калган. Мисалы: *дан чарбасы*, *токой чарбасы*” [Сейдакматов К. 1988. 247-б.].

К.К.Юдахиндин сөздүгүндө *чарба* сөзү “*чарба*”, “*мал чарбасы*”, “*мал чарбачы*”, “*үй жаныбары*”, “*мал*” деген маанилерде катталган [Юдахин К.К. 1965. 848-б.].

Каракалпак тилинде *чарба* – “*мал чарбасы*”, “*мал багуучу*”, *чарбачылык* – “*мал чарбачылык*” (Каракалпакско-русский словарь / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: ГИС, 1958. 728-б.).

Көрүнүп тургандай, булардын баары иран тилдеринен түрк тилдерине өздөштүрүлгөн *чарба* сөзүнүн баштапкы маанисинин чагылышы болуп эсептелет. (Салыштырыңыз: фарсыча [*чар—па*] [*чанап—па*] – “*төрт аяктуу жаныбар*” (Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. –СПБ, 1893-

1911, стр.159, 168). Тажик тилинде *чорпо* – 1)“*төрт аяктуу жаныбар*” 2)“*үй малы*” (Таджикско-русский словарь. – М., 1954, 446-б.).

Мүйүз чакча деген тизмектеги *мүйүз* сөзү кыргыз тилинде жана түрк тилдеринде “*кээ бир айбандардын башына чыгуучу сөөк затынан турган катуу орган*” деген түшүнүктү берет. [КТС, II бөлүк. – Б. 2011. 265-б.].

“*Чакча* сөзү иран тилдеринен кирген, ал *чак+ча* бөлүктөрүнөн турат. Чак уңгусу иранча *шах* “*мүйүз*” деген сөзгө туура келет, ага түркчө кичирейтүү *-ча* мүчөсү уланып, шакча сөзү келип чыккан. Алгач *шакча* сөзү *мүйүзчө* дегенге барабар маани берген. Кийин андай түз мааниси унутулуп, насыбай салгычты насыбай сактоочу идишти туюнтуп калган. Мурдагы чакчалар мүйүздөн жасалса, азыр насыбайды ар кандай материалдардан жасалган идиштерге салат. Бирок алар *чакча* атала берет”. [Сейдакматов К. 1988, 245-б.].

Мүйүз чакча деген салыштырмалуу эркин айкалышта семантикалык сыйышпастыкты мурдагы түшүнүгүн өзгөртүп түшүнүү жолу менен жеңип чыккан аныктоочтук плеонастикалык конструкциядагы мааниси жакын сөздөр кошуналашып турат. *Мүйүз* сөзү башка түрк тилдеринде да (тиешелүү фонетикалык варианттары менен) “*мүйүз*” маанисин берет. *Чакча* сөзү – “*кичинекей мүйүз*”, “*мүйүзчө*”, *чак* сөзүнүн кичирейтилген формасы. Кыргыз тилине жана башка түрк тилдерине тажик тили аркылуу иран тилдеринен өздөштүрүлгөн. *Шох* – “*мүйүз*”, а *шохча* – “*мүйүзчө*”, “*кичинекей мүйүз*” [ТРС, 461-бет].

Шох сөзү өзбек тилинде да ошол эле мааниде колдонулат. (Узбекско-русский словарь / Под ред. Абакирова С.Ф., Магфурова З.М., Ходжахонова А.Т. – М., 1959. 545-б.).

Кыргыз тилинде *чакча* (биринчи маанисинде) – “*насыбай салгыч*”, ал эми *мүйүз чакча* – “*уйдун мүйүзүнөн жасалган насыбай салгыч*”. [Юдахин К.К. – М.: Советская энциклопедия, 1965. 837-б.].

Түрк тилдериндеги *мүйүз* сөзүнүн *чакча* (*шак / шох / чак*) сөзүнө плеоназмдык тизмекте аныктооч болуп калышы сырттан кирген бул сөздүн ушул кезде тилде түз маанисинде эмес, өтмө маанисинде бекемделип алуусуна байланышкан. *Чакча* сөзү алгач “*тамеки салгыч*”, “*тамеки салуучу буюм*”, андан кийин “*уй мүйүзүнөн жасалган тамеки салгыч*”, сонунда жалпы эле “*тамеки салгыч*” деген маанини туюнтуп калган. Сырттан оошуп келген бул сөздүн семантикалык структурасындагы дал ушундай өзгөрүү эки синонимдин плеонастикалык айкашта бири аныктооч, экинчиси аныкталгыч функцияда катарлаш (кошоктошуп) келишине себеп болгон. Ошентип, *мүйүз чакча* – этимологиялык плеоназм.

Аял киши, кыз киши деген сөз тизмектеринин компоненттери тилдин бүгүнкү этабында синоним катары кабылданбайт. *Аял* сөзү араб тилинен кирген. Ал эми *киши* түрк тилдеринде “*адам*” деген маанини (фонетикалык ар кандай варианттарда) туюндурат. Бирок диахрондук планда бул сөз бир кыйла тар түшүнүктү билдирген. XI кылымда ал бардык жерде “*аял*”, “*зайып*” деген мааниде гана колдонулган. Маселен, Махмуд Кашгаринин “Түрк тилдери сөз жыйнагында” *киши* сөзү – “*кимдиндир аялы, анын аялы*”, *киши алмак сөз айкашы* – “*үйлөнүү, аял алуу*” маанилерин бере тургандыгы көрсөтүлгөн. [Махмуд Кашгарский. Диван-Лугат- ат түрк. Т. I-III – Анкара, 1939-1941. 224-б.].

Орто кылымдардагы маалымат булактарында бул сөздүн семантикасы *аял киши* – “*аял*”, *эркек киши* – “*эркек*”, “*эр*” тизмектеринин жардамы менен андан ары маанилик жактан айырмаланууга жетишкендиги *аял > аял киши > киши* (жалпы алганда) байкоого алынган. Бүгүнкү күндө да бул этимологиялык плеоназмдар сүйлөшүү кебинде, көркөм чыгармаларда, күнүмдүк басылмаларда кезигет.

Мисалы: *Аял кишини кеңешке чакырмак беле?* (“Кыргыз эл жомоктору”). *Көз алдына бир ак элечек аял кишинин сөлөкөтү пайда боло*

калгансыды (Т.К.). *Колдон колго өткөн ылайыксыз кийимдер аял кишилер арасында талаш-тартышка алып барат* (“КР”. 13.03.2009).

Плеоназмдын компоненттеринин бириндеги маанилик жылыш анын баштапкы маанисинин күңүрттөнүшүнө алып келет. Бирок мындай сөздөр плеонастикалык айкалыштан тышкары турганда деле өз алдынча колдонула алат.

Бир түгөйүнүн семантикасындагы маанилик жылыш тилде өз алдынча колдонула албай калышы менен коштолуусу этимологиялык жактан мааниси күңүрттөнгөн компоненти бар плеоназмдардын пайда болушун алып келет. Мындай плеоназмдарда маанилик күңүрттөнүүгө баарынан көбүрөөк өздөштүрүлгөн сөздөр кабылат.

Зымырык куш деген плеоназмдан биз “*жомоктордо учуроочу абдан чоң көлөмдөгү канаттуу куш*” маанисин түшүнөбүз. Х.Карасаевдин ою боюнча, *алп кара куш “баатырлардын колдоочусу”* деп түшүндүрүлөт [1986, 190-б.]. Мындагы багыныңкы компонент (*зымырык*) тил өкүлдөрүнө *куш* деген сөз менен айкалышып келгенде гана канаттуу катары, куш катары кабылданат жана өз алдынчалыгынан дээрлик ажыраган. *Зымырык* сөзү кээ бир түрк тилдеринде кезигет, ал теги жагынан иран тилдерине кирет. Эки компоненттүү (*са+мурык*). Биринчи компоненти түрк тилдеринин айрымдарында “*абдан чоң жырткыч канаттуу*” (жалпы жонунан) маанисин берет. Атап айтсак, азыркы уйгур тилинде “*айры куйрук*” деген түшүнүктө колдонулат. [Уйгурско-русский словарь / Под ред. Рахимова Т.Р. – Совесткая энциклопедия, 1966. Стр.160]. Экинчи түгөйү да иран сөзү: перс тилинде [*морг*] – “*куш*”, “*тоок*” [Персидско-русский словарь / Под ред. Миллера Б.В. – М., 1950. Стр.483] тажикче *мург*, демек 1) “*куш*”, “*тоок*” [Таджикско-русский словарь. – М., 1954. Стр.241], афган тилинде [*мурга*] – “*куш*” [Русско-афганский словарь. Пушту – М., 1963. 599-б.] ж.б.

Белгилүү болгондой, бул плеонастикалык тизмектен бир эле “*куш*” түшүнүгүн, аныгыраагы “*эң эле чоң алп куш + куш*” маанисин көрүп турабыз.

Бирок мындай мааниси жакын сөздөрдүн бири-бирине кабатталып келиши артыкбаш, ашыкча сыяктанат, а чындыгында, бул түрк тилдеринде толук мыйзам ченемдүү көрүнүш катары кабыл алынат жана түшүнүктү тактоонун, күчөтүүнүн, гиперболалаштыруунун зарылдыгын, демек, практикалык жактан тууралыгын ырастайт.

Мисалы: *Бул жолу да ошондой болду: **зымырык куш** сымал колукту, ал эми күйөө анын артынан учуп баратты* (Ч.А.).

Биринчи компоненти семантикалык күчүрттөнүүдөн улам өз алдынча колдонулбаган этимологиялык плеоназмдарга *Умай эне* плеоназмы да кирет. Мындагы багыныңкы түгөйгө (*умай*) “Кыргыз тилинин сөздүгүндө” төмөндөгүдөй түшүндүрмө берилген: *Умай* I. Абада уясы бар жомоктогу чымчык. II миф. 1)Обо эне, уламыштагы адам баласынын биринчи энеси. *Адам ата, Умайдан төгүп айтса – бир кызык* (Жеңижок). 2)Миф. Жаңы төрөлгөн наристенин, аялзатынын, төлдүн жана түшүмдүүлүктүн, коломтонун колдоочусу. 3)Төрөлгөн баланын тону. Менин колум эмес, умай эненин колу. Умай энемдин дарысы. Умай эне колдосун. *Умай* сөзү бардык эле түрк тилдеринде учурайт. Мааниси түрдүүчө: 1)Эненин мүчөсүндөгү эне менен түйүлдүктүн ортосундагы зат алмашууну жүргүзүүчү орган; ичтеги баланын орду, тону, киндиги; 2)Эне-кудай, эне кудайы; караңыз: орхон *умай*, байыркы – уйгур *умай*, орто кыпчакча *умай*, шор. *умай / май*, монг. *умай* “урук, уруу” (балким, түрктөрдөн оошкон). Байыркы түрк мифологиясында – *аялдын башаты, жерди туюнтуучу кудай, жердин башаты, молчулуктун символу. Теңирдин (асмандын) аялы* катары түшүнүшкөн болуу керек. Умай согушта аскерлерди жана какандын аялын колдогон.

Карачай-балкарларда *Умай* – бийсе – “ак куу аял-кудай”. Огуз элдеринде *Умай* – “эне ичиндеги бөбөктүн колдоочусу”. Шорлордо *май* – “бөбөктөрдүн сактоочу руху”, ошону менен катар өлгөндөрдүн жан алуучусу. Телеуттарда *май-энеси*, казактарда *май – эне* – “балдарды коргоочу рух”. Кыргыздарда *Умай* бай түшүм берет, малды сактайт, үй-

бүлөнү, балдарды коргойт [Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Протюркский язык-основа. – М.: Наука, 2006. 569-572-бб.]. Сибирдеги түрк элдеринде *Умай жаңы төрөгөндөрдү жана төрөлгөндөрдү коргойт*. *Умай* калкты көбөйтүүчү күч катары аныкталган. Андан баласыздар бала, аз балалуулар дагы балдарды суранышкан. Төрөт оорлошкондо, ага жардамга кайрылышкан.

Бул сөз казак тилинде – “*мифтердеги бөбөктөрдү жана энелерди колдоочу аял жаны*”, шор тилинде – “*боорукер, кайрымдуу периште, арбак, бөбөктөрдүн коргоочусу, өлгөндөрдүн жанын алуучу арбак*” [Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. – СПб, 1893-1911. 1788-б.]. Булардын бардыгы байыркы түрк тилиндеги (же, балким, тибет тилиндеги) “*тон* (курсактагы баланын тону), *эненин курсагы, карыны, ичи жана аялдын кудайы*” деген түшүнүктөрдү алып жүргөн, кайрылуу мүчөсү (-й) (звательный аффикс) уланган, ал аркылуу *умай* сөзү түзүлгөн *ума* сөзүнөн келип чыккан. (Древнетюркский словарь / Под ред. Наделяева В.М., Насилова Д.Н., Тенишева Э.Р., Щербак А.М. – Л.: Наука, 1958. 611-б.).

Түрк тилдеринде баштапкы *ума* жана кийинки *умай* фонетикалык өзгөрүүгө учураган жана төмөндөгүдөй формаларга ээ болгон: *ума* > *умай* > *ымай* > *май* > *бай* > *пай* ж.б.

Бул сөздүн “*ургаачы*” > “*эне*” > “*эненики*” > деген эң алгачкы маанилери акырындап семантикалык жактан күңүрттөнө баштагандыгы Сибирдеги түрк тилдерин изилдөөлөрдө белгиленген. [Кудачина Н.А. 1980. №5. 86-б.].

Мына ошондон улам алтай, телеут, шор, якут тилдеринде *бай* сөзүнө ошол эле маанидеги *ана* / *ана* + *й* сөзүн улап колдоно башташкан. *Байана* / *байана* / *майана*, *бай* / *май* – “*эне*”, *ана* / *ана* – “*эне*” + “*уруунун башчысы*”, “*аял кудайы*”. Ал эми якут тилинде бул айкалышта *бай* лексемасы дагы бир жолу кайталанат. Н.Кудачина бул байланышты мындай үлгүдө белгилейт: якут тилиндеги *Бай Байанай* < *Бай* (“*эне*”) + *Бай* (“*эне*” + *ана* + *й* (кайрылуу аффикси)). *Байанай* сөзүнүн алдында *Бай* сөзүнүн пайда болушу *Байанайдагы*

“эне” маанисинин жоюлуп, “аңчыларды жана балыкчыларды колдоочу” деген гана мазмунду туюнтуп калышы менен түшүндүрүлөт. *Бай* сөзү мында *Байанай* сөзүнүн байыркы *ума* – “эне” мааниси менен болгон байланышын көрсөтүү үчүн катышып турат [Кудачина Н.А. 1980. №5. 86-б.].

Көрүнүп тургандай, плеоназмдар кээде айкалышып турган түгөйлөрдүн семантикалык жактан өнүгүшүндөгү алда канча татаал процесстин жыйынтыгы катары саналат. Якут тилиндеги *Бай байанай* плеоназмы үч эселенген семасы менен да кызыгууну туудурат. Мындай учурлар түрк тилдеринде көп маанилүү, так мазмунга ээ эмес.

Алдыңкы түгөйү азыркы тапта өз алдынча лексикалык мааниге ээ боло албаган сөздөрдөн уюшулган плеоназмдардын катарын *мар жылан* плеоназмы толуктап турат. Мындагы *мар* сөзү иран тилдеринен өздөштүрүлгөн. Тажик тилинде *жылан*, *кара чаар жылан* деген маанилерде колдонулат [Таджикско-русский словарь. – М., 1954. 233-б.].

Бул сөзгө “Кыргызча-орусча сөздүктө” мындай түшүндүрмө берилген: иранча – *жылан*” (эпосто), *кара мар*, “*кара жылан*”, *урун мар* “*канаттуу жылан*”(мифте) *мар жылы* – “*жылан жылы*” (түшт. [КРС, 1965. 518-бет]. К.Карасаев бул сөздүн араб тилинен киргендигин айтат (1986, 189-б.). *Кара мар* – “*ажыдаар*”. Демек, бул сөздүн теги толук аныкталбагандыгын айта алабыз.

Ошентип, *мар жылан* деген плеоназм кыргыздын баштапкы сөзүнүн жана өздөштүрүлгөн синонимдин семантикалык жактан сыйышпастыгында аныктоочтук позициядагы багынынкы компонент мурунку маанисин өзгөртүп жибергендигинин натыйжасында пайда болгон типтүү көрүнүшү боло алат.

Мисалы: *Бул жигиттин аба-бабасы бий, болуш болуп эл бийлеген. Колдоочулары кызыл жолборс, мар жылан деп уккан.* (“ТК”. 10.2007).

Сын таш (кээде *сынташ*) плеоназмы “*балбал, мүрзө үстүндөгү таш, таштагы эстелик, кишинин таштан жасалган тулкусу*” деген маанилерге ээ. Анын биринчи компоненти туурасында ар кыл жоромолдор бар. Биринчиден, бул сөздөн жалпы түрк тилдериндеги “*кейип, кебете, тышкы көрүнүш, тулку бой, келбет*” маанилерин туюнтуучу *сын* түшүнүгүн билебиз. Экинчиден, аны түрк тилиндеги *сызуу, жазуу* маанисиндеги *сый / сыр-* / *сын* варианттарына ээ *сыз* сөзү менен байланыштырууга болот. Үчүнчүдөн, бул сөз “*таш, тоо тектери, тоо кыркалары, аска, зоо, зоока*” түшүнүктөрүн да билдирет. *Таш* жана *тоо тектери* маанилери менен *сын* ~ *сың* ~ *сан* ~ *саң* ~ *зан* ~ *заң* ~ *зын* ~ *зың* ~ *шаң* ~ *шын* ~ *шың* сыяктуу көптөгөн бир муунду уңгулар байланышта болушу мүмкүн. Атап айтсак, хакас тилинде *сын* – “*тоо кыркалары*” [Хакасско-русский словарь / Под ред. Инкитского-Грекул А.И. – М., 1938. 237-б.], тува тилинде –*сын* – “*кыр арка*”, “*кыр*”, “*кырка*”. Саян сыны – “Саянский хребет” [Русско-тувинский словарь / Под ред. Пальмбаха А.А. – М., 1956. 666-б.].

А.Кайдаров менен Г.Ажибекованын пикири боюнча, казак тилинде *заңгар* сөзү эки элементтен турат: *зын* ~ *сың* ~ *сан* менен этимологиялык байланышта турган “тоо кыркалары” деген маанидеги *заң* жана “*тик, тик аска, зоо, зоока, капчыгай*” түшүнүктөрдүн билдирген *гар* элементи. [Кайдаров А., Ажибекова Г. Плеоназмы с этимологически затемненными компонентами (на материале казахского языка) // Известия АН Каз. ССР. Серия филологическая, Алма-Ата: Наука, 1981. №4. 1-10-бб.].

(Салыштырыңыз уйг. *гар* – “*капчыгай*” арабча деген белги менен) . Ушул эле катарга фарсы тилиндеги *санг* – “*таш*” жана өтмө мааниде “*тараза ташы*” (Персидско-русский словарь / Под ред. Миллера Б.В. – М., 1950. С.29), ошондой эле тажикче да ушул эле маанилерде колдонулган *санг* сөзүн кошууга болот (Таджикско-русский словарь. – М., 1954. С.339).

Ошентип, *сын таш* деген плеоназмдын биринчи компоненти, биздин божомолдообуз боюнча, “*таш*”, “*тоо тектери*” маанилерине бул же тигил даражада байланышкан *санг* сөзүнүн варианты болуп эсептелет.

Түрк тилдеринин дээрлик баарында *таш* түшүнүгү жалпы бир *таш* ~ *даш* ~ *тас* ~ *чул* деген сөз менен берилет. Мына ушунун айланасында түздөн-түз иран тилдерине алып баруучу ~ *сын* ~ *сан* ~ *заң* ~ *зен* чет тилден өздөштүрүлгөндүгү анык сезилип турат. Демек, *сын таш* айкалышы плеоназм экендиги эч кандай шек туудурбайт.

Айдарым жел плеоназмынын компоненттери азыркы кыргыз тилинде толук өз алдынчалуу синоним сөздөр болуп саналат. “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө” *айдарым* – “*жел аргы, азыраак жел (көбүнчө эрте менен же кечинде жүрүүчү жел). Ысык да, суук да эмес, мелүүн, серүүн салкын жел*”. Ал эми *жел* сөзү – “*бирде катуулап, бирде акырындап согуучу абанын агымы, шамал*”. [1969. 27, 200-бб].

“Кыргыз тилинин сөздүгү” *айдарым* сөзүн “эртели-кеч жүрүүчү жумшак, салкын жел” катарында мүнөздөйт. [Кыргыз тилинин сөздүгү. КРУАнын академиги, ф.и.д., проф. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Бишкек: AVRASYA PRESS, 2010].

Эки сөздүктө тең бул сөзгө, негизинен, бирдей эле түшүндүрмө берилген. *Айдарым жел* плеоназм тизмегин уюштурган синонимдеш сөздөрдүн бири-биринен анча-мынча айырманып турган кошумча маанилери тилдик тажрыйбада дайым эле сезиле бербейт.

Кыргыз тилинде *жел* сөзүнө ар дайым аныктооч сыпатында колдонулуучу *айдарым* сөзү кээ бир түрк тилдеринде *салкын* деген аталышта. Атап айтсак, алтай тилинде *салкын* – “шамал”, “жел”, *тын салкын* – “*катуу шамал*” [Русско-алтайский словарь (Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Советская энциклопедия, 1964. 149-б.]. Уйгурча *сэлкин* – “*серүүн, мелүүн жел аргы, кичине жел*”, якут тилинде *салгын* – 1) “*салкын аба*”, 2) “*жел аргы, кичине жел, абанын кыймылы*”, 3) диал. “*суук тийгенде болгон жеңил*

оору” (мисалы, *сасык тумоо*), *салгын шара* – “*аба шары*”, ал эми *сулхан* – “*салкын, салкындык, серүүн, жел аргы*”. [Русско-якутский словарь. Под ред. Афанасьева Н.С., Харитоновна Л.Н.. – М.: Советская энциклопедия, 1968. 311-312-бб.].

Кыргыз тилинде *салкын* жана *айдарым* сөздөрү маанилик жакындыгы боюнча синонимдик катышты түзө алат. Мына ошондон улам алар сөз чеберлери тарабынан предметти, түшүнүктү жеткиликтүү сүрөттөө максатында бир сүйлөмдүн чегинде катар колдонулуп, маанилик градация ишке ашырылат.

Мисалы: *Ичсем деп сууну булактан, сен келсең чаңкап ыраактан, айдарым салкын жел болуп, алдыңдан тосуп чыгайын, саамайың сылап турайын, Бегимай.* (Ч.А.).

Айдарым жел плеонастикалык айкалышында компоненттердин семантикалык окшоштугуна карабастан, *айдарым* сөзү маанилик доминант болгон *жел* сөзүнө карата аныктоочтук абалды ээлеп турат. Тизмектеги орун тартиби калыпташып калган бул синоним сөздөрдүн ортосундагы дал ушул атрибутивдик-аныктоочтук катыш бул сөз айкашынын структурасында алардын функционалдык-семантикалык жактан ылайыктуу бөлүштүрүлүшүнө алып келген.

Мисалы: *Тагдырымды айдарым жел сапырды, Чоктой кызыл гүлчамбарым чачылды* (А.Б.). *Талаанын айдарым жели леп-леп урду* (“АТ”).

Жел – түрктөрдүн эзелки сөзү. Ал түрк тилдерине кеңири таралган: кыргызча, казакча *жел*, уйгур тилинде *йал*, тур, уал, якут тилинде *сил*.

Ошентип, *айдарым жел* плеоназмы кыргыз тилинде плеонастикалык тизмектеги эки синоним сөздүн семантикалык өзгөрүүнү баштап кечиришинин, семантикалык өзгөрүүгө учурашынын жана аныктоочтук жана аныкталгычтык абалды ээлешинин мүнөздүү мисалдарынын биринен.

Бул учурда аныкталгычтын ролунда түрк тилдеринде жалпы колдонулуучу эзелки *жел* сөзү турат. Ал эми *айдарым* багыныңкы абалды ээлөө менен бирге жел сөзүнө карата аныктоочтук кызматты аткарат жана ал сөздүн кайсы текке тиешелүүлүгүн билдирип келет. Ошондуктан келтирилген айкалыш башка тилдерге, маселен, орус тилине “*ветренный ветер*” (“*шамалдуу шамал*”) болуп которулбастан, “*легкий ветерок*” (“*жел аргы*”) болуп которулат.

Кыямат кайым деген плеоназмдын эки компоненти тең араб тилинен өздөштүрүлгөн. Алар “*тиги дүнүйөдө өлгөндөрүүн тирилип, суракка барышы*” деген мааниде колдонулат [Карасаев К.К. 1986. 177-бет].

Бул плеоназмдын кийинки компоненти (*кайым*) эки маанини билдирет: 1) *көрүнбөс, жашыруун, сырдуу*; 2) *акыр заман*. Жеке өз алдынча келип, экинчи маанисинде колдонулушу дээрлик кезикпейт. Мына ушул жагдай, биздин көз караш боюнча, *кыямат кайым* плеоназмынын түптөлүшүн шарттап тургандай.

Мисалы: ***Кыямат кайым*** болгуча / *Кызматындан талбайын* (“Семетей”).

Жогорудагыдай абалды *сагыр жетим* плеоназмынан да учурата алабыз. Мындагы *сагыр* сөзү “*жаш бала, кичинекей бала*” жана “*жетим*”, “*томолой*” деген маанилерде колдонулат. “*Ата энесиз жетим*” маанисин ал көбүнчө кийинки түгөйү (*жетим*) менен айкалышып келүү аркылуу билдирет. Мисалы: ***Байкуш сагыр жетим деп*** / *Ал жайымды сурады* (Б.).

Араб тилинен кирген *пайыр* деген колдонулушу чектелген сөз бар. Ал “*кургак*”, “*чөл*”, “*ысык*” түшүнүктөрүн алып жүрөт. Бирок бул сөздүн лексикалык мааниси тил өкүлдөрүнүн баарына эле толук жеткиликтүү эмес. Ошол себептен көркөм чыгармаларда акын-жазуучулар *пайыр* сөзүн маанилери бир түшүнүккө багытталган эквиваленттери менен бирге плеоназмдык түзүмдө ыктуу колдонуу менен ойду тактоо, нерсени күчөтүп

берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Мисалы: *Индистан ысык чөл пайыр / Кош алмаңдан сурасам / Болор бекен кол кайыр?* (Б.).

Мында *пайыр* – “*кургак, чөл, ысык*” маанилеринин экспоненти. Үчөө биригип текстте плеоназмды уюштурду. Плеоназм үч компоненттүү.

Аленгир жаа деген плеоназмда алдыңкы жуп түрдүк, кийинкиси тектик түшүнүктү билдирип турат. *Аленгир* – түрк-монголчо “*бүлүк салуу, бүлүндүрүү кыйратуу, чатак чыгаруу*” маанилерин, ошондой эле *саадактын бир түрүн* билдирүүчү сөз. Бул плеоназм эскирген плеонастикалык тизмек катары колдонулушу чектелген.

Самби тал (самбу тал) плеоназмына К.Карасаевдин сөздүгүндө “*кызыл тал, бутактары салбырап турган тал*” деген түшүндүрмө берилген. Бул плеоназмда да биринчи компоненти жеке колдонулбай, анын тегин туюндуруучу *тал* сөзү ар дайым жандап жүрөт.

Мисалы: *Шарга чарпылып, желсиз тунук термелип турган кызыл жалбырак самби тал элестеди* (Т.К.).

Жигит пири Шаймерден деген плеоназмда да компоненттер бири-биринин маанисин толуктап турат. К.Карасаевдин пикири боюнча, *Шаймерден* сөзүнүн биринчи мааниси – “*баатырлардын падышасы, жигиттин пири*”. Экинчи мааниси – “*арабдардын төртүнчү калыйпасы Аалынын сыпаты*”: *Пир* иран тилдеринде – “*колдоочу*”, “*шах*”, “*падыша*”. Мына ошентип, *Аалы – жигиттин пири шахи мардан* деген атка конгон. *Шахи мардан* деген сөздөр кыскарып, *шаймерден* болуп калган. Бул кыскаруу кыргыз артикуляциясы көнүк эмес түпчүл *х* тыбышынын түшүп калып, *и* тыбышы кыскарып, *й* тыбышына өтүп кеткендигине негизделет.

Сүйлөшүү кебинде, көркөм чыгармаларда *жигит пири Шаймерден, жигиттин пири Шаймерден* деген туруктуу сөз тизмегинде колдонулат да, туюнтманын мааниси конкреттүү контекстте аныкталат.

Мисалы: *Жигиттин пири Шаймерден колдоп, саламат-эсен келдиңби, датка?* (Т.К.) Албетте, бул идиоманы түзүүчү сөздөр сакралдык, изотерикалык мааниге ээ. Ошондуктан алар кереметтүү күчкө ээ касиеттүү каражат катары кабыл алынат.

Капкара ынды деген плеоназмдык тизмекти уюштурган сөздөрдүн экинчиси араб тилинен өздөштүрүлгөн. К.Карасаев түзгөн сөздүктө (295-бет) түз мааниде “*индус индиялык, индистандык*”, ал эми өтмө мааниде “*кара, капкара*”. *Аңгыча капкара ынды кулдар бутунун учу менен жүгүрүп, кызмат кылып жүрүштү* (Т.К.). Көрүнүп тургандай, мында *ынды* сөзүнүн өтмө мааниси ага аныктоочтук катышта келген *капкара* сөзү аркылуу ого бетер күчөтүлүп берилди.

Т.Аширбаев сын атоочтун күчөтмө даражасынын стилистикасы туурасында кеп кылып жатып, *ынды кара* плеоназмы жөнүндөгү пикирин төмөндөгүдөй билдирет: “Көркөм чыгармаларда жана сүйлөшүү кебинде плеоназмдар сын атоочтун күчөтмө даражасын түзүүгө да катышат: *Бакене бойлуу, ынды кара Жумагалы трактор-экскаватору айдап барат.* (Ч.А.). Бул сүйлөмдөгү *ынды* деген сөз *индиялыктай* деген сөздүн тыбыштык жактан өзгөргөн жана кыскарган формасы болуп саналат. Бул сөз түс маанисиндеги *кара* деген сөздүн маанисине дал келет жана сүйлөмдө күчөтмө даража сын атооч сөздү жасоого катышты” [Аширбаев Т. 2001. 33-б.). *Ынды* сөзүнүн жөнөкөйлөтүлбөй эле баштапкы формасында туруп салыштырууну туюнта алышын да жоромолдоого болот. Зат атооч сөзү эч мүчөсүз эле салыштырууну туюнта алат. Караңыз: *Бирин – чынар, бириң – бак, бириң – булбул, бириң – шак* (Б.). Мындагы предикаттар баштапкы түрдө эле салыштыруунун объекти болуп кызмат аткарып турат.

Айрым учурда *ынды кара* инверсияга учурап, анын түзүүчүлөрү орун алмашып да колдонула берет: *Калыйман анык ынды карадан. Тиштери гана күрүчтөй аппак* (Ш.С.).

Этимологиялык плеоназмдарды бир сөздүн чегинде да кезиктирүүгө болот. Мындай плеоназмдарга *Чаткал*, *жоомарт*, *дасторкон* деген сыяктуу сөздөр мисал боло алат.

Булар туурасында профессор К.К.Карасаев мындай дейт: “*Чаткал*, биздин пикирибизче, эки сөздөн түзүлгөн. *Чат* – “*тар*, *кууш*, *капчыгай*, *өрдөш*”; *кал* фарсыча *гал* – “*тар*, *өрдөш тар үңкүр*” болуп айтылат. *Жоомарт*. *Март* иран тилдеринде эки мааниде: 1) “*эркек*, *эр*, *кайраттуу*”; 2) кыргыз тилине киргенде “*берешен*”, “*колу ачык*” деген маани алып кеткен. Бул *жоомарт* болуп да айтылат. Ал деле *жувон март* деген эки сөздөн турат. *Жуван* – “*жигит*”, “*эр*” деген мааниде; *март* – *март* деген сөздөн... *Дасторкон* деген сөз дагы эки элементтен турат: *тастар* + *кон*. *Тастар* фарсы – тажик тилдеринен кирген, “*жоолук*”, “*оромол*” деген мааниде. Ал тилдерде *дастар* болуп айтылат. Жеке жоолук эмес, селде да ушул сөз менен атала берет. Кадимки эле колдонуп жүргөн, аш-тамак салып жүргөн *дасторкон* да ушул сөздөн. Анын жанындагы *кон* да фарсы тилинде “*оромол*”, “*жоолук*” маанисинде *дастархан* болуп айтылат” (Карасаев Х.).

Мисалы: *Укканым бар. Ала-Бука, Чаткал, Караван деген Кыргызстандын жерлерин* (Ж.М.). *Дасторконго алды менен сыпайгерчилик үчүн нан-чай келди* (Т.К.). *Жоругун адам билбеген / Жоомарт эрдин бири – ушул.* (“Манас”).

Акыркы сүйлөмдө *жоомарт* деген сөздүн “*колу ачык, берешен*” деген мааниде эмес, “*эркек, эр, кайраттуу*” түшүнүгүндө колдонулуп жаткандыгын тастыктоо максатында аны соңчул орун тартибинде *эр* сөзү коштоп келип, мааниси ансайын күчөтүлүп берилди. Бул жерде училтик плеоназм тууралуу да сөз кылууга болот. Анткени *жоомарт* сөзүндөгү этимологиялык плеоназм сезилбей калып, баалоону күчөтүү үчүн *эр* аталышы колдонулуп калган. Мындай училтикке Жаңы-Ноокат сөзүн да кошууга болот. Бир версия боюнча *Ноокат* эки сөздөн турат: *нов* “*жаңы*” *жана кент* “*кыштак, айыл*” сөздөрү биригип, бир топонимди жараткан. Ал

эми кыргызча *жаңы*, өзбекче *янги* буга тутумдашып, плеоназмды уюштурду. Мурунку училтиктен бул мисалдын айырмасы бар. Анткени *кат* (*кент*) кийинки эки аныктама компоненттерге карай плеонастикалык катышта эмес. Мисалы: ***Жаңы-Ноокаттын түштүк батыш жагындагы бийик тоонун этек жагында...*** (Н.Б.).

Баасы кымбат деген плеоназмдагы кийинки компоненттин этимологиясы туурасында К.Карасаевдин көз карашы мындай: “*Кыйбат* – арабдын *кымбат* деген сөзүнөн, “*баасы, куну, турушу*” деген мааниде. Бул сөз (*кыйбат*) кыргыз тилине киргенде “*баасы жогору*”, “*асыл*” деген маани алып кеткен. Мисалы: ***Кыйбатын берип алам деп / Урумдун каны сураган*** (“Манас”).

Жогорку мисалда Каралаев негизги маанисинде колдонгон. *Кымбат* деген арабдын сөзүн фарсынын *баха* (*баа*) деген сөзү сүрүп чыккан. Ошондуктан, *кымбат* жаңы мааниге өтүп кеткен”. (Карасаев К.).

Мисалы: ... ***баасы кымбат*** апанын маңдайында бир түн болуу – анын касиетине сыйынуу деп сезген (К.О.).

Сахара чөлү, Көк-Арт ашуусу, Көкөмерен суусу, Көкөмерен дарыясы, Волгоград шаары, Симферополь шаары деген сыяктуу географиялык аталыштардан дагы плеоназм кубулушун кезиктирүүгө болот.

Сахара деген сөздү араб тилинен которгондо “*чөл*” дегенди түшүндүрөт. Ошол себептен ал сөз кыргыз тилиндеги эквиваленти менен бирдикте колдонулуп, синонимдеш түгөйү аркылуу лексикалык мааниси так ачылып берилет. Мисалы: ***Окумуштуулар Сахара чөлүндө кудук казып жатышкан мезгилде кызыктай көрүнүшкө туш болушкан*** (“К”. №1-2. 2001).

Көк-Арт (*Көгарт*) *ашуусу* деген плеонастикалык айкалышта “*ашуу*” түшүнүгү кайталанып турат, себеби *арт* сөзүнүн өзүндө “*ашуу*” мааниси камтылган. Мисалы: ***Арап баатырдын беш жүз аскерин Көк-Арт ашуусунда Тайлактын колу талкалады*** (К.О.). ***Эринчээкке эшик – арт*** (макал). Бул

макалда “эринчээкке, жалкоо адамга эшикке, сыртка чыгуу да ашуу, белес ашкандай оор” деген маани туюндурулган.

Көкөмерен суусу деген плеоназмдын составындагы *көкөмерен* сөзү жөнүндө К.Сейдакматов мындай дейт:... “Кыргызстанда *көкөмерен* суусунун аты да бар. Ал суу Нарын дарыясына куят. Бул *Көкөмерен* деген сөз *көкө* жана *мерен* сөздөрүнөн турат. *Көкө* – “*көк*”, ал эми *мерен* монголчо мөрөн “*чоң суу*”, “*дарыя*” маанисиндеги сөз. Ошондо *көкөмерен* сөзү “*көк дарыя*” деген маанини билдирет...” [Сейдакматов К. 1988. 155-б.].

Мисалы: *Көкөмерен дарыясы менен Нарын дарыясынын кесилишкен жеринде бир ажайып көпүрө бар* (Кыргыз тили. 3-класс. 39-бет). *Көкөмерен суусунун чыгыш жаккы өйүзүндөгү көрүнүш алда кандай укмуштуу...* (А.Т.).

Севастополь, Волгоград, Ленинград, Симферополь, Константинополь деген *шаар* аттарында *-град, -поль* морфемалары (*град (город)* –*шаар -поль* (грекче *polis* – *шаар*) географиялык аталыштардын составына кирип, өз алдынча сөз катары кабыл алынбай калган. Ошондон улам ал сөздөргө удаа эле *шаар (шаары)* сөзү кабаттала колдонулат.

Мисалы: *Россия Федерациясынын эки жаңы субъектилери – Крым Республикасы жана федералдык маанидеги Севастополь шаарынын...* (“Ош ш.”. 27.03.2015).

Абревиатураларда да жогорудагыдай көрүнүштөр кезигет. Маселен, *КСДП, КМШ, СМС, ВИЧ* деген сыяктуу инициалдык кыскартуулардын составындагы башкы тамгасы сакталып кыскартылган кайсы бир сөз кайрадан толук формасында кайталанып келет: *КСДП партиясы, КМШ мамлекеттери ж.б.*

Мисалы: *Алыскы АКШда күн кечирип жаткан Бакыт Бешимов деген кырааныбыз бар. Учурунда азыркы президенттин КСДП партиясы менен Жогорку Кеңешке депутат болуп олтурган...* (“ЖО”. 20.02.2015). *КМШ*

мамлекеттеринде калдык сактоочу жайларды өнөр жайда кайра иштетүү практикалана элек (“АП”. 14.05.2009).

Жогорудагы мисалдарда *партия* жана *мамлекет* сөздөрү башкы тамгасынан кыскартылган формада жана толук турпатында берилген. Толук формасы кыскартылган вариантынын маанисин тыңдоочуга (окурманга) так жеткирүү максатында кайталанып келген: *КСДП – кыргызстан социал-демократтар партиясы, КМШ – күнкорсуз мамлекеттер шериктештиги.*

3.4. Атоочтук плеоназмдардын пайда болушунун стилистикалык жана логикалык аспектилери

Плеоназмдарда ашыкчалыкты шарттап турган тил каражаты стилдик жүк аркалайт. Мында ал элемент ой-пикирдин элестүүлүгүн арттыруу, баяндоонун мазмунуна өзгөчө көңүл бурдуруу, контекстте поэтикалык жагымдуу ыргакты жана дабыш кооздугун камсыз кылуу сыяктуу зарылдыктардан улам байланышып турган түгөйүнүн айкындоочу сыпатында плеоназмды уюштурууга катышат. Буларды плеоназмдардын жаралышынын стилистикалык себептери катарында кароого болот.

Стилистикалык плеоназмдарга мүнөздүү болгон образдуулук жана эмоционалдуулук алардын элдик оозеки чыгармаларда, көркөм адабиятта жана публицистикалык стилдин көркөм жанрларында, б.а., бейрасмий публицистикалык кичи стилдерде көп колдонулушун түшүндүрөт.

Стилистикалык боекко ээ болгон плеоназмдар азыркы кыргыз тилинде лексикалык, синтаксистик жана фонетикалык каражаттар менен жабдылган. Тилдик алкактарга таандык каражаттардын ичинен стилистикалык боектуу плеоназмдарды уюштурууда лексикалык каражаттар бир кыйла кеңири таралган. Мындай лексикалык каражаттарга синонимдер, тангыч антонимдер, кош сөздөр, парафразалар, фразеологизмдер, карапайым сөздөр, диалектизмдер, эвфемизмдер, дисфемизмдер кирет.

Синонимдердин лексикалык плеоназмдарда колдонулушу зат белгисин, бул же тигил түшүнүктү тактап, конкреттештирип берүү максатын көздөйт: *эрке талтаң, теңтуш курбу, эн тамга, кен байлык, чыйыр жол, кемер кур, ызгаар суук, тулку бой, сом акча, чыкыроон аяз, добуш үн, ажайып керемет, кексе кары, шоола нур, ак куба ж.б.*

Мисалы: *Кумриханга окшогон эрке талтаң* кыздардан тил укса да ыйлаган эмес (Н.Б.). *Күйүгөсүң алды жактан жолугуп / Сөз айтасың теңтуш курбу* бололук (Т.Ш). *Эн тамгасы* – Сулайман тоо, Ак-Буура... (Т.Кенж.). *Адам – бул байлык, кен. Ошол кен байлык* көмүскө көмүлүп калбаш керек (“КА”). *Эми кеч, чыйыр жолдун бүтпөйт нугу* (А.Абд.). *Кемер кур, сайма өтүк, ал калпагың / Кээ бирөө билбей жүрөт анын баркын* (Ш.Э)... *өзүм менен өзүм сүйлөшүп, чыкыроон аязда* ала-шала тердеп келе жаттым (Ч.А.). *Алтын адамдын тулку боюндагы күч-кубатын арттырат, шердендет* (А.Ст.). *Оюн үчүн жетимиш эки миң сом акча* бөлүнгөн (“Ош ш.”. 27.09.2013). *Кексе кары* баланын оюн баамдай койду (Т.С.). *Ак куба* болгон түгөнгүр / *Ангеме айтып күлгөндүр* (Сыртбай). *Кыш да өзүнчө бир ажайып керемет* (Б.Ж.). *Буурул түнгө көгүш шоола нур* чачып (Г.Т.). *Мен жылкычы, сен чабан / кыйкырып добуш үн салам* (А.А.).

Жогорудагы сүйлөмдөрдө плеоназмдын составдык элементтери болгон синоним сөздөрдүн бир түшүнүккө багытталган маанилери аркылуу ошол заттар жана анын белгилери ачылып берилди. Мында синонимдер бири-биринин маанилерин толуктап, тактап келди. Атап айтсак, тогузунчу мисалда *акча* сөзүнө анын маанилеш эквиваленти болгон *сом* сөзүнүн аныктоочтук катышта келишинде стилдик максат бар. Анткени “*акча* кеңири мааниде синонимдик катардагылардын (*акча, сом, пул, теңге, тыйын*) дээрлик бардыгынын маанисин камтыйт. *Сом* сөзү “*соода-сатыкта колдонулуучу белги*” деген мааниде болбостон, “*100 тыйын*” деген маанини берип, акчанын анык эсебин билдирүү үчүн айтылат да, *акча* сөзүнө синонимдик мааниде колдонулат” [Жапаров Ш., Сейдакматов К. 1984. 83-б.].

Плеоназмдык тизмекте катар келген синонимдер градациялык маанини, б.а., ойду күчөтүп берүү максатында да керектелет. Мисалы: *Жараткан көкө теңирге миң бир эки ыраазы. Ыраазылыгын көңүлүндө айтып олтургандыр* (Ч.А.). Бул сүйлөмдө *теңир* сөзүнө ага синонимдик катышта турган, аны менен бир түшүнүккө багытталган *жараткан* сөзүнөн башка *көкө* деген сөз кошо келүү менен *жараткан теңир* маанисинин күчөтүлүп берилишине шарт түздү. Мында да биз плеоназмдын училтиги туурасында сөз кыла алабыз.

Кээде унгу түрүндө турганда экинчи бир сөзгө антонимдик катышта турган кайсы бир сын атооч туунду формада келгенде, чечмелеп айтканда, сөз жасоочу формалар жалганып келгенде, ал сөз менен антонимдик катышта эмес, синонимдик алакада болуп калат. Мунун өзү ал сөздөрдүн бир контекстте синонимдеш плеонастикалык түгөй катарында керектелишине шарт түзөт. Маселен, *кир* деген тубаса сын атооч *таза, тунук* сын атоочторуна антоним болуп эсептелет. Бул сөзгө куранды *–сыз* морфемасынын жалганышы менен лексикалык мааниси өзгөрүп, жыйынтыгында, тескерисинче, *таза, тунук* сөздөрүнө карата синонимдик катышты түзүп калат да, синонимдеш лексикалык плеоназмдардын катарын толуктаган *кирсиз таза, кирсиз тунук* плеоназмдары уюшулат. Алар дагы зат белгисин тактоо, күчөтүү натыйжасына жетишүү үчүн кызмат кылат. Мисалы: *Кирсиз таза ак булуттай көктөгү / Сенин дүйнөң жаздай кооз културган* (У.М.).

Логикалык жактан мааниси жакын сөздөр плеоназмдарды уюштуруучу лексикалык каражаттардын кең тараган түрүнө кирет: *кычкыл алма, ички сыр, ак кайың, караңгы түн ачуу калемпир, мөлтүр булак, ак шейшен, көк шибер, чатырман токой, чоң киши, күлүк тулпар, жеке ишкер, эки айрылыш, темир жынжыр, кан майдан ж.б.* Мисалы: *Ак кайың бүрдөп, ажайып аалам тиктесем* (Б.А.). *Юридика дүйнөсүндөгү чытырман токойду дегеле аралап көрбөгөн* (К. ТВ. 30.01.2015). *Ак шейшенке*

жаткансып / Арыкка башты жөлөдүк (Э.И.). Ошол күнү Кириск чоң кишилердин өң-түсү аябай өзгөрүп кеткенин байкады (Ч.А.). Тагдыр кошподо... биздин жолдор – эки айрылыш (Э.Э.). Жүз сыпайды сол жагына темир жынжыр менен тизип... (Т.К.). Терebel тунжурап, караңгы түн тумчуктуруп басып турат (Ч.А.). Оңой менен жибип, оңой менен ички сырын билдире койбос Мусулманкулдай... (Т.К.). Саяпкери жарашса, күлүк тулпар байге алат (макал). Ош аэропортунда жеке ишкерлердин акчасын карактап кеткендердин бири сиздин тууганыңыз экени чынбы? (“М. Кг”. 04.04.2015). Ашыгы кан майданга жөнөгөндө. (А.О.). Алманбет сөзгө аралаша албай, калдайып, алар көк шиберге олтура беришкенде... (Т.К.).

Жогорудагы сүйлөмдөрдө плеоназмдарды колдонуунун башкы максаты – сөз маанисин логикалык жактан конкреттештирүү, ойго, түшүнүккө тактык киргизүү. Ал максат плеоназмды түптөп турган составдык бөлүктөрүнүн ичинен багыныңкы түгөйлөр (*ак, чатырман, чоң, эки, темир, караңгы, ички, күлүк, жеке, кан, көк* деген сөздөр) аркылуу *ишке* ашырылган. Багыныңкы бул компоненттер багындыруучу компоненттеринин лексикалык маанисине аныктык киргизүү максатында “артыкбаш” элемент катары келген.

Кээде логикалык жактан маанилери жакындыкты түзгөн сөздөр бири-бирин толуктап келүү менен түшүнүктү образдуу кабылдоого, ой-пикирди так туюндурууга жол ачат. Мисалы: *Артында калдайган калың журту бар Эл ТР каналы мындан ары да...* (Эл ТР, “Аманат” көрсөтүүсү. 15.02.2015.)

Мында *калың журт* плеоназмдындагы багыныңкы компоненттин (*калың*) алдында ага логикалык жактан маанилеш элемент (*калдайган*) айкалышып келип, училтик плеоназм жаралды, түшүнүктүн элестүүлүгү артты.

Кош сөздөр да стилистикалык плеоназмдардын лексикалык каражаттарынын катарын толуктап турат. Алар плеоназм тизмегинде багыныңкы компонент катарында да, жетектөөчү функцияда да колдонула берет. Мисалы: *“Ата-Мекендин” айрым мүчөлөрүнүн сот жобуна тартылып калуусу ыктымал экендиги жөнүндө имиш-имиш ушак-айың*

кептердин... (“Ош ш.”. 27.09.2013). *Саятчынын бошогонуна үй-бүлөсү, жалпы эл-журту кубанды* (“Кыргыз эл жомоктору”).

Биринчи сүйлөмдө *ушак-айың* кош сөзү плеоназмдык тизмектин багыныңкы компонентин, кийинки сүйлөмдөгү кош сөз (*эл-журт*) плеоназмдык айкалыштын негизги компонентин уюштуруучу стилистикалык каражат болуп келди.

Стилистикалык боектуу плеоназмдардын жасалышындагы эң кеңири колдонулган лексикалык каражаттарга парафразаларды кошууга болот. Туюнтманын маанисин сыпаттап түшүндүрүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон бул тилдик бирдиктер аркылуу лексикалык плеоназмдар көп уюшулат. Түгөйлөрүнүн бири парафразалардан түзүлгөн плеоназмдар составы жагынан жайылыңкы келет.

Мисалы: *Жерде жаткан кумурска асманда учкан куш болот* (макал). *Төрт аяктуу мал да мүдүрүлөт* (макал). **“Өмүрүндө чын сүйлөбөгөн калпычы”** деген сөздү *Жээренче чечен күн сайын элден угуучу болду* (“Кыргыз эл жомоктору”). *Ырас болду, жолдош болуп алалык. Мен теңдеши жок баатыр болом* (“Кыргыз эл жомоктору”). **Эч кимге айтпаган кунуя сырыңыз барбы? Анда биз менен...** (“Ж”.05.2013). *Омар – оюндагысын кишиге бербеген бир мүнөздүү өжөр адам* (Т.С.). *Согуш оту кеч күздөгү куу камышка тийген кызыл жалын от* болуп... (“КТ”. 03.12.2013).

Жогорудагы мисалдарда *асманда учкан, төрт аяктуу, өмүрүндө чын сүйлөбөгөн, теңдеши жок, эч кимге айтпаган, оюндагысын кишиге бербеген, кызыл жалын* деген парафразалар аркылуу плеонастикалык тизмектер стилистикалык боекко ээ болду.

Мааниси тил өкүлдөрүнө толук түшүнүктүү болбогон чет тил сөздөрүнүн маанисин ачып берүүдө да парафразалардын ролу чоң: *катып калган догма, киши атар киллер, түнкү шамды чарк айланган парвана көпөлөк* ж.б. Мисалы: *Өлкө ичин киши атар киллерге толтуруп* (“КТ”. 11.09.09.). *Өзгөчө Айна түнкү шамды чарк айланган парвана көпөлөктөй*

калдастайт (А.С.). Мындагы парафразалар – *киши атар, түнкү шамды чарк айланган*.

Лексикалык плеоназмдар стилистикалык боектуулукка баарынан көбүрөөк фразеологизмдер аркылуу жетишет. Кадыресе плеоназмдарга караганда составында фразеологизмдер катышкан плеоназмдарда стилистикалык боек күчтүү болот, ой-пикир образдуу, экспрессивдүү берилет.

Мисалы: *Ага теңирим көк жал бөрүнүн артынан ээрчиген жорунун кузгундун, карганын күнүн берип койгон* (Т.К.). *Биздин маңдайы жылыбаган шордуу элибиз...* (“Алиби”. 29.01.2013). *Андан шаар да, шаардын айланасы да алаканга салгандай даана көрүнүп турат* (Тексттер жыйнагы). *Узун этек ургаачынын алды эмес белең, кайран келин?!* (Ш.Ү.). *Кабыргасы ката элек жаш кезинде жумуш издеди* (М.А.).

Лексикалык плеоназмдардын стилистикалык боегун багыныңкы компоненти –*дай* формалуу катыштык сын атоочтордон түптөлгөн плеоназмдардан анык көрөбүз: *темирдей бекем, эңгезердей ири, жомоктогудай кооз, дырдай жылаңач, кристаллдай таза, тарашадай арык* ж.б. Мисалы: *Эңгезердей ири держава СССР кулап, эгемендүүлүк кыргыздарга дээрлик...* (“Ош ш.”, 14.06.2013). *Сыртта Сейде энем экөөбүз сүйлөшүп турсак, үйдөн тарашадай арык кемпир чыга келди* (Т.К.).

Лексикалык плеоназмдардын стилистикалык кызматы карапайым сөздөрдүн катышуусу аркылуу да ишке ашат. Карапайым сөздөрдүн табияты стилистикалык плеоназмдарды уюштурууга ийкемдүү келет. Атоочтук этиштер –*ган* формасында карапайым сөз катарында лексикалык плеоназмдардын тутумунда көп кездешет. Составдык элементтеринин бирин, тактап айтканда, багыныңкы компонентин карапайым сөздөр түзгөн плеоназмдар күчөтүлгөн экспрессивдүүлүккө ээ болот: *куркуйган узун, даңгыраган кенен, келишкен сулуу, чубалжыган узун, чукчуйган арык, койкойгон сулуу, суйкайган сулуу, калдайган зор, мөлтүрөгөн сулуу* ж.б.

Мындай плеоназмдарда жетектөөчү компонент, негизинен, сапаттык сын атоочтордон уюшулат да, андагы белгини карапайым сөз күчөтүп, дааналап көрсөтөт.

Мисалы: *Иңир кирди үстүнө сулк таштаган / **Калдайган зор** кара шалы жоолугун* (С.Э.). ***Койкойгон сулуу** ырчыны өмүрлүк жар кылууну каалаган бул мырза...* (С.И. №233. 04.2007). *Айтор, **суйкайган сулуу** айым Элнура да* (СИ. №233. 04.2007). ***Жапжаш мөлтүрөгөн сулуу** кыз банги затын саткан жеринен кармалып соттолуптур* (СИ. №333. 20-26.03.2009). *Эшимов арык, **куркуйган узун** киши экен* (“КТ” №66. 04.09.2009). *Үмүттүн **чубалжыган узун** жолун ...* (К.Т.) *...**чукчуйган арык** киши экен* (Т.К.).

Келтирилген мисалдарда карапайым сөздөр (*калдайган, койкойгон, суйкайган, мөлтүрөгөн, куркуйган, чубалжыган, чукчуйган*) ой-пикирди туюндуруудагы өзгөчө экспрессивдүү боегу менен стилистикалык жактан бейтарап багындыруучу түгөйлөрүнүн семантикасындагы белгини тактап, конкреттештирип келди.

Стилистикалык плеоназмдардын бир компоненти диалектизмдерден да уюшулат, бирок мындай плеоназмдар өтө эле сейрек колдонулат. Мисалы: *Билбейсиң. Кайдан билмексиң. Анда жаш элең, **акыл токтото элек көөдак** элең* (Т.К.). *Апам экөөбүз **эртең мененки нанүштөгө** олтурдук* (К.Боб.). *Мындай **патир нандарды** Сапардын айлында да жасашчу* (“АТ”). ***Амма** **ликин** сен эс тарткандан бери, минтип бир тасторкондо (туурасы: дасторкондо) отуруп сүйлөшкөн эмесиз, натуурабы?* (Ж.Мавл.).

Сүйлөмдөрдүн биринчисинде *көөдак* деген диалектилик сөз парафразалык түгөйү (*акыл токтото элек*) менен биргеликте *жаш* түшүнүгүн элестүү, таамай сүрөттөп берүүнүн зарыл каражаты катары келе алды. Экинчи жана үчүнчү сүйлөмдө *патир, нанүштө* деген сөздөр, акыркысында плеоназмдын эки түгөйү тең диалектилик сөздөрдөн уюшулган.

Стилистикалык боектуулукка ээ болгон лексикалык плеоназмдардын синтаксистик каражаты катарында салыштырма конструкция, парафраза менен идиоманын, маанилеш фразеологизмдердин бир сүйлөм тизмегинде жарыш колдонулушу, атоочтук түрмөктүү татаал структурадагы парафразалык конструкция жана плеонастикалык тизмектин составдык элементтеринин инверсияланган орун тартиби эсептелет.

Салыштырма конструкция күчөтүү маанисине, образдуулукка –*дай* формасындагы катыштык сын атооч менен күчөтмө даражадагы сапаттык сын атоочтун айкалышып келиши аркылуу жетишет: *капкара карагаттай, аппак кардай, кыпкызыл анардай* ж.б. Мисалы: ***Капкара карагаттай*** көзүң менен / *Карадың киртик какпай көпкө неге?* (С.Ж.).

Биз бул жерде –*дай* аффиксинин статусу тууралуу дискуссияны эскере кетүүнү оң көрүп турабыз. Аталган аффикс уланган сөз формалары аныктоочтук милдетти аткарса, сын атоочко, сын-сыпат бышыктоочтук кызмат аткарса, тактоочко кошуп жүрөбүз. Караңыз: *теректей бой* жана *теректей шуудурап*. Бирок бир топ эле жүйөөлүү экинчи көз караш бар. Муну эмнегедир тилчи-окумуштуулар көңүлгө албай жүрүшөт. Бул пикирдин тарапкерлери аталган формаларды сын атоочко да, тактоочко да кошушпайт да, аларды салыштырма же теңдештирме жөндөмөнүн формасы катары карап, зат атоочтун чегинде сыпатташат. Бул ойду XIX кылымда В.В.Радлов сунуштаган эле. Мындай көз караш кийин Е.Д.Поливанов, В.М.Насилов, Н.П.Дыренкова, Г.И.Рамстедт, М.З.Закиев, Э.Р.Тенишев, Е.И.Убрятова, Г.Г.Фисакова, К.С.Кадыражиева, А.М.Щербак ж.б. тилчи-түркологдор тарабынан өнүктүрүлгөн эле. [Зулпукаров К.З. – СПб; Ош, 1994. – 201-247-бб.].

Мындай пикир бир нече жүйөөгө негизделет.

1.Аффикс сөздүн лексикалык маанисин өзгөртпөйт. Бул аффикс эки затты салыштыруу, теңдештирүү максатында колдонулат. 2.Бул аффикс жалганган сөз формалары сөздүктөрдө даяр, туруктуу, өзүнчө

лексикографиялык бирдик катары каралбайт. 3.Аффикс продуктивдүү (өнүмдүү), түрдүү заттарга жалгана берет. 4.Бул формадагы сөздөргө сөз жасоочу мүчөлөр улана албайт. 5.Уңгудагы заттык маани өзгөрүлбөйт, сакталат. Аффикс уңгу мазмунуна семантикалык олуттуу өзгөрүү киргизе албайт. 6.Аффикс заттын көптүк түрүнө да улана алат. 7.Бардык мүчөлүү жөндөмөлөрдөй эле аталган сөз формасы атооч жөндөмөсү менен синонимдеш боло алат: *мурунку эле бойдон – мурункудай бойдон / көчө жылуу – көчөдө жылуу, кар токтотуу – карды токтотуу* ж.б. Ушулардын негизинде –*дай* аффикси курамына кирген сөз формалары жөндөмө катары аныкталып жүрөт.

Биз салттуу эле көз караштын позициясынан бул мотивдерди да көңүлгө тутуу зарылдыгын белгилеп кетебиз.

Парафраза менен идиоманы удаалаш колдонуунун натыйжасында лексикалык плеоназмдар стилистикалык өзгөчө боекко ээ болот. Мисалы: ***Уядан жаңы эле учуп чыккан сары ооз балапанды көрдүңүз беле?*** (К.С.).

Бул сүйлөмдө семантика-стилистикалык муктаждыктан улам *балапан* сөзүнүн маанисин конкреттештирип турган фразеологизмге (*сары ооз*) *уядан жаңы эле учуп чыккан* деген парафраза бир синтаксистик конструкцияда жарыш колдонулду.

Бир сүйлөмдүн чегинде эки же андан ашык синонимдеш фразеологизмдердин катар келиши менен да лексикалык плеоназмдардын стилистикалык боегу артат. Мисалы: ***Эч нерсеге мойну жар бербеген жан бакты тура*** (“АТ”).

Мында адамдагы терс сапатты туюндуруучу фразеологизмдер (*1.мойну жар бербеген; 2.жан бакты*) ой-пикирдин көркөм, образдуу берилишин шарттап, натыйжада маанилик градация ишке ашкан.

Атоочтук этиштин –*ган* формасы менен уюшулган татаал структурадагы парафразалар – стилистикалык боектуу плеоназмдардын жасалышындагы

синтаксистик зарыл каражаттардын бири. Алар плеоназм тизмегиндеги багындыруучу компонентин сыпаттап түшүндүрүү менен маалыматты толук кабылдоого өбөлгө түзөт.

Мисалы: *Эчтемени түшүнбөгөн–билбеген маңкурт болсо да мейли, ээн талаа, эрме чөлдө жунжаңдардын төөсүн кайтарып кор болгуча, өз үйүндө жүрсүн. Эненин жүрөгү ушуну талап кылып турду* (Ч.А.).

Бул сүйлөмдө *маңкурт* түшүнүгү атоочтук түрмөк (*эчтемени түшүнбөгөн-билбеген*) аркылуу конкреттештирилип турат.

Улара какмары чыккан кир төшөнчү салынган керебетке өбөктөп алып, узун ойго түштү (“ЖА” 03.07.2009).

Мында зат белгиси (*төшөнчүнүн кирдиги*) **какмары чыккан** деген атоочтук түрмөк формасындагы парафразанын жардамы арасында сапатталып түшүндүрүлгөн. Демек, айтыла турган ойду белгилүү бир уйкаштыкта уккулуктуу баяндоо максатын көздөгөн эстетикалык муктаждыктан улам идиомалар, парафразалар стилистикалык плеоназмдардын составдык элементи катарында арбын колдонулат.

Лексикалык плеоназмдар поэзиялык чыгармаларда өзгөчө стилдик боек алат. Анын тутумундагы түгөйлөр поэтикалык кепте өздөрүнүн адаттагы түз орун тартибин өзгөртүп, стилистикалык максатта инверсияга учурайт.

Мисалы: ***Балаты кичинекей***

Балтыркан бутактары

Айбыкпай, ичиркенбей

Ак карды кучактады (М.Т.)

Мында плеоназмды уюштуруучу компоненттердин (кичинекей балаты) орду поэзиянын талабына карай өзгөрүүгө учурап, биринчиден, сырткы аллитерацияга жол ачылды, экинчиден, ар бир ыр сабынын биринчи ыргак бөлүгү үч муундан, экинчиси төрт муундан куралып, муун теңдештиги камсыз кылынды, үчүнчүдөн, аттама уйкаштыкка мүмкүндүк түзүлдү.

Плеоназмдын компоненттери ырларда уйкаштык түзүү, ыргак жаратуу максатында бири-биринен алыс колдонула берет.

Мисалы: *Жалпы журтка кызмат өтөп ал эми /*

Жасап кетти көркөм дүйнө адеми (С.Ж.)

Бул эки сап ырдагы *адеми көркөм* деген плеоназм инверсия кубулушуна кабылган. Багыныңкы түгөй менен багындыруучу түгөйдүн орду туташ уйкаштыкты жаратуу талабына ылайык өзгөрүп, ал эми алардын дистанттык абалы ыр саптарынын бирдей ритмикалык бөлүктөргө ажырашын шарттап келди.

Плеоназм тизмегиндеги составдык элементтердин окшош тыбыштык формада келиши менен дабыш уккулуктуулугу камсыз кылынат. Бул ыкмада уюшулган плеоназмдардын фонетикалык-стилистикалык каражатын аллитерация, ассонанс жана консонанстар түзөт. Лексикалык плеоназмдардагы аллитерация алардын составындагы лексемалардын башталышындагы окшош үнсүз тыбыштардын кайталануусунан көрүнөт. Аллитерацияга негизделген плеоназмдар кепте өзүнчө бир интонациялык мааниге ээ болот. Аллитерация плеоназмдын компоненттерин өз алдынча айырмалап баса көрсөтүү аркылуу ал плеоназмдык тизмекке ыргактуулук тартуулайт. Натыйжада плеоназмдын уккулуктуулугу артат.

Аллитерациялык ыкмада жасалган плеоназмдар:

а) Ар бир компоненти бирдей үнсүз менен башталган плеоназмдар. Мында бир үнсүз тыбыш аллитерацияланат: *байтал бээ, бою бакене, бели бүкүрү, жалпы журт, жааш жигит, жааш жеткинчек, калы килем, канаттуу куш, кандуу кызыл, капкара көө, кара кочкул, кара көө, кара күүгүм, кары кемпир, катын киши, кара таман кедей, колунда жок кедей, композициялык курулуш, көзгө сайса көрүнгүс караңгы, көңүлдөгү кайгы, көөдөй караңгы, кулагы керең, кундуздай кара, кургатылган как, кууш капчыгай, кыз киши, кыламык кар, кыраан куш, кырмызы кызыл, кедейген кичинекей, керемет кооздук, керемет көркөм, кетирейген кичинекей, момун мусулман, санат сөз,*

сымбаттуу сулуу, сырткы сөлөкөт, тайлак төө, тунтунук тазалык, түпсүз тунгуюк ж.б.

Көрүнүп тургандай, бул плеоназмдарда плеоназмды уюштурган түгөйлөр [б], [ж], [к], [м], [с], [т] тыбыштары менен башталган сөздөрдөн түзүлдү.

б) Компоненттеринин сөз башындагы үнсүз тыбышы жана андан кийин үндүү тыбышы бирдей болгон плеоназмдарга: *буулуккан бук, буурул бубак, бекер белек, жалпы жамаат, жанга жагымдуу, жанын жеген жалганчы, жападан жалгыз, жатып ичер жалкоо, жону жоор, жумурай журт, жылан сыйпагандай жыпжылма, жыпар жыт, жыпар жыттуу, зоңкойгон зор, кара калды как жарган калыс, киши атар киллер, кокту-колот, корс эткен копол, көңүл көксөөсү, күңүрт күүгүм, кызыл кырман, кырмызы кызыл, маани-маңыз, мусулман мухмин, сагызгандай сак, сары санаа, сырткы сымбат, секелек селки, шаттанган шайыр ж.б.* плеоназмдар мисал боло алат.

Ак кыроо, буурул бубак жамынган бирөө тоо тараптан келе жатты (“АТ”). *Көргүм, жолуккум, сүйлөшкүм, буулуккан бугумду чыгаргым келет* (“О”. 03.06.2008). *Өкүмдардын жападан жалгыз ишенген вазири акылман адам болуптур* (“Ш”. №1 (101) 2015). *Жумурай журтка түшкөн түйшүктөн кандай пенде буйтап качат* (Т.К.). *Корс эткен кополсуңар, сылыксыңар / Айнектей тунуксуңар, сыныксыңар* (С.Ж.). *Жатып ичер жалкоолорун сейрек тууп / Эмгекчилин көп туугула баланын* (Б.С.). *Арсен күңүрт күүгүмдө кире беришти көздөй жөнөдү* (Ч.А.). *Адамдын ички сымбаты сырткы сымбатына караганда жогору турат* (Б.И.). *Маалеге сырттан коркунуч туудурган, секелек селкени опузалап, абийирин айрандай төккөн айбанга айланып кесилдим* (А.П.). *Жаи элек шайыр шаттанган / Алыска сапар аттанган* (А.А.).

в)Түгөйлөрүнүн башкы үч тыбышы бирдей болгон лексикалык плеоназмдар: *жалган жалаа, жылан сыйпагандай жылма, калайык-калк, кеңирсиген кең, кызыл кызгалдак, шатыра шатман* ж.б.

Мисалы: *Кырда кызыл кызгалдак кылтыят* (Б.И.). *Казак жагын караса, кеңирсиген кең талаа* (Ч.А.). “Манас” эпосу боюнча *калайык-калк арасында жүргүзүлө турган ишти...* (С.Б.). *Төрө Токтогул менен кошо жалган жалаага кабылып...* (Т.К.).

Ассонанстык жол менен уюшулган плеоназмдар: *аргымак ат, айгыр ат, ак сакал абышка, айла тапчу амалкөй, акыр аягы, ойлогон ой, элдик эпос* ж.б.

Мисалы: *Сакадай абышка Саякбай муштумдай жүрөгүнө миллиондогон сап “Манасты” жана да далай элдик эпостору батырган* (К.Жун.). *Сыймык бир күнү шашып атып, атасынын айгыр атын өлтүрүп алыптыр* (“КТ” 21.12.2004). *Аргымак атта каруу жок* (Т.). *Аңдап көрсөк, агам акыр аягында арыз жазыптыр...* (Ч.А.)

Мындай плеоназмдар кээде кош сөз тибинде да кездешет *ачык-айкын, арыз-арман, абысын-ажын* ж.б. Мисалы: *Жакын санаалаш абысын-ажындарын чакырууга кетти* (К.Ж.). *Каражат системасы сарамжал жана ачык-айкын болсун* (“Кут.бил.” 20.03.2009).

Консонанста сөздөр бирдей үнсүз тыбыш менен башталып, бирдей үнсүз тыбыш менен аяктайт. Консонанстык ык боюнча түзүлгөн плеоназмдар өтө сейрек, анын үстүнө алар кош сөз үлгүсүндө гана кезигет: *зордук-зомбулук, талаш-тартыш, калайык-калк, чексиз-ченемсиз* ж.б. Мисалы: *Ата-энелердин балдарга мээримин жоголгондуктан, зордук-зомбулук жаралууда* (Майдан kg. 11.03.15.)

Ошентип, азыркы кыргыз тилиндеги лексикалык плеоназмдарды колдонуунун бир себеби болуп алардын көркөм адабиятта, фольклордук чыгармаларда аткарган стилистикалык кызматы эсептелет. Стилистикалык плеоназмдар контекстте ашыкчалыкты, көп сөздүүлүктү шарттап турганы

менен, ой-пикирди экспрессивдүү туюндурууда түшүнүктү так, толук кабылдоодо эң зарыл стилдик ыкма катары келе алат.

Кыргыз тилинде гүлдөрдүн, таштардын, тал-теректердин, айбанаттардын аттарын туюндурган лексемаларды өзүнчө эмес, анын тегин билдирип турган экинчи элементи менен бирге колдонуу тенденциясы байкалат: *кыраан куш, булбул куш, райхан гүл, тулпар ат, соолук кой, нефрит таш, жапалак куш, чынар терек, аңги эшек, атан төө* ж.б

Мындай плеоназмдар көп кезиккендиктен тил өкүлдөрүнө плеонастикалык айкалыш катарында эмес, жөнөкөй сөз катарында кабыл алынып баратат.

Демек, белгилүү бир сөзгө маанилик тактык кийирүү, тек жайын түшүндүрүү, конкреттешүү максатында ал сөздүн тегин туюндурган экинчи бир сөз коштоп жүрүшү плеоназмдардын пайда болушунун логикалык себеби болуп саналат. Сөз маанисин тактоо, конкреттештирүү зарылчылыгы, муктаждыгы логикалык плеоназмдардын жаралышына шарт түзөт.

Логикалык плеоназмдарда багындыруучу компонент кээде активдүү лексикага өтө элек сөздөрдөн, терминдерден же башка тил элементтеринен болот да, алардын маанисин логикалык жактан жакын сөздөр аныктоочтук катышта келүү менен тактап, түшүндүрүп турат: *зор гигант, жеке амбиция, жеке ишкер, маанилеш эквивалент, мамлекеттик чиновник, көтөрүңкү пафос, алгачкы дебют, негизги лейтмотив* ж.б.

Мисалы: *Техника өсүп жетилип, зор гиганттар* курулган (Ш.Т). ***Көтөрүңкү пафос*** менен берилген бул саптарда *накта кыргыз баласынын ички дүйнөсү, психологиялык абалы берилген* (А.Мур.). *Аңгемеде дал ушундай тазалык башынан аягына чейин негизги лейтмотив* катары аралап өтөт (“КТ”).

Бул сүйлөмдөрдө *гигант, пафос, лейтмотив* сөздөрүнүн семантикасына багыныңкы түйгөйлөрү (*зор, көтөрүңкү, негизги*) тактык кийирүү

максатында тизмектешип келди. Атап айтсак, *лейтмотив* сөзү “көркөм чыгармада өзгөчө бөлүп көрсөтүлүп, чыгарманын башынан аягына чейин жүргөн **башкы мотив**” деген маанини туюндурат [КТС. 2010. 889-б.]. Ошондуктан автор бул сөздүн маанисин толук берүү максатында *негизги* деген сөздү багыныңкы түгөйү катары колдонгон.

Жыйынтыктап айтканда, “логикалык жана стилистикалык муктаждык плеоназмдардын жаралышынын жана жашашынын себеп-өбөлгөлөрүн түзөт, башкача айтканда, плеоназмдар ойду толук, так жана көркөм, элестүү берүү зарылчылыгынан жаралат жана кебибизде жашайт” [Ормонбекова А. 2010, 257-б.]

Үчүнчү баптан алынган тыянактар

1. Кыргыз тилиндеги плеоназмдардын структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн изилдеп үйрөнүүнүн негизинде тилдик бул кубулуштун лингвистикалык маани-маңызын тереңирээк аңдап билүүгө болот.

2. Плеоназмдардын семантикасындагы мазмундуу арбынчылык ар кыл ыкмаларда, түрдүү структурада чагылдырылат. Ал эми алардын маанилик жагына кененирээк жана ар тараптуу байкоо жүргүзүү компоненттеринин маанилик жакындыгы боюнча белгилүү бир лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берет.

Плеоназмдардын кепте жаралышы стилистикалык жана логикалык муктаждыктар менен шартталат. Ошондой эле “плеоназмдардын жаралышынын себептеринин бири ал сөздөрдүн этимологиясы менен да тыгыз байланышта” [Муратова Э., Усубалиев Б.2002.-21- б.]

Кептик үнөм менен кептеги арбынчылыктын ортосунда дайыма болуп туруучу карама-каршылык тилдин өнүгүү шарттарынын бири болуп саналат. Плеоназмдар өздөрүнүн жашап турушунда тилде жана кепте колдонулуучу артыкбаштык мыйзамына тактыкка, экспрессивдүүлүккө умтулуу менен милдеттүү. Ошондой болсо да азыркы кыргыз тилиндеги лексикалык плеоназмдардын пайда болушунун конкреттүү себептери бар. Бул себептерге тилдик каражат катары алардын компоненттеринин бири же эки түгөйү тең семантикалык өзгөрүүгө учурашын жана стилистикалык кызматын кошууга болот.

3. Плеоназмдарды структуралык-семантикалык жактан классификациялоо алардын тилдик кубулушка жатарын ырастап турат. Азыркы кыргыз тилиндеги лексикалык плеоназмдар системалуу уюшулган, б.а, алар сөз жасоонун моделдерине ылайык белгилүү бир структуралык үлгүдө түзүлөт жана маанилик жакындыгы боюнча белгилүү бир лексика- семантикалык

топторго бириктирилет. Плеоназмдар курулушу жагынан түрдүү структурага ээ. Ал бириккен сөздөрдөн, кошмок сөздөрдөн синтаксистик сөз айкаштарынан жана татаал конструкцияда уюшула берет. Атоочтук плеонастикалык тизмектердин структуралык топтору баарынан мурда багындыруучу компоненттин сөз түркүмдөрүнө болгон катышына карай ажыратылат. Зат атоочтук плеоназмдар төмөндөгүдөй үч үлгүдө жасалат: *зат атооч + зат атооч, сын атооч + зат атооч, атоочтук + зат атооч*.

Ал эми багындыруучу түгөйү сын атоочтордон болгон лексикалык плеоназмдар *сын атооч+сын атооч, атоочтук+ сын атооч жана зат атооч+сын атооч* үлгүсүндөгү үч моделде кезигет.

Лексикалык плеоназмдардын эки компоненттүү болушу негизги структуралык түрү же көрүнүшү болсо да, алар татаал түзүлүштө уюшула берет. Лексикалык плеоназмдар көбүнчө парафразалардын же туруктуу фразеологиялык айкалыштардын плеонастикалык тизмекти уюштуруп турган сөздөргө багыныңкы компонент катарында төрчүл орун тартипте келишинин (*бирге өскөн теңтуш курбу, кабыргасы ката элек жаш бала*) эсебинен татаалдашкан структурага ээ болот. Ошондой болсо да плеоназмдардагы “артыкбаштыкты” башка кубулуштардан айырмалап турган негизги белги болуп компонентеринин ортосунда атрибутивдик- аныктоочтук катыштын бар экендиги жана угуучуга маалымат-кабарды күчөтүп, тактап, конкреттештирип берүү максатында кызмат аткарышы эсептелет.

Иликтөөдө зат атоочтук плеоназмдардын лексика-семантикалык 24, сын атоочтук плеоназмдардын лексика-семантикалык 15 тобу ачылып берилди. Белгиленип өтүлгөндөй, изилдөө ишибиздин башкы милдети атоочтук плеоназмдардын структурасына, семантикасына жана системалуу уюшулгандыгына нагыз лингвистикалык мүнөздөмө берүү болуп эсептелет. Ошондуктан биз ырааттуу түрдө алгач лексикалык плеоназмдардын структуралык топторун, андан соң мына ошол структуралык топтордун лексика- семантикалык классификациясын карап чыктык.

Эгерде биз тилдик карым-катыштагы накта практикалык зарылдыкты жана белгилүү бир коммуникативдик максатты негизге алганыбызда, анда плеоназмдардын лексика-семантикалык топторуна эмес, семантикалык талаасына багытталган болор элек.

Мында ар бир семантикалык талаада ар башка лексика-семантикалык топторго тиешелүү функционалдык жактан жакын плеоназмдар болуп калмак. Маселен, “*адам*” семантикалык талаасына биринчи төрт ЛСТ, о.э. багындыруучу компоненти сын атоочтон уюшулган биринчи ЛСТдан онунчу ЛСТга чейинки лексикалык-семантикалык топтор таандык болуп калар эле.

Атоочтук лексикалык плеоназмдардын системасы азыркы кыргыз тилинин лексикасында, анын сөздүк корунда маанилүү орунду ээлейт. Алар түзүлүшүнүн ар түрдүүлүгү жана маанини кылдат ажырата алуусу менен өзгөчөлөнөт.

Корутунду

1.Кептик үнөм жана кептик арбынчылык тилдин өнүгүү шарттарынын бири экендиги белгилүү. Тилдик башка каражаттар менен катар плеоназмдарда да ашыкчылыкты туюндуруунун өз алдынча жол-ыкмалары бар. Тил бирдиктеринин туруктуу касиети катарында плеоназмдар кайталоонун бардык түрлөрүн кошуп эсептегенде (*батталогия, редупликация, кайталама кош сөздөр* ж.б.) маанилеш кош сөздөрдөн, компоненттери маанилеш бириккен сөздөрдөн, синонимдерден уюшулган бир өңчөй мүчөлөрдөн айырмаланып турат.

Структуралык планда ашыкчалыкты алып жүрүүчү каражаттардын баары тилдеги сыяктуу эле кепте да принципалдуу айырмачылыктарга ээ эмес. Алардын ортосундагы башкы өзгөчөлүк компоненттеринде берилген семантикалык байланыш-катышында болот. Семантикалык критерий – плеоназмды өзүнө чектеш кубулуштардан айырмалап туруучу негизги фактор.

Плеоназмдардын жогоруда аталып өткөн арбынчылыкты билдирүүчү каражаттардан айырмалуу белгиси болуп компоненттеринин ортосундагы *атрибутивдик-аныктоочтук катышы* эсептелет. Мында аныктоочу компонент эркин сөз айкашындагы аныкталгыч менен атрибутивдик-аныктоочтук катышта турган кадыресе айкындооч мүчө катарында эмес, предметтин же кубулуштун негизги белгисин, сапатын күчөтүү, тактоо, бөлүп көрсөтүү кызматын аткаруучу компонент катарында келет.

2. Плеоназмдарда ашыкчалык көрүнүшү ар түрдүү ыкмалар: грамматикалык аффикстер, лексикалык бирдиктер, тигил же бул каражаттар аркылуу туюндурулат. “Артыкбаштыкты” билдирүү үчүн колдонулган каражаттардын тилдеги кайсы бир алкакка таандыктыгына карай

плеоназмдар *грамматикалык, лексика-грамматикалык жана лексикалык плеоназмдарга* ажырайт.

Лексикалык плеоназмдар, башкача айтканда, синонимдеш же мааниси жакын сөздөрдөн түзүлгөн, ошондой эле грамматикалык формаларынын ар башкачалыгына карабастан логикалык жактан жакын түшүнүктөрдү туюнткан сөздөрдөн уюшулган плеоназмдар ашыкчылык каражаттардын тилдик тажрыйбада далилденген эң натыйжалуу бөлүгү болуп эсептелет.

Лексикалык плеоназм – бул өз ара атрибутивдик-аныктоочтук катышта турган, стилистикалык контекстке жана баяндоонун мазмунуна жараша конкреттештирүүнүн, күчөтүүнүн, же жалпы маанини маанилик дифференциялоонун каражаты катарында кызмат кылуучу, синонимдеш, же болбосо логикалык жактан окшош түшүнүктөрдү билдирүүчү мааниси жакын сөздөрдүн ар кандай тизмеги.

3. Синтаксистик башка сөз айкаштары сыяктуу эле лексикалык плеоназмдар да өз кезегинде багындыруучу компоненттин белгилүү бир сөз түркүмүнө тиешелүү экендигине карай атоочтук жана этиштик плеоназмдарга бөлүнүшү мүмкүн. Атоочтук плеоназмдар этиштик плеоназмдарга салыштырмалуу кыргыз тилинде көбүрөөк жана ар түрдүү. Ал структуралык түзүлүшү жагынан гана эмес, семантикалык жагынан да шексиз кызыгууну жаратат.

Атоочтук плеоназмдардын ички түзүлүшү боюнча эң көп жана ар түрдүүсү болуп зат атоочтук плеоназмдардын тобу эсептелет. Сын атоочтук плеоназмдар аларга салыштырмалуу азыраак. Ошондой болсо да мындай плеоназмдар элдик оозеки чышармаларда жана көркөм адабияттарда бир топ жыш кезигет.

4. Азыркы кыргыз тилиндеги лексикалык плеоназмдар системалуу уюшулган, тагыраак айтканда, алар сөз жасоонун мыйзамына ылайык белгиленген структуралык моделде (үлгүдө) жасалат.

Плеоназмдардын семантикалык топтору белгиленген лексика-семантикалык тайпалардын, семантикалык мазмунунун жакындыгы боюнча бириктирилет. Изилдөөнүн жүрүшүндө зат атоочтук плеоназмдардын жыйырма төрт, сын атоочтук плеоназмдардын он беш лексика-семантикалык топтору, жалпысынан отуз тогуз ЛСТ аныкталды.

Лексикалык плеоназмдардын структуралык жагы семантикалык классификациясы аларды тилдик кубулушка киргизүүнүн тууралыгын ырастайт. Лексикалык плеоназмдар система катарында азыркы кыргыз тилинин сөздүк курамында жана анын негизги сөздүк корунда манилүү оорунду ээлейт. Алар структуралык ар түрдүүлүгү жана маанини кылдат дифференциялоосу менен өзгөчөлөнөт. Плеоназмдар, негизинен, эки компоненттен турат, бирок алар көп компоненттүү болушу да мүмкүн. Плеоназмдардын түзүлүшүнүн татаалданышы ашыкчылыкты туюнтуучу айрым каражаттарды тилде багыныңкы компонент катарында колдонуунун эсебинен болот.

Лексикалык плеоназмдар бириккен сөздөр, кошмок сөздөр, атоочтук баяндоочтуу жалаң сүйлөм түрүндө да, татаал конструкция түрүндө да уюшула берет.

Багындыруучу компоненттин мааниси парафразалардын, фразеологизмдердин, синонимдердин, логикалык жактан жакын сөздөрдүн, кош сөздөрдүн, кайталоонун жана түзүлүшү боюнча татаал айкалыштардын жардамы менен такталат, түшүндүрүлөт жана күчөтүлөт.

5. Азыркы кыргыз тилиндеги плеоназмдарда системанын орун алышы тилдин өзүнүн мыйзамы менен гана эмес, экстралингвистикалык кубулуштар менен да байланышкан. Алар коомдук турмуштагы социалдык өзгөрүүлөрдү жана тилдик байланыштарды чагылдырат.

Плеоназмдар курчап турган чындыктын көп чөйрөсүн чагылдыра алат. Адамдын ой жүгүртүүсү өзүнө-өзү байкоо жүргүзүүдөн өнүгүп өсөт, ошондуктан багындыруучу компоненти зат атооч жана сын атоочтордон

болгон плеоназмдардагы негизги семантикалык талаа алгач «адам», кийин «турмуштагы зат, предметтер чөйрөсү», андан соң «табияттагы кубулуштар» жана акырында «абстракттуу кубулуштар» сыяктуу тематикалардан турат. Акыркысы жетектөөчү компоненти тактоочтон уюшулган плеоназмдарга тиешелүү.

6. Плеоназмдар пайда болуу жагынан тилде жана кепте колдонулуучу артыкбаштык мыйзамына багынычтуу. Азыркы кыргыз тилиндеги лексикалык плеоназмдардын жаралышынын негизги себеби плеонастикалык тизмектеги элементтердин семантикалык өзгөрүүгө учурашышы болот. Ал өзгөрүү плеоназмдык түгөйлөрдүн биринчисинин, айрым учурда багындыруучу өзөктүн жана сейрек болсо да эки компоненттин тең маанилик жылышка кабылышынан болушу мүмкүн.

Плеоназмдардын функционалдык түрлөрү колдонуунун эки түрдүү деңгээли менен мүнөздөлөт. Алар жалпы колдонулган плеоназм катарында да, колдонулушу чектелген плеоназм катарында да кезигет. Плеоназмдар сүйлөшүү кебине жана фольклордук чыгармаларга өтө мүнөздүү. Муну менен катар алар көркөм адабияттын тилине да таандык тилдик бирдиктерге, тилдик каражаттарга кирет.

Тилде плеоназмдарды керектөө кайсы бир затты же анын белгисин тактоо, күчөтүү, конкреттештирүү менен гана эмес, алардын көркөм чыгармаларда жана фольклордо образдуулукту, көркөмдүүлүктү берүүнүн стилистикалык ыкмасы катарында колдонулушу менен да аныкталган. Плеоназмдардын стилистикалык кызматы алардын пайда болушундагы башкы себептердин бири болуп саналат. Стилистикалык плеоназмдар лексикалык, синтаксистик жана фонетикалык каражаттар аркылуу уюшулат. Булардын ичинен синонимдердин, логикалык жактан мааниси жакын сөздөрдүн, карапайым сөздөрдүн, кош сөздөрдүн, парафразалардын, идиомалардын, диалектизмдердин, эвфемизмдердин жардамында туюнтулган лексикалык каражаттар эң көп таралган.

Стилистикалык боектуу плеоназмдар синтаксистик татаал структурага салыштырма конструкциялардын, атоочтук түрмөк формасындагы конструкциялардын эсебинен, ошондой эле элементтеринин адаттан тышкары орун тартиби аркылуу ээ болот. Мындай плеоназмдарда айкалыштагы элементтеринин бири редупликациялык мүнөздө да болушу кезигет. Стилистикалык плеоназмдардын уюшулушунда фонетикалык каражат катары ассонанс аллитерация, консонанстардын да ролу жогору.

Плеоназмдардын стилистикалык функциясы аларды уюштуруучу тигил же бул каражатты колдонуу менен гана эмес, плеоназмдагы экспрессивдүүлүккө карата автордун мамилеси, чыгармадагы көркөм ой менен да байланышат.

Колдонулган адабияттар

1. **Абдимиталипова, Г.Ж.** Параллелизмдин экспрессивдүүлүктү жаратуучу мүмкүнчүлүктөрү [Текст]: филол. илим. канд. ... дис. / Г.Ж. Абдимиталипова. – Бишкек, 2008. – 169 б.
2. **Абдувалиев, И.** Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И. Абдувалиев. – Бишкек: Б-сыз, 2008. – 284 б.
3. **Абдулатов, А.А.** Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары [Текст] / А.А. Абдулатов. – Ош: Б-сыз, 2006. – 149 б.
4. **Абдулдаев, Э.** Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология [Текст] / Э. Абдулдаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 256 б.
5. **Абдурахманов, Х.С.** Суз эстетикаси [Текст] / Х. Абдурахманов, Н. Махмудов. – Тошкент: Фан, 1981. – 60 б.
6. **Абдыкеримова, А.Э.** Лингвистикалык поэтика [Текст] / А.Э. Абдыкеримова. – Каракол: Ысыккөл мамл. ун-ти, 2008. – 155 б.
7. **Абдыкеримова, А.Э.** Лингвопоэтика: статусу жана проблемалары [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. / А.Э. Абдыкеримова. – Каракол, 2008. – 318 б.
8. **Абдыкеримова, А.Э.** Сөздүн поэтикасынын айрым маселелери (лингвистикалык аспект) [Текст] / А.Э. Абдыкеримова. – Каракол: Ысык-Көл мамл. ун-ти, 2003.
9. **Аганин, Р.А.** Повторы и устойчивые однородные парные сочетания в современном турецком языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Р.А. Аганин. – М., 1954. – 17 с.
10. **Адилов, М.И.** Система повторов в азербайджанском языке [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / М.И. Адилов. – Баку, 1968. – 56 с.

11. **Адилова, З.Ш.** Экономия речи и способы ее реализации (на материале казахского языка) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / З.Ш. Адилова. – Алма-Ата, 1989. – 21 с.
12. **Ажибекова, Г.Д.** Место плеоназмов в системе средств языковой избыточности [Текст] / Г.Д. Ажибекова // Сов. тюркология. – 1982. – № 1. – С. 51-61.
13. **Ажибекова, Г.Д.** Причины появления лексических плеоназмов в современном казахском языке [Текст] / Г.Д. Ажибекова // Исследования по кыргызскому и казахскому языкознанию. – Фрунзе, 1984. – С. 29-33.
14. **Азыркы кыргыз адабий тили** [Текст]. – Бишкек: Б-сыз, 2009. – 927 б.
15. **Александрова, О.В.** Проблемы экспрессивного синтаксиса [Текст] / О.В. Александрова. – М.: Высш. шк., 1984. – 212 с.
16. **Алисултанов, А.С.** Редупликация в лезгинских языках [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А.С. Алисултанов. – Махачкала, 2012. – 54 с.
17. **Античные теории языка и стиля: (Антология текстов)** [Текст] / под ред. О. Фрейденбург. – СПб.: Алетейя, 1996. – 368 с.
18. **Апресян, Ю.Д.** Лексическая семантика: Синонимические средства языка [Текст] / Ю.Д. Апресян. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
19. **Арнольд, И.В.** Стилистика современного английского языка: Стилистика декодирования [Текст] / И.В. Арнольд. – Л.: Просвещение, 1973. – 303 с.
20. **Ахманова, О.С.** О разграничении сложного слова и словосочетания [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / О.С. Ахманова. – М., 1954. – 39 с.
21. **Ахманова, О.С.** Словарь лингвистических терминов [Текст] / О.С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 607 с.

22. **Ахманова, О.С.** Об основных понятиях “нормы речи” (ортология) [Текст] / О.С. Ахманова, В.Ф. Беляев, В.В. Веселитский // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1965. – № 4. – С. 88-98.
23. **Ахматов, Т.** Кыргыз тили. Фонетика, лексика [Текст] / Т. Ахматов, С. Омүралиева. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 231 б.
24. **Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 2-китеп. – 202 б.
25. **Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Педагогика, 2001. – 3-китеп. – 172 б.
26. **Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 4-китеп. – 128 б.
27. **Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы: Стилистиканын жалпы маселелери [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек; Ош: Кыргызстан, 2000. – 122 б.
28. **Аширбаев, Т.** Тилдик каражаттардын стилистикалык табияты [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 126 б.
29. **Аширбаев, Т.** Тилдин фонетикалык жана лексикалык бирдиктеринин стилистикалык табияты [Текст]: филол. илим. д-ру ... дис. / Т. Аширбаев. – Бишкек, 2000. – 364 б.
30. **Балли, Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш. Балли. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
31. **Балли, Ш.** Французская стилистика [Текст] / Ш. Балли. – 2-е изд., стереотип. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 392 с.
32. **Барт, Р.** Избранные работы: Семиотика. Поэтика [Текст] / Р. Барт. – М.: Прогресс, 1994. – 616 с.
33. **Баскаков, Н.А.** Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. Словосочетание и предложение [Текст] / Н.А. Баскаков. – М.: Наука, 1975. – 287 с.

- 34. Бекназаров, К.** Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер [Текст] / К. Бекназаров; жооп. ред. Э. Абдулдаев. – Фрунзе: Илим, 1987. – 153 б.
- 35. Бельников, Ю.А.** Лексическая стилистика: проблемы изучения и обучения [Текст] / Ю.А. Бельников. – М.: Рус. яз., 1988. – 157 с.
- 36. Бертагаев, Т.А.** Внутренняя реконструкция и этимология слов в алтайских языках [Текст] / Т.А. Бертагаев // Проблема общности алтайских языков. – Л., 1971. – С. 90-109.
- 37. Благова, Г.Ф.** Плеонастическое использование аффиксов в тюркских языках и способы преодоления грамматической избыточности [Текст] / Г.Ф. Благова // Симпозиум по сравнительно-исторической грамматике тюркских языков: тез. сообщ. – М., 1967. – С. 24-26.
- 38. Благова, Г.Ф.** Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно-историческом и ареально-лингвистическом освещении [Текст] / Г.Ф. Благова // Вопр. языкознания. – 1968. – № 6. – С. 81-98.
- 39. Бобрик, Г.А.** Сложные слова и словосочетания в отношении к общим для них и различающим признакам [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Бобрик. – Алма-Ата, 1974. – 25 с.
- 40. Бодуэн де Куртенэ, И.А.** Избранные труды по общему языкознанию [Текст]: в 2-х т. / И.А. Бодуэн де Куртенэ. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 2. – 368 с.
- 41. Болганбаев, А.** Синонимика имени существительного в казахском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Болганбаев. – Алма-Ата, 1985. – 21 с.
- 42. Большая советская энциклопедия** [Текст]. – 3-е изд. – М.: Сов. энцикл., 1973. – Т. 13. – 608 с.
- 43. Большой энциклопедический словарь** [Текст]: в 2-х т. / гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Сов. энцикл., 1991. – Т. 1. – 863 с.
- 44. Боровков, А.К.** Краткий очерк грамматики узбекского языка [Текст] / А.К. Боровков // Узбекско-русский словарь. – М., 1959. – С. 679-727.

- 45. Брагина, А.А.** Синонимический ряд: словосочетание – слово [Текст] / А.А. Брагина // Новые слова и словари новых слов. – Л., 1978. – С. 81-95.
- 46. Будагов, Р.А.** Определяет ли принцип экономии развития и функционирования языка? [Текст] / Р.А. Будагов // Вопр. языкознания. – 1972. – № 1. – С. 17-36.
- 47. Будагов, Р.А.** Филология и культура [Текст] / Р.А. Будагов. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 304 с.
- 48. Будагов, Р.А.** Что такое развитие и совершенствование языка? [Текст] / Р.А. Будагов. – М.: Наука, 1977. – 263 с.
- 49. Бурухин, А.Н.** Плеоназм. Специфика термина и лексикографический анализ некоторых плеоназмов [Текст] / А.Н. Бурухин // Язык. Коммуникация. Культура: сб. материалов V Всерос. науч.-практ. электрон. конф. с междунар. участием (30 мая-4 июня 2011 г.). – Курск, 2011. – С. 3-9.
- 50. Бурухин, А.Н.** Плеоназмы в индивидуальном лексиконе (экспериментальное исследование) [Текст] / А.Н. Бурухин // Вестн. ЛГУ им. А.С. Пушкина. Филология. – 2012. – Т.1, № 3. – С. 167-174.
- 51. Бурухин, А.Н.** Плеоназмы в контексте субъективных дефиниций [Текст] / А.Н. Бурухин // I Междунар. науч.-практ. конф. «Наука XXI столетия: ответы на вызовы современности». – Херсон, 2013. – С. 69-72.
- 52. Бурухин, А.Н.** Плеоназмы в Национальном корпусе русского языка [Текст] / А.Н. Бурухин // Язык и образование: сб. науч. тр. – Курск, 2013. – С. 12-21.
- 53. Бурухин, А.Н.** Плеоназмы в рамках модели индивидуальное-социальное и в контексте типов дискурса [Электронный ресурс] / А.Н. Бурухин // Теория языка и межкультурная коммуникация: электрон. журн. Курск. гос. ун-та. – 2013. – № 1 (13). – Режим доступа: <http://ic.kkursu.ru/paf/013-002.pdf>. – Загл. с экрана.

- 54. Бурухин, А.Н.** Плеоназмы как ассоциативно-вербальные структуры [Текст] / А.Н. Бурухин // Язык и образование: сб. науч. тр. – Курск, 2012. – С. 15-21.
- 55. Бурухин, А.Н.** Плеоназмы. Сущность проблемы [Текст] / А.Н. Бурухин // Язык и образование: сб. науч. тр. – Курск, 2011. – С. 35-41.
- 56. Бурухин, А.Н.** Психологический подход к изучению причин употребления в речи плеоназмов [Текст] / А.Н. Бурухин // Язык. Коммуникация. Культура: сб. материалов VI Всерос. науч.-практ. электрон. конф. с междунар. участием (26-31 марта 2012 г.). – Курск, 2012. – С. 3-8.
- 57. Бурухин, А.Н.** Специфика функционирования плеоназмов в английском языке [Текст] / А.Н. Бурухин // Изв. Юго-Запад. гос. ун-та. Сер. Лингвистика и педагогика. – 2012. – № 2. – С. 99-105.
- 58. Бурухин, А.Н.** Специфика функционирования плеоназмов в индивидуальном лексиконе [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Н. Бурухин. – Курск, 2013. – 19 с.
- 59. Бушуй, А.М.** К теории тавтологии в языкознании [Текст] / А.М. Бушуй // Язык и литература: материалы II Респ. науч.-теорет. конф. молодых ученых и аспирантов, посвящ. 50-летию Ленин. комсомола. – Самарканд, 1969. – С. 30-43.
- 60. Бушуй, А.М.** Некоторые лексико-грамматические плеонастические и тавтологические конструкции в современном немецком языке [Текст] / А.М. Бушуй // Язык и литература: материалы II Респ. науч.-теорет. конф. молодых ученых и аспирантов, посвящ. 50-летию Ленин. комсомола. – Самарканд, 1969. – С. 53-58.
- 61. Варина, В.Г.** Лексическая семантика и внутренняя форма языковых единиц [Текст] / В.Г. Варина // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 233-244.

- 62. Векшин, Г.В.** Принципы русской аллитерации [Текст] / Г.В. Векшин // Проблемы стихотворения и поэтики: межвуз. науч. сб. – Алма-Ата, 1990. – С. 69-73.
- 63. Винарская, Е.Н.** Выразительные средства текста (на материале русской поэзии) [Текст] / Е.Н. Винарская. – М.: Высш. шк., 1989. – 136 с.
- 64. Виноградов, В.В.** Основные типы лексических значений слова [Текст] / В.В. Виноградов // Вопр. языкознания. – 1953. – № 5. – С. 3-29.
- 65. Винокур, Г.О.** О языке художественной литературы [Текст] / Г.О. Винокур. – М.: Высш. шк., 1991. – 448 с.
- 66. Воробьев, Б.Д.** Синонимы дублеты в лексике, характеризующие человека [Текст] / Б.Д. Воробьев // Слово о системных отношениях. – Свердловск, 1979. – № 14. – С. 46-52.
- 67. Гальперин, И.Р.** Информативность единиц языка [Текст] / И.Р. Гальперин. – М.: Высш. шк., 1974. – 174 с.
- 68. Гальперин, И.Р.** Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / И.Р. Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 139 с.
- 69. Гапаров, С.** Кыргыз макал, лакаптарынын синтаксистик түзүлүшү [Текст] / С. Гапаров. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 140 б.
- 70. Глаголев, Н.В.** Языковая экономия и языковая избыточность синтаксиса в разговорной речи (на материале немецкого языка) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.В. Глаголев. – М., 1967. – 22 с.
- 71. Головин, Б.Н.** Введение в языкознание [Текст]: учеб. пособие для студентов / Б.Н. Головин. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1983. – 231 с.
- 72. Голуб, И.Б.** Стилистика русского языка [Текст] / И.Б. Голуб. – 6-е изд. – М.: Айрис-Пресс, 2005. – 448 с.
- 73. Гречко, В.А.** Лексическая синонимика современного русского литературного языка [Текст] / В.А. Гречко. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 151 с.

- 74. Гумбольдт, В.Ф. фон.** Избранные труды по языкознанию [Текст] / В.Ф. Гумбольдт фон. – М.: Прогресс, 1984. – 398 с.
- 75. Гумбольдт, В.Ф. фон.** Язык и философия культуры [Текст] / В.Ф. Гумбольдт фон. – М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
- 76. Гусейнов, Г.** Право на чужое без права на свое [Текст] / Г. Гусейнов, Д. Драгунский // Век XX и мир. – 1990. – № 2. – С. 16-19.
- 77. Давлетов, С.** Байланыштуу речь [Текст] / С. Давлетов. – Бишкек: Мектеп, 1999. – 110 б.
- 78. Давлетов, С.** Азыркы кыргыз тили: Морфология [Текст] / С. Давлетов, С. Кудайбергенов. – Фрунзе: Мектеп, 1980. – 235 б.
- 79. Давлетов, С.** Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст] / С. Давлетов, Э. Мукамбаев, С. Турусбеков. – Онд. 2 бас. – Фрунзе: Мектеп, 1982. – 1 бөлүм. – 240 б.
- 80. Джапанов, А.А.** Кыргыз элинин макал-лакаптары [Текст] / А.А. Джапанов. – Бишкек: Турар, 2011. – 2 т. – 402 б.
- 81. Дмитриев, Н.К.** Грамматика башкирского языка [Текст] / Н.К. Дмитриев. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 276 с.
- 82. Дмитриев, Н.К.** О парных словосочетаниях в башкирском языке [Текст] / Н.К. Дмитриев // Изв. АН СССР. Отд-ние гуманитар. наук. – 1930. – № 7. – С. 501-522.
- 83. Досмухамедова, К.Х.** Лексикографическое оформление имен прилагательных в большом русско-казахском словаре [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К.Х. Досмухамедова. – Алма-Ата, 1980. – 22 с.
- 84. Дунканаев, А.Т.** Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.Т. Дунканаев. – Каракол: Б-сыз, 2010. – 202 б.
- 85. Дунканаев, А.Т.** Кыргыз тилиндеги плеоназмдер [Текст] / А.Т. Дунканаев // Мугалимдер газ. – 1988. – 6 янв.

- 86. Зайц, О.А.** Семантика и прагматика тавтологий и плеоназмов [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / О.А. Зайц. – СПб., 2001. – 18 с.
- 87. Залевская, А.А.** Речевая ошибка как инструмент научного исследования [Текст] / А.А. Залевская // Вопр. психолингвистики. – 2009. – № 9. – С. 6-22.
- 88. Зулпукаров, К.З.** Трубецкойдун лингвопоэтикалык концепциясы жана кыргыз тилиндеги параллелизм [Текст] / К.З. Зулпукаров, Г. Абдымиталипова // Материалы Регион. науч. конф. – Ош, 2002.
- 89. Зулпукаров, К.З.** Некоторые аспекты укрупненно-синтаксического описания языковых сущностей в учебных целях [Текст] / К.З. Зулпукаров // Русский язык: единицы разных уровней и закономерности их функционирования. – Бишкек, 1991. – С. 113-120.
- 90. Зулпукаров, К.З.** Некоторые вопросы компрессии русского языка для учебных целей [Текст] / К.З. Зулпукаров // Рус. яз. и лит. в кырг. шк. – 1986. – № 4. – С. 15-20.
- 91. Зулпукаров, К.З.** Падежная грамматика: теория и прагматика [Текст] / К.З. Зулпукаров. – СПб.; Ош: Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена: Ош. гос. ун-т, 1994. – 317 с.
- 92. Зулпукаров, К.З.** Тюркские корневые морфемы с лично-местоименной семантической: происхождение и развитие [Текст] / К.З. Зулпукаров, М. Атакулова // Сб. науч. тр. Узген. ин-та технологии и образования Ош. техн. ун-та. – Ош; Узген, 2003. – С. 44-45.
- 93. Ибрагимов, С.** Лингвокультурология – тилдик маданият таануу [Текст]: жогорку окуу жайлар үчүн окуу куралы / С. Ибрагимов. – Бишкек: Б-сыз, 2004. – 118 б.
- 94. Ибрагимов, С.** Тил илиминин негиздери [Текст] / С. Ибрагимов. – Бишкек: Раритет Инфо, 2000. – 202 б.
- 95. Ибрагимов, С.** Тилибиздин көйгөйлөрү жетиштүү [Текст] / С. Ибрагимов // Тил, адабият жана искусство маселелери. – 2009. – № 3 (8). – 3-9 б.

- 96. Кунгуров, Р.** Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари [Текст] / Р. Кунгуров. – Тошкент: Б-сиз, 1980. – 166 б. – Өзб.
- 97. Кайдаров, А.Т.** Парные слова в современном уйгурском языке [Текст] / А.Т. Кайдаров. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1958. – 168 с.
- 98. Кайдаров, А.Т.** Плеоназмы с этимологически затемненными компонентами (на материале казахского языка) [Текст] / А.Т. Кайдаров, Г.Д. Ажибекова // Изв. АН КазССР. Сер. филол. – 1981. – № 4. – С. 1-10.
- 99. Карасаев, К.** Накыл сөздөр: Тил казынасынан [Текст] / Х.К. Карасаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 321 б.
- 100. Карасаев, К.К.** Өздөштүрүлгөн сөздөр [Текст] / Х.К. Карасаев. – Фрунзе: КСЭнин башкы ред, 1986. – 421 б.
- 101. Караулов, Ю.Н.** Русский язык и языковая личность [Текст] / Ю.Н. Караулов. – М.: Наука, 1984. – 246 с.
- 102. Караулов, Ю.Н.** Русская языковая личность и задачи ее изучения [Текст] / Ю.Н. Караулов // Язык и личность: сб. ст. – М., 1989. – С. 3-8.
- 103. Касевич, В.Б.** Язык и знание [Текст] / В.Б. Касевич // Язык и структура знания. – М., 1990. – С. 8-25.
- 104. Керимжанова, Б.** Кыргыз поэзиясынын көркөм сөз каражаттары [Текст] / Б. Керимжанова, С. Жумадылов. – Фрунзе: Илим, 1968. – 107 б.
- 105. Керимжанова, Б.** Кыргыз поэзиясынын рифмасы [Текст] / Б. Керимжанова. – Фрунзе: КыргССР Илимдер акад. бас., 1962. – 107 б.
- 106. Керимжанова, Б.** Кыргыз ыр түзүлүшүнүн кээ бир маселелери [Текст] / Б. Керимжанова. – Фрунзе: КыргССР Илимдер акад. бас., 1964. – 167 б.
- 107. Киселев, А.Е.** Лексическое повторение как грамматическое средство русского языка [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Е. Киселев. – М., 1954. – 20 с.

- 108. Кодухов, В.И.** Общее языкознание [Текст] / В.И. Кодухов. – М.: Высш. шк., 1974. – 200 с.
- 109. Кожина, М.Н.** Соотношение стилистики и лингвистики текста [Текст] / М.Н. Кожина // Науч. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1979. – № 5. – С. 62-68.
- 110. Кожина, М.Н.** Стилистика русского языка [Текст] / М.Н. Кожина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
- 111. Кожоева, Г.Ж.** Кайталоонун “өрүлүшү” [Текст] / Г.Ж. Кожоева // Ош мамл. ун-тинин жарчысы. Гуманитар. илим. сер. – 2011. – № 1. – 175-177 б.
- 112. Кожоева, Г.Ж.** Текст жана кайталоонун кызматы [Текст] / Г.Ж. Кожоева // Ош мамл. ун-тинин жарчысы. Гуманитар. илим. сер. – 2012. – № 1. – 77-79 б.
- 113. Комаров, А.П.** Экология как фактор развития языка [Текст] / А.П. Комаров // Актуальные проблемы преподавания иностранных языков: тез. докл. VIII Респ. науч. конф. преподавателей иностр. яз., посвящ. 60-летию Великой Октябр. соц. революции. – Алма-Ата, 1977. – С. 100-101.
- 114. Копыленко, Л.М.** Основы этнолингвистики [Текст] / Л.М. Копыленко. – Алматы: Евразия, 1995. – 178 с.
- 115. Корольков, В.И.** К теории фигур [Текст] / В.И. Корольков // Сб. науч. тр. Моск. гос. пед. ин-та им. М. Горького. – М., 1973. – Вып. 78. – С. 60-93.
- 116. Кудачина, Н.А.** К этимологии слова “бай” в алтайском языке [Текст] / Н.А. Кудачина // Сов. тюркология. – 1980. – № 5. – С. 82-86.
- 117. Кунгуров, Р.** Семантико-стилистическая особенность формообразующих морфем имени существительного в узбекском языке [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Р. Кунгуров. – Баку, 1982. – 41 с.

- 118. Кырбашев, К.** Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили [Текст] / К. Кырбашев. – Фрунзе: Илим, 1967. – 100 б.
- 119. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы** [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1980. – 1 бөлүм: Фонетика жана морфология. – 539 б.
- 120. Кыргыз адабий тилинин стилдик түрлөрү** [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1983. – 148 б.
- 121. Кыргыз тили** [Текст] / Э Абдулдаев, С. Давлетов, А. Иманов, А. Турсунов. – Фрунзе: Мектеп, 1986. – 350 б.
- 122. Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү** [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1988. – 238 б.
- 123. Кыргыз тилинин грамматикасы: (Морфология)** [Текст]. – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1964. – 379 б.
- 124. Кыргыз тилинин сөздүгү** [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Бишкек: AVRASYA PRESS, 2011.– 1 бөлүк. – 880 б.; 2 бөлүк. – 891 б.
- 125. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү** [Текст] / ред.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. – Фрунзе: Илим, 1969. – 775 б.
- 126. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү** [Текст] / ред.: Э. Абдулдаев, Д. Исаев. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – 1-бөлүк. – 624 б.
- 127. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү** [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1980. – 323 б.
- 128. Лебедева, С.В.** Синонимы или проксонимы? [Текст] / С.В. Лебедева. – Курск: Изд-во Курск. гос. пед. ун-та, 2002. – 202 с.
- 129. Лебедева, Л.** Плеоназм [Текст] / Л. Лебедева // Русский язык: энцикл. – М., 1979. – С. 28.
- 130. Леонтьев, А.А.** Возникновение и первоначальное развитие языка [Текст] / А.А. Леонтьев. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 140 с.
- 131. Леонтьев, А.А.** Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному [Текст] / А.А. Леонтьев. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – 88 с.

- 132. Лингвистический энциклопедический словарь** [Текст] / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 597 с.
- 133. Лиханов, В.И.** Эмоционально-оценочные и экспрессивные слова в якутском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.И. Лиханов. – Алма-Ата, 1988. – 21 с.
- 134. Ляховецкая, О.Я.** Виды плеонастических выражений в разноструктурных языках [Текст] / О.Я. Ляховецкая // Семантические процессы и их проявления в языках разного типа. – Саратов, 1985. – С. 47-49.
- 135. Мамедов, А.Я.** Эллипсис в азербайджанском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Я. Мамедов. – Баку, 1981. – 19 с.
- 136. Мамутов, М.Т.** Атоочтук плеоназмдардын лексика-семантикалык топтору [Текст] / М.Т. Мамутов // Ош мамл. ун-тинин жарчысы. Филол. илим. сер. – 2006. – № 3. – 65-68 б.
- 137. Мамутов, М.Т.** Кыргыз тилиндеги атоочтук плеоназмдар [Текст] / М.Т. Мамутов // Кыргыз билим берүү акад. кабарлары. – 2013. – № 3 (27). – 154-156 б.
- 138. Мамутов, М.Т.** Кыргыз тилиндеги аффиксалдык плеоназмдар жөнүндө [Текст] / М.Т. Мамутов // Ош мамл. ун-тинин жарчысы. Гуманитар. илим. сер. – 2013. – № 3. – 43-48 б.
- 139. Мамутов, М.Т.** Кыргыз тилиндеги грамматикалык плеоназмдар [Текст] / М.Т. Мамутов // Кыргыз билим берүү акад. кабарлары. – 2013. – № 3 (27). – 135-138 б.
- 140. Мамутов, М.Т.** Кыргыз тилиндеги плеоназм кубулушу [Текст] / М.Т. Мамутов // Ош мамл. ун-тинин жарчысы. Гуманитар. илим. сер. – 2013. – № 3. – 48- 51 б.
- 141. Мамутов, М.Т.** Кыргыз тилиндеги плеоназмдар [Текст] / М.Т. Мамутов // Вклад ученых юга Кыргызстана в развитие современной науки: докл. и сообщ. междунар. науч. конф. – Ош, 2001. – 63-68 б.

- 142. Мамутов, М.Т.** Кыргыз тилиндеги плеоназмдар [Текст] / М.Т. Мамутов // Мамлекеттик тил: окутулушу жана изилдениши. – Ош, 1994. – 97-101 б.
- 143. Мамутов, М.Т.** Лексикалык плеоназмдардын маанилик топтору [Текст] / М.Т. Мамутов // Физиологиялык изилдөөлөрдүн актуалдуу маселелери. – Ош, 1995. – 49-54 б.
- 144. Мамутов, М.Т.** Лексикалык плеоназмдардын структуралык классификациясы [Текст] / М.Т. Мамутов // Ош мамл. ун-тинин жарчысы. Филол. илим. сер. – 2006. – № 1/2. – 44-74 б.
- 145. Мамутов, М.Т.** Макал-лакаптардагы плеоназмдардын ролу [Текст] / М.Т. Мамутов // Мектепке чейинки тарбия жана башталгыч билим берүүнүн актуалдуу маселелери. – Ош, 1994. – 95-99 б.
- 146. Мамутов, М.Т.** Плеоназмдардын ашыкчалыкты туюндурууну Каражаттар системасындагы орду [Текст] / М.Т. Мамутов // Ош мамл. ун-тинин жарчысы. Филол. илим. сер. – 2006. – № 1/2. – 112-114 б.
- 147. Мамутов, М.Т.** Плеоназмдардын мүнөздүү белгилери [Текст] / М.Т. Мамутов // Баткен мамл. ун-тинин кабарчысы. – 2002. – № 1. – 31-33 б.
- 148. Мамутов, М.Т.** Плеоназмдардын пайда болуу жолдору [Текст] / М.Т. Мамутов // Мамлекеттик тил: окутулушу жана изилдениши. – Ош, 1996. – 168-172 б.
- 149. Мамутов, М.Т.** Прозалык чыгармалардагы плеоназмдардын өзгөчөлүктөрү [Текст] / М.Т. Мамутов // Мектепке чейинки тарбия жана башталгыч билим берүүнүн актуалдуу маселелери. – Ош, 1994. – 100-104 б.
- 150. Мамутов, М.Т.** Тилдеги артыкбаштык жана плеоназм [Текст] / М.Т. Мамутов // Изв. Ош. технолог. ун-та. – 2007. – № 1. – 57-62 б.
- 151. Мамутов, М.Т.** Тилдик норма жана плеоназм [Текст] / М.Т. Мамутов // Вестн. Ош. гос. ун-та. Сер. гуманитар. наук. – 2001. – № 3: Тр. Междунар. науч. конф. – 408-414 б.

- 152. Мамытов, Ж.** Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология [Текст] / Ж. Мамытов. – Бишкек: “ЖЭКА” Лтд, 1999. – 106 б.
- 153. Мамытов, Ж.** Көркөм чыгарманын тили [Текст] / Ж. Мамытов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 124 б.
- 154. Мамытов, Ж.** Көркөм чыгармадагы эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы [Текст]: филол. илим. д-ру ... автореф. / Ж. Мамытов. – Бишкек, 2002. – 58 б.
- 155. Маразыков, Т.С.** Анафоралык лексемалар менен синтаксемаларды уюштуруучу функциялары [Текст] / Т.С. Маразыков // Вестн. Кырг. гос. ун-та. – 1996. – Вып. 2. – 115-121 б.
- 156. Маразыков, Т.С.** Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар [Текст] / Т.С. Маразыков. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 3 китеп. – 166 б.
- 157. Маразыков Т.С.** Текст таануу жана анын айрым маселелери [Текст] / Т.С. Маразыков. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 1 китеп. – 144 б.
- 158. Маразыков, Т.С.** Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы [Текст] / Т.С. Маразыков. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 2 китеп. – 167 б.
- 159. Мартине, А.** Принцип экономии в фактических изменениях [Текст] / А. Мартине. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 263 с.
- 160. Марузо, Ж.** Словарь лингвистических терминов [Текст] / Ж. Марузо. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 436 с.
- 161. Махкамов, Н.** Терминологияда плеонастик кулланишга даир [Текст] / Н. Махкамов // Узбек тили ва адабияты. – 1981. – № 4. – 21- 26 б.
- 162. Махмудов, Н.** Эллипсис в узбекском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. Махмудов. – Ташкент, 1978. – 17 с.
- 163. Минлос, Ф.Р.** Редупликация и парные слова в восточнославянских языках [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Ф.Р. Минлос. – М., 2004. – 184 с.

- 164. Мукамбаев, Ж.** Кыргыз диалектологиясы жана фразеология [Текст] / Ж. Мукамбаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 130 б.
- 165. Мукамбаев, Ж.** Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Ж. Мукамбаев. – Фрунзе: Илим, 1972. – 1 бөлүк. – 712 б.
- 166. Мукамбаев, Ж.** Тилдеги плеоназм кубулушу [Текст] / Ж. Мукамбаев // Мугалимдер газ. – 1983. – 25 май. – 4 б.
- 167. Мукамбаев, Ж.** Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү [Текст] / Ж. Мукамбаев, А. Осмонкулов. – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 380 б.
- 168. Мукамбаев, Ж.К.** Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Ж.К. Мукамбаев. – Оңд., толукталып экинчи жолу бас. – Фрунзе: Илим, 1976. – 1 бөлүк. – 723 б.
- 169. Мураталиев, М.** Кыргыздын элдик поэтикалык чыгармаларындагы кээ бир синтаксистик бөтөнчөлүктөр [Текст] / М. Мураталиев. – Фрунзе: Илим, 1963. – 79 б.
- 170. Муратова, Э.** Кыргыз тилиндеги плеоназмдар [Текст] / Э. Муратова, Б. Усубалиев // Илим жана жаштар. – Бишкек, 2002. – 21- 27 б.
- 171. Мусабаев, Г.Г.** Современный казахский язык [Текст] / Г.Г. Мусабаев. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1959. – Ч. 1: Лексика. – 140 с.
- 172. Мусаев, С.Ж.** Кеп маданияты жана норма [Текст] / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Раритет Инфо, 1999. – 241 б.
- 173. Мусаев, С.Ж.** Кыргыз диалектологиясы жана фразеология [Текст] / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Б-сыз, 1998. – 186 б.
- 174. Мусаев, С.Ж.** Текст: прагматика, структура [Текст] / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: Раритет Инфо, 2000. – 321 с.
- 175. Мусаев, С.Ж.** Тексттин система-структуралык анализге алуунун илимий-методикалык негизи [Текст] / С.Ж. Мусаев // Тил, адабият жана искусство маселелери. – 2009. – № 3 (8). – 25-31 б.

- 176. Назаров, А.** Фразеологизмдер, алардын идентификаторлорунун стилистикалык максаттарда катар колдонулушу [Текст] / А. Назаров // Эл агартуу. – 1987. – № 4. – 55-57 б.
- 177. Назаров, А.** Фразеологическая стилистика кыргызского языка [Текст] / А. Назаров. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 112 с.
- 178. Никитина, О.А.** Слова паразиты, плеоназмы, тавтология и другие излишества разговорной речи [Текст] / О.А. Никитина // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. – Горький, 1968. – С. 154-157.
- 179. Нуруев, Э.** Кыргыз тилиндеги нумеративдер [Текст] / Э. Нуруев. – Бишкек: Илим, 2002. – 112 б.
- 180. Ожегов, С.И.** Толковый словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Азбуковник, 1992. – 940 б.
- 181. Ондар, Н.М.** Парные слова в тувинском языке [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Н.М. Ондар. – М., 2004. – 161 с.
- 182. Ормонбекова, А.** Тилдик бирдиктерди лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө [Текст] / А. Ормонбекова. – Бишкек: Бийиктик, 2010. – 335 б.
- 183. Орузбаева, Б.Ө.** Кыргыз терминологиясы [Текст] / Б.Ө. Орузбаева. – Фрунзе: Мектеп, 1983. – 168 б.
- 184. Орузбаева, Б.Ө.** Кыргыз тилинин этимологиялык сөздүгүнө материалдар [Текст] / Б.Ө. Орузбаева. – Бишкек: Б-сыз, 2010. – 147 б.
- 185. Орузбаева, Б.Ө.** Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү [Текст] / Б.Ө. Орузбаева. – Фрунзе: Илим, 1972. – 426 б.
- 186. Орузбаева, Б.Ө.** Сөз / Слово [Текст] / Б.Ө. Орузбаева. – Бишкек: Илим, 1994. – 260 б.
- 187. Орузбаева, Б.Ө.** Сөз курамы [Текст] / Б.Ө. Орузбаева. – Бишкек: Мектеп, 2000. – 356 б.
- 188. Осмонова, Ж.** Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Ж. Осмонова, К. Коңкобаев, Ш. Жапаров. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.

- 189. Остапенко, Т.С.** Использование тавтологических выражений для описания типичных и нетипичных ситуаций действительности [Текст] / Т.С. Остапенко // Проблемы концептуальной систематики языка, речи и речевой деятельности: материалы 4-ой Всерос. науч. конф. – Иркутск, 2010. – С. 262-268.
- 190. Остапенко, Т.С.** Когнитивно-стратегический потенциал тавтологии [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т.С. Остапенко. – Иркутск, 2011. – 18 б.
- 191. Остапенко, Т.С.** Основные тавтологические конструкции английского и русского языков [Текст] / Т.С. Остапенко // Современные проблемы гуманитарных и естественных наук: материалы конф. молодых ученых. – Иркутск, 2010. – С. 120-122.
- 192. Остапенко, Т.С.** Особый статус тавтологической конструкции N сор [Текст] / Т.С. Остапенко // Международная коммуникация и преподавание иностранного языка: материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Томск, 2009. – С. 216-223.
- 193. Остапенко, Т.С.** Прагматика тавтологических сочетаний [Текст] / Т.С. Остапенко // Проблемы концептуальной систематики языка, речи и речевой деятельности: материалы 2-ой Всерос. науч. конф. – Иркутск, 2009. – С. 494-501.
- 194. Остапенко, Т.С.** Проблема определения термина “тавтология” [Текст] / Т.С. Остапенко // Русский язык в историко-лингвистическом и социокультурном поле: материалы Всерос. конф. молодых ученых. – Иркутск, 2009. – С. 42-45.
- 195. Остапенко, Т.С.** Проблема тавтологии в языке [Текст] / Т.С. Остапенко // Дидактические и лингвистические аспекты современного преподавания: материалы Межвуз. науч.-метод. конф. – Хабаровск, 2010. – С. 55-60.

- 196. Остапенко, Т.С.** Тавтология в “наивной лингвистике” [Текст] / Т.С. Остапенко // Вестн. Иркут. гос. лингвист. ун-та. Сер. Филология. – 2010. – № 3 (11). – С. 45-51.
- 197. Омүралиева, С.** Тексттин лингвистикалык теориясы [Текст] / С. Омүралиева. – Бишкек: Б-сыз, 2005. – 155 б.
- 198. Перевозчикова, Ф.Д.** Тавтологические сочетания в современном русском языке терминов [Текст] / Ф.Д. Перевозчикова // Нормы современного русского литературного словоупотребления. – Л., 1966. – С. 66-79.
- 199. Покровский, М.М.** Избранные работы по языкознанию [Текст] / М.М. Покровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 382 с.
- 200. Потеня, А.А.** Мысль и язык [Текст]: собр. тр. / А.А. Потеня. – М.: Лабиринт, 1999. – 300 с.
- 201. Розенталь, Д.Э.** Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1976. – 543 с.
- 202. Ройзензон, А.И.** Редупликация и принцип экономии речи [Текст] / А.И. Ройзензон // Материалы XXIV науч. конф. проф.-преподават. состава Самарканд. гос. ун-та им. Навои. Сер. филол. – Самарканд, 1968. – С. 330-331.
- 203. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира** [Текст] / отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 212 с.
- 204. Руснак, Г.Е.** Лингвостилистический аспект тавтологии в молдавском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г.Е. Руснак. – Кишинев, 1971. – 21 с.
- 205. Русский язык** [Текст]: энцикл. / гл. ред. Ю.Н. Караулов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Рос. энцикл.: Дрофа, 1997. – 721 с.
- 206. Русско-киргизский словарь** [Текст] / сост.: Д. Шукуров, Х. Карасаев, Б. Орузбаева и др. – М.: ГИС, 1957. – 992 с.

- 207. Русско-кыргызский словарь** [Текст] / под ред. К.К. Юдахина. – Бишкек: Шам, 2000. – 992 с.
- 208. Рысалиев, К.** Кыргыз ырларынын түзүлүшү [Текст] / К. Рысалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1965. – 199 б.
- 209. Садыков, Т.** Азыркы кыргыз тили: Фонетика [Текст] / Т. Садыков. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 120 б.
- 210. Сейдакматов, К.** Татаал сөздөрдүн орфографиялык сөздүгү [Текст] / К. Сейдакматов. – Фрунзе: Мектеп, 1985. – 73 б.
- 211. Сапарбаев, А.** Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А. Сапарбаев. – Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1997. – 328 б.
- 212. Севортян, Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков [Текст]: в 4-х т. / Э.В. Севортян, Л.С. Левитская. – М.: Наука, 1989. – Т. 4. – **292** с.
- 213. Сейдакматов, К.** Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттардын өнүгүшү [Текст] / К. Сейдакматов. – Фрунзе: Илим, 1992. – 188 б.
- 214. Сейдакматов, К.** Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү [Текст] / К. Сейдакматов. – Фрунзе: Илим, 1988. – 335 б.
- 215. Сейдакматов, К.** Сөздүн тыбыштык жагы [Текст] / К. Сейдакматов. – Бишкек: Б-сыз, 2007. – 188 б.
- 216. Серебренников, Б.А.** Об относительной самостоятельности развития системы языка [Текст] / Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1968. – 127 с.
- 217. Серебренников, Б.А.** Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление [Текст] / Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 244 с.
- 218. Сираева, С.Н.** Парные сочетания в немецком и тюркских языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / С.Н. Сираева. – Тбилиси, 1978. – 23 с.

- 219. Словарь иностранных слов** [Текст] / под ред. И.В. Лехина, Ф.Н. Петрова. – М.: ГИС, 1954. – 544 с.
- 220. Советтик энциклопедиялык сөздүк** [Текст]. – Фрунзе: Кырг. сов. энцикл. башкы ред., 1987. – 2 бөлүк. – 862 б.
- 221. Соссюр, Ф. де.** Труды по языкознанию [Текст] / Ф. де Соссюр. – М.: Прогресс, 1977. – 360 с.
- 222. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Протюркский язык-основа. Картина мира практического этноса по данным языка** [Текст] / отв. ред. Э.Р. Тенишев, А.В. Дыбо. – М.: Наука, 2006. – 730 с.
- 223. Сыдыков, С.** Монгольско-тюркские языковые параллели [Текст] / С. Сыдыков. – Фрунзе: Илим, 1983. – 164 с.
- 224. Токоев, Т.Т.** Кыргыз тилиндеги экспрессивдүү синтаксистик конструкциялар [Текст] / Т.Т. Токоев. – Бишкек: Б-сыз, 2006. – 209 б.
- 225. Токтоналиев, К.Т.** Кыргыз тилиндеги айтымдардын коммуникативдик-функционалдык жана интонациялык структурасы [Текст] / К.Т. Токтоналиев. – Бишкек: Б-сыз, 2006. – 209 б.
- 226. Томашевский, Б.В.** Стилистика [Текст] / Б.В. Томашевский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. – 289 с.
- 227. Туробова, М.** Узбек шеваларида синтактик плеоназмлар [Текст] / М. Туробова // Узбек тили ва адабиёти. – 1982. – № 5. – 52 б.
- 228. Турсунов, А.Т.** Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары: Жалпы маселелер [Текст] / А.Т. Турсунов. – Фрунзе: Илим, 1976. – 1-бөлүк. – 94 б.
- 229. Турсунов, А.Т.** Кыргыз тилиндеги этиштик сөз айкаштары: Салыштыруу планында [Текст] / А.Т. Турсунов. – Фрунзе: Илим, 1978. – 2-бөлүк. – 337 б.
- 230. Уринбаев, Б.** Узбек нуткнинг баэзи масалалари [Текст] / Б. Уринбаев // Узбек тили нутк маданиятига оид масалалар. – Тошкент, 1973. – 177-б.

- 231. Усубалиев, Б.Ш.** Антонимдер жана аларды окутуу [Текст] / Б.Ш. Усубалиев. – Фрунзе: Мектеп, 1987. – 144 б.
- 232. Усубалиев, Б.Ш.** Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик [Текст] / Б.Ш. Усубалиев. – Бишкек: Илим, 1994. – 200 б.
- 233. Усубалиев, Б.Ш.** Кыргыз филологиясы жана филологдору [Текст] / Б.Ш. Усубалиев. – Бишкек: Б-сыз, 2007. – 410 б.
- 234. Хотамов, Н.** Адабиетшунаслик терминларинг русча-узбекча изохли лугати [Текст] / Н. Хотамов, Б. Саримсаков. – Тошкент: Б-сыз, 1978. – 234 б.
- 235. Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү** [Текст] / түз.: Ж. Шериев, А. Муратов. – Бишкек: Кырг. энцикл. башкы ред., 1994. – 160 б.
- 236. Киргизско-русский словарь** [Текст]: в 2-х кн. / сост. К.К. Юдахин. – Фрунзе: Кирг. сов. энцикл, 1985. – Кн. 1. – 503 с.; Кн. 2. – 475 с.
- 237. Кыргызча-орусча сөздүк** [Текст] / түз. К.К. Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1965. – 976 б.
- 238. Юсифов, М.И.** Экономия в системе языка: (На материале азербайджанского языка) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.И. Юсифов.– Баку, 1976. – 19 с.
- 239. Языковые категории и закономерности. Пути их системного изучения: Вопросы русского языка и литературы** [Текст]: межвуз. сб. – Кишинев: Штиинца, 1990. – 129 с.
- 240. Brokelmann, C.** Ossturkische Grammatik der islamischen literaturesprachen Mittelasiens [Text] / C. Brokelmann. – Leiden, 1954.
- 241. Riesel, E.** Stilistik der deutschen sprache [Text] / E. Riesel. – М.: Staatsverlag “Hochschule”, 1963. – 487 s.

Тиркемелер

Адам аттары

- А.А. – Ашыралы Айталиев
А.Абд. – Айбек Абдулдаев
А.Аким. – Алик Акималиев
А.Бак. – Афина Бакирова
А.Барп. – Алибай Барпиев
А.Жак. – Ашым Жакыпбеков
А.И. – Алтынбек Исмаилов
А.К. – Алексей Красев
А.Мур. – Абдыкерим Муратов
А.О. – Алыкул Осмонов
А.Ө. – Анатай Өмүрканов
А.П. – Абибилла Пазылов
А.С.П. – Александр Сергеевич Пушкин
А.Ст. – Асанбек Стамов
А.Т. – Аалы Токомбаев
А.Уб. – Айткулу Убукеев
Б. – Барпы
Б.А. – Барман Арзиев
Б.Ал. – Биримкул Алыбаев
Б.Ж. – Бердибек Жамгырчиев
Б.И. – Бектур Исаков
Б.К. – Бурулкан Карагулова
Б.Р. – Бекмурза Рахман уулу
Б.С. – Байдылда Сарногоев
Б.Сард. – Бейманбек Сардарбеков
Б.У. – Бейшенбай Усубалиев
Б.Ю. – Болот Юнусалиев
Ж. – Жеңижок

Ж.Мавл —Жунай Мавлиянов
Ж.М. – Жолон Мамытов
Ж.Т. – Жусуп Турусбеков
Ж.Ш. – Жумабидин Шералиев
И.М. – Ишенбай Мансуров
И.С. – Израил Сулайманов
И.Т. – Ильгиз Талип
К.Б. – Касымалы Баялинов
К.Боб. – Камбаралы Бобулов
К.Ж. – Касымалы Жантөшев
К.Жум. – Кудайберген Жуманазаров
К.К. – Касым Каимов
К.Кур. – Карачал Курманбаев
К.М. – Карл Маркс
К.О. – Качкынбай Осмоналиев
К.Т. – Кундуз Таштаналиева
М.А. – Мар Алиев
М.Аб. – Мелис Абакиров
М.Абыл. – Майрамкан Абылкасымова
М.Абд. – Мамасалы Абдукаримов
М.Т. – Мээркан Токсобаева
М.Э. – Мукай Элебаев
Н.А. – Надырбек Алымбеков
Н.Б. – Насирдин Байтемиров
Н.Ж. – Нуркамал Жетикашкаева
Н.Т. – Нургазы Ташиев
О.О. – Олжобай Орозбаев
О.Б. – Осмонкул Бөлөбалаев
Р.Г. – Расул Гамзатов
Р.Ш. – Райхан Шүкүрбеков

С.Б. – Советбек Байгазиев
С.Ж. – Салижан Жигитов
С.Жус. – Сооронбай Жусуев
С.З. – Сонунбала Закирова
С.С. – Саткын Сасыкбаев
С.Ст.- Самсак Станалиев
С.Э. – Сүйүнбай Эралиев
Т. – Токтогул
Т.З. – Тазагүл Закирова
Т.К. – Төлөгөн Касымбеков
Т.С. – Түгөлбай Сыдыкбеков
Т.Суб. – Топчубай Субанбеков
Т.Ү. – Темиркул Үмөталиев
Т.Ш. – Төлөн Шамшиев
У.А. – Узакбай Абдыкаимов
Ү.М. – Үриниса Маматова
Х.К. – Хусеин Карасаев
Ш.Б. – Шүкүрбек Бейшеналиев
Ш.Д. – Шайлообек Дүйшеев
Ш.С. – Шатман Садыбакасов
Ш.Ү. – Шаршенбек Үмөталиев
Ш.Э. – Шакен Эсенгулов
Э.И. – Эсенгул Ибраев
Э.Им. – Элмирбек Иманалиев
Э.Эрм. – Эгемеберди Эрматов

Газеталар жана журналдар, сөздүктөр

- АТ – “Ала-Тоо” журналы
- Ж.А. – “Жаңы Агым” гезити
- Ж – “Жетиген” журналы
- ЖЗА – “Жаңы Заман Акыйкаты”
- З.К. – “Заман Кыргызстан” гезити
- КСТ – “Кыргыз тилинин сөздүгү”
- КТТС – “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү”
- К.ТВ – “Кабар ТВ” гезити
- Кут. бил. – “Кут билим” гезити
- КР – “Кыргыз Руху” гезити
- КТ – “Кыргыз туусу” гезити
- Кырг.мад. – “Кыргыз маданияты” гезити
- К – “Кырчын” журналы
- ЛЖ – “Ленинчил жаш” гезити
- М. Кг – “Майдан Кг” гезити
- Н – “Нур” гезити
- О – “Обон” гезити
- ОЖ – “Ош жаңырыгы” гезити
- Ош ш. – “Ош шамы” гезити
- СИ – “Супер-Инфо” гезити
- ТК – “Тамчы кабар” гезити
- Ш – “Шоокум” журналы
- ЭТ – “Эркин Тоо” гезити